

boş

**DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ
SİYASET VE KÜLTÜR DERGİSİ**

**Yıl: 6 / Sayı: 36 / Kasım - Aralık 2015 / ISSN 1309-601X
İki ayda bir yayımlanır.**

Sahibi

GÜNTÜLÜ EĞİTİM YAYINCILIK VE TİC. LTD. ŞTİ.

Editör

Prof. Dr. Kamil Aydın

Sayı Editörü

Prof. Dr. Alpaslan Ceylan

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Kamil Aydın
Prof. Dr. Ali Yakıcı
Prof. Dr. Necdet Hayta
Prof. Dr. Yaşar Kaya
Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Prof. Dr. Zuhal Topçu
Prof. Dr. Vahit Türk

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Nebahat Akbaş

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Net Ofset

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın – Hakemli Dergi
Taranılan İndeksler: ASOS İndeks

Büro İç Hizmetler

Atakan Türkyılmaz

Adres: 1. Cad Nu.: 43/4

06520 Balgat-Ankara

Tel: +90 (312) 287 88 99

Faks: +90 (312) 285 44 99

Web: www.turkizdergisi.com.tr

e-posta: bilgi@turkizdergisi.com.tr

Fiyatı: 15 TL

Basım Yeri

Net Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

www.netmatbaacilik.net

Necatibey Cad. Lale Sok. Nu.: 21/27 Yenışehir/Ankara

Tel-Faks: 0.312.230 07 23

Basım Tarihi: Kasım 2015 – Ankara

Abonelik Ücreti (Yıllık)

Yurt içi: 90 TL

Kurumsal abonelik: 180 TL

Yurt dışı:

Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri: 75€

ABD ve diğer ülkeler: 100\$

Abonelik için: 0.312.287 88 99

Nu.lı telefondan Atakan Türkyılmaz

BİLİM, DANIŞMA VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A.Kadir Yuvalı Erciyes Ü
 Prof. Dr. Azmi Yetim Gazi Ü
 Prof. Dr. Celalettin Yavuz Türksam
 Prof. Dr. Çetin Elmas Gazi Ü
 Prof. Dr. Enver Bozkurt Kırıkkale Ü
 Prof. Dr. Esmâ Şimşek Fırat Ü
 Prof. Dr. Hacı Duran Adıyaman Ü
 Prof. Dr. H.İbrahim Yalın Gazi Ü
 Prof. Dr. Hikmet Öksüz KTÜ
 Prof. Dr. Hüsnüye Canbay İnönü Ü
 Prof. Dr. İsmail Yakıt Akdeniz Ü.
 Prof. Dr. Kadir Arıcı Gazi Ü
 Prof. Dr. Kamil Aydın Atatürk Ü
 Prof. Dr. Kemal Üçüncü KTÜ
 Prof. Dr. Mehmet Saray Yeditepe Ü
 Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Ü
 Prof. Dr. Mevlüt Karakaya
 Prof. Dr. Musa Şaşmaz Niğde Ü
 Prof. Dr. Musa Taşdelen Sakarya Ü
 Prof. Dr. Mustafa İlbaş Gazi Ü
 Prof. Dr. Nadim Macit Ege Ü
 Prof. Dr. O.Üçler Bulduk Ankara Ü
 Prof. Dr. Recai Coşkun Sakarya Ü
 Prof. Dr. Recep Kılıç Ankara Ü
 Prof. Dr. Sabahat Deniz Marmara Ü
 Prof. Dr. Sadettin Gömeç Ankara Ü
 Prof. Dr. Suna Başak Gazi Ü
 Prof. Dr. Temel Çalık Gazi Ü
 Prof. Dr. Tefik Gülsoy Gaziantep Ü
 Prof. Dr. Vahit Türk Kültür Ü
 Prof. Dr. Yaşar Özbay Gazi Ü
 Doç. Dr. Faruk Bilir Selçuk Ü
 Doç. Dr. Giray Saynur Derman Sakarya Ü
 Doç. Dr. Hanife Güz Gazi Ü
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar Bilkent Ü
 Doç. Dr. İlyas Topsakal İstanbul Ü
 Doç. Dr. Kutluk Kağan Sümer İstanbul Ü
 Doç. Dr. Salim Gökçen Erzincan Ü
 Doç. Dr. Selçuk Duman Gazi Osman Paşa Ü
 Doç. Dr. Şeref İba Çankaya Ü
 Doç. Dr. Taner Tatar İnönü Ü
 Doç. Dr. Timuçin Kodaman S.Demirel Ü
 Doç. Dr. Toğrul İsmayıl Tobb Ü
 Doç. Dr. Yaşar Kaya İnönü Ü

Doç. Dr. Yonca Anzerlioğlu Hacettepe Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Turgut Niğde Ü
 Yrd. Doç. Bülent Yavuz Gazi Ü
 Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı Yıldız Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Köksal Şahin Sakarya Ü

Yurtdışı Temsilciler

Doç. Dr. Abdülmecit Nuredin (Makedonya)
 Doç. Dr. Fariz Ahmadov (Azerbaycan)
 Doç. Dr. Ergin Jable (Kosova)
 Doç. Dr. Leniyara Selimova (Kırım)

Yurtiçi Temsilciler

Doç.Dr. Abdullah Temizkan Ege Ü
 Doç.Dr. Bülent Bayram Kırklareli Ü
 Doç Dr. Hasan Hüseyin Arı Van Yüzüncüyıl Ü
 Doç.Dr. İbrahim ERDAL Bozok Ü
 Doç.Dr. Mustafa Arslan Pamukkale Ü
 Doç Dr. Selahattin Bekki Ahi Evran Ü
 Doç.Dr. Talip Yıldırım Uşak Ü
 Yrd. Doç. Dr. Ahmet Atalay Artvin Çoruh Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Dogan Osmaniye Korkut Ata Ü
 Yard.Doç.Dr. Ahmet Karaçavuş Karadeniz Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Barış Çiftçi Nevşehir Ü
 Yrd. Doç Dr. Cafer Tayyar Ateş Mustafa Kemal Ü
 Yrd. Doç Dr.t Önder Bilgili Akdeniz Ü
 Yrd Doç.Dr Rafet Aydın Mehmet Akif Ü
 Yrd. Doç Dr. Recep Özkan Niğde Ü
 Yrd. Doç. Dr. Sultan Murat Topçu Erciyes Ü
 Yrd. Doç.Dr. Şaban Doğan İzzet Baysal Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tahsin Yıldırım Aksaray Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tamer Üstüner, Kahramanmaraş Sütçü Ümam Ü
 Yrd. Doç.Dr Tuğrul Yürük Çukurova Ü
 Arş. Gör. Mehmet Tamer Kaya Afyon Kocatepe Ü
 Arş.Gör. Muhammed Salman Cumhuriyet Ü
 Arş. Gör. Ümit Polat Ankara Ü
 Arş.Gör. Yüksel Eroğlu Uludağ Ü
 Öğr. Gör. Salih Arslan Bilecik Şeyh Edebali Ü
 Öğr. Gör. Yunus Emre Tekinsoy Gaziosmanpaşa Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yasin Şerifoğlu, Kastamonu Ü

İÇİNDEKİLER

Editör - Sunuş	7
Jeopolitik Açıdan İnan Türklüğüne Bir Bakış / Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ	9
İnan Türkmenlerinde Sosyal ve Kültürel Hayat / Doç. Dr. Ali TEMİZEL	33
Ortaçağ İnan'ını Anlamak: Firdevsî, Nizâmü'l-mülk, Sabbâh ve Hayyâm / Doç. Dr. Ömer Soner HUNKAN	47
Pers – Urartu İlişkileri / Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	77
Osmanlı-İnan İlişkileri Çerçevesinde Erzurum Konferansı / Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN	103
Tebriz Şehrinin Ortaya Çıkışı ve Coğrafi Özellikleri / Yrd. Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK	121
İnan'da Büyük Selçuklu Cami Mimarisi / Prof. Dr. Oktay ASLANAPA	145
İnan Ekonomisinde Yaşanan Radikal Dönüşümlerin Yansımaları / Yrd. Doç. Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR - Yrd. Doç. Dr. Z. Çağlar YURTTANÇIKMAZ - Yrd. Doç. Dr. E. Demet EKİNCİ - Prof. Dr. Ö. Selçuk EMSEN	157

boş sayfa

SUNUŞ

Düşünce Dünyamızda Türkiz'in İran başlıklı ikinci sayısını; uzun ve köklü siyasi geleneği bulunan ülkenin mevcut durumunu ve sıkıntılı süreçten geçen Ortadoğu jeopolitiğini hareket noktası kabul ederek daha çok sosyo-politik, etnik ve mezhep odaklı sorun ve konularla ilgili çalışmalarla sınırlamaya çalıştık. Diğer etnik guruplara ve kültürlerle kıyasla İran'da baskın bir çoğunluğa sahip olmayan Fars ulus ideolojisinin ortaya koyup öncülük ettiği Şia hareketiyle her şeye rağmen bölgede aktif rol üstlenmesi oldukça dikkat çekicidir.

Bu sayıda öncelikle jeopolitik açıdan İran Türklüğü ele alınmakta ve İran'da yaşayan Türk kimlik ve kültür varlığının tarihsel izdüşümü irdelenmektedir. Bu bağlamdaki araştırmalar daha da özele indirgenerek "İran Türkmenlerinde Sosyal ve Kültürel Hayat" başlığıyla varlık bulmaktadır. Osmanlı-İran ilişkileri de bir diğer önemli makale başlığıdır. Öte yandan, günümüzde hala Türk kültür geleneğinin ve eserlerinin yaşatıldığı İran'da, Tebriz şehri başta olmak üzere, birçok yerdeki "Büyük Selçuklu Camii" gibi çeşitli mimari yapı incelikleriyle anlatılmaktadır.

İran ekonomisine genel bir bakış ve Pers-Urartu ilişkileri gibi teknik ve tarihsel irdelemelerin yanı sıra, Ortacağ İran'ını her yönüyle anlama adına dünya

kamuoyunca bilinen Firdevsi, Nizamü'l-Mülk, Hasan Sabbah ve Ömer Hayyam da yine bu sayımızda araştırma konusu olmaktadır. Günümüz İran algısını sağlam ve tutarlı bir zemine oturtmak bağlamında mütevazı bir katkı sunacağına inandığımız bu sayımızın birçok araştırmacı ve okuyucuya esin kaynağı olması dileklerimizle.

JEOPOLİTİK AÇIDAN İRAN TÜRKLÜĞÜNE BİR BAKIŞ

PROF. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ*

Türk Dünyası Gerçeği

Dünyanın siyasî haritası 20. yüzyıl sonunda ve 21. yüzyıl başında yeniden şekillenmeye başlamıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte beş Türk Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmuş ve bugün, her biri birer müstakil cumhuriyet olarak Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nda yerini almıştır. Türk dünyasının coğrafi sınırları batıda Balkanlardan başlayıp, doğuda Büyük Okyanus'a, Kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden başlayıp, güneyde Tibet'e kadar uzanan yaklaşık 11 milyon km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Bu büyük coğrafi alanda yaklaşık 250 milyon civarında Türk nüfusu yaşamaktadır. Türk dünyasının sınırları içinde Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri olmak üzere bağımsız yedi ülke bulunmaktadır. Bu yedi ülkenin 11 milyon km²'lik Türk dünyası sınırları içindeki yeri ancak % 43'tür. (4.8 milyon km²) Kalan % 57'lik (6,2 milyon km²) bölüm ise diğer ülkelerin sınırları içinde kalmaktadır. Bugün, yukarıda isimlerini saydığımız bağımsız Türk cumhuriyetlerinin dışında başta Rusya Federasyonu

* Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Dili Bölümü Öğretim Üyesi.

Türklerin Balkanlardan Çin Seddi'ne kadar 11 milyon kilometrekarelik geniş alanda yaşayan, dil ve kültür beraberliğine sahip olan müşterek bir tarihi büyük ölçüde paylaşan "farklı devletlere sahip bir millet" oldukları inkâr edilemez bir gerçekliktir. 20. yüzyılın sonlarına doğru iki kutuplu dünya sisteminin çözülmesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü uluslararası ve Avrasya jeopolitik sistemlerinde güç dağılımı açısından Türkiye ve Türk dünyasının jeopolitik yapısını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Türk dünyasındaki jeopolitik dönüşüm, Soğuk Savaş sonrası dünya siyasetinde bölgenin statüsüne ilişkin değişikliklerle ortaya çıkmıştır. Jeo-kültürel dönüşüm, tarihsel dönüşüm ve kültürel uyanışla bağlantılıyken, jeo-ekonomik dönüşüm bölgenin değişen demografik ve ekonomik dinamiklerine bağlıdır.

olmak üzere Ukrayna, Moldova, Gürcistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nde sözde yarı özerk cumhuriyetler bulunmaktadır. Buralarda yaşayan Türkler de yarı özerklikten bağımsızlığa geçme sürecini yaşamaktadırlar. Ayrıca ağırlıklı olarak İran, Irak, Suriye, Afganistan ve Balkan ülkelerinde yaşayan yaklaşık 50 milyonluk bir Türk nüfus da var olma mücadelesi vermektedir. Ayrıca, Kanada ABD; Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, Libya, Suudi Arabistan, Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, Avusturya gibi ülkelerde, aslında dünyanın hemen her yerinde, Türkiye'den yakın zamanda gitmiş insanlara rastlamak mümkündür, Bunların bir kısmı bulunduğu ülkenin vatandaşı olmuştur. Türklerin Balkanlardan Çin Seddi'ne kadar 11 milyon kilometrekarelik geniş alanda yaşayan, dil ve kültür beraberliğine sahip olan müşterek bir tarihi büyük ölçüde paylaşan "farklı devletlere sahip bir millet" oldukları inkâr edilemez bir gerçekliktir.

20.yüzyılın sonlarına doğru iki kutuplu dünya sisteminin çözülmesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü uluslararası ve Avrasya jeopolitik sistemlerinde güç dağılımı açısından Türkiye ve Türk dünyasının jeopolitik yapısını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Türk dünyasındaki jeopolitik dönüşüm, Soğuk Savaş sonrası dünya siyasetinde bölgenin statüsüne ilişkin değişikliklerle ortaya çıkmıştır. Jeo-kültürel dönüşüm, tarihsel dönüşüm ve kültürel uyanışla bağlantılıyken, jeo-ekonomik dönüşüm bölgenin değişen demografik ve ekonomik dinamiklerine bağlıdır. Bu dönüşümler Balkanlar, Doğu Avrupa, İdil-Ural, Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkaslar, üzerinde sert bir etkide bulunmuştur. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönüşümü yaşayan bu bölgelerin halkları ile ortak etnik, kültürel ve medeniyet bağları bulunmaktadır. Türkiye, 1923 yılında sıfırdan kurulmuş bir cumhuriyet değildir. Balkanlar'dan Orta Asya'ya, Kafkasya'ya, Ortadoğu'ya ve Afrika'ya kadar kökleri olan bir

cumhuriyettir. Türkiye'nin soydaş ve akraba olarak gördüğü ve kabul ettiği topluluklar yoğun olarak Balkanlar, Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu bölgelerinde bulunmaktadır. Bu geniş alanda yaşayan insanlarla bugünkü Türkiye toplumu, tarihten gelen derin ve güçlü bağlara sahiptir. Bu bağlar, dünyanın hiçbir yerinde görülmediği kadar iç içe geçmiş dil, din ve kültür temellerinde Türkiye'ye özgü kendi kimliklerini muhafaza eden ve aynı zamanda tek millet ülküsünü yaşatan bir olguyu oluşturmaktadır. Bunun yansıması olarak da Osmanlı İmparatorluğunun varisi olan Türkiye cumhuriyeti, çok sayıda etnik kökene ve ortak tarih, kültür, din ve dile sahip olduğu topluluk ve devletlere yönelik daha kucaklayıcı ve kapsayıcı politikalar uygulamak zorundadır. Dünya çok hızlı ve karmaşık sosyo-politik, ekonomik ve kültürel süreçlerin içinden geçmektedir. Günümüz dünyasının bu karmaşasında bizim de sürekli bir arayış içinde olmamız, yeni değerler üretmemiz ve halklarımızı birleştiren manevi bağları yenileme ve güçlendirme yollarını araştırmamız gerekmektedir. Türk dünyası temelli ortak bir gelecek oluşturma fikri ve toplumsal talepler Türkiye'nin ve Türk dünyasının siyasî karar alıcılarını Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıktan sonraki bu kritik dönemde içine girdikleri geçiş dönemini kolaylaştıracak politikalar izlemeleri konusunda yönlendirmiştir. Söz konusu bu ülkeler arasında mevcut olan dil, din, etnik, tarihî ve kültürel bağlar bu ülkelerin geleceklerini kardeşlik bağları içerisinde yakınlaştırmannın altyapısını oluşturmaktadır.

Tarihin ve talihin ender şekilde milletlerin karşısına çıkaracağı ve "insanlık tarihinde yıldızların parladığı anlar" olarak yorumlanabilecek bu muazzam imkânın Türkiye açısından layıkıyla değerlendirilemediği söylenebilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan askeri bloklar sisteminin yıkılması Türkiye'yi kendiliğinden bölgesel güç hâline getirmiştir. Soğuk savaş döneminde dış politikasına hâkim olan pasiflikten sıyrılıp etkin, ön alıcı yaklaşımları benimseyen Türkiye gittikçe bölgesinde önemli bir unsur hâline gelmiştir. Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu ile çevrili olan Türkiye aynı zamanda üç bölgeye de dâhil edilmektedir. Bu üç bölgede yaşayan ve etnik yapıları karmaşık olan toplumların geçmişte olduğu gibi bugün de

Türkiye, 1923 yılında sıfırdan kurulmuş bir cumhuriyet değildir. Balkanlar'dan Orta Asya'ya, Kafkasya'ya, Ortadoğu'ya ve Afrika'ya kadar kökleri olan bir cumhuriyettir. Türkiye'nin soydaş ve akraba olarak gördüğü ve kabul ettiği topluluklar yoğun olarak Balkanlar, Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu bölgelerinde bulunmaktadır.

Orta Doğu'da yoğun bir Türk nüfusu yaşamaktadır. İran Türkiye'nin ardından en fazla Türk'ün yaşadığı bir ülkedir. Tarih boyunca Türklerin yönettiği bir ülke olan İran'da Türkler Şia anlayışını benimsemişlerdir. Son yıllarda İran'da özellikle Azerbaycan Türklüğü arasında görülen etnik uyanış ve bilinçlenmenin gelecekte Türk dünyasının sınırları başta olmak üzere yapısında önemli değişimlere yol açacağı söylenebilir.

uluslararası politikayı etkileyen birleşik bir politik bütünlük oluşturamadığı görülmektedir. Toprak, etnik ve din ayrımına dayalı sorunlar bu sonucun ve bu yargının başlıca nedenidir. Bugün Orta Doğu'da yaşananlar da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Orta Doğu ve Kafkasya'da Türk-İran Ezeli Rekabeti

Türkiye, İran, Irak, Suriye, Mısır, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Yemen Orta Doğu bölgesine dâhil olan ülkelerdir. İran hariç hepsi Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve İngiltere ve Fransa egemenliğine geçen 60-70 yıldır bağımsız olan ülke ve halklardır. İran'da da bin yıllık Türk idaresi 1924 yılında yerini Fars Pehlevi sülalesine bırakmıştır. Bu bölge halkı ağırlıklı olarak Müslüman'dır. Türkler, Araplar, Farslar, Yahudiler ve Kürtler Orta Doğu'da önemli etnik gruplardır.

Türkiye son 30 yıldır bölücü terör tehdidi altında önüne çıkan fırsatları değerlendiremeyen bir ülke konumundaydı. Türkiye'nin büyümesini istemeyen başta ABD, AB ve komşu ülkeler, PKK'lı teröristlere bazen açık bazen örtülü olmak üzere destek vererek, ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemişlerdir. İstikrarsızlığın derinleşmesinde ülke içindeki kısır iç politik çekişmelerin de rolü inkâr edilemez bir gerçekliktir. Özellikle Türk dünyası ile bütünleşmeyi sağlayacak gerekli politikaları geliştiremeyen Türkiye tarihi fırsatları ıskalamıştır. Türkiye'nin artık önünde geniş bir etki alanı bulunmaktadır. Özellikle komşu ülkelerdeki Türk ve Kürt varlığı üzerinden geliştireceği

politikalar ona yeni nüfuz alanları kazandıracaktır. Türkiye emperyal bir mirasın varisi olduğu gerçeğini unutmuyarak refleksler geliştirmelidir. Bağımsızlığını yeni kazanan 3. Dünya ülkeleri tarzındaki davranışları sergilemeyi bırakmalıdır. Tarih yazmak için tarihi doğru okumak gerekir.

Orta Doğu'da yoğun bir Türk nüfusu yaşamaktadır. İran Türkiye'nin ardından en fazla Türk'ün yaşadığı bir ülkedir. Tarih boyunca Türklerin yönettiği

bir ülke olan İran'da Türkler Şia anlayışını benimsemişlerdir. Son yıllarda İran'da özellikle Azerbaycan Türklüğü arasında görülen etnik uyanış ve bilinçlenmenin gelecekte Türk dünyasının sınırları başta olmak üzere yapısında önemli değişimlere yol açacağı söylenebilir.

Orta Doğu'daki Türk varlığı; örtülü operasyonları ve 5. kol faaliyetlerini Türkiye'nin dış politikasının bir unsuru olarak kullanmasına zemin oluşturabilir. İran'ın coğrafi olarak sınırlı bölgesel seçenekleri varken Türkiye Kafkaslara, Balkanlar'a, Orta Asya'ya, Orta Doğu'ya hatta Kuzey Afrika'ya kadar uzanacak imkân ve fırsatlara sahiptir. İmparatorluk geçmişinde Türkler bu bölgelerin egemen gücüydü ve potansiyel güçleriyle gelecekte de aynı imkânları yakalayacakları ihtimal dışı değildir. İran ve Türkiye Orta Doğu'da birbirine rakip iki bölgesel güçtür. İran'ın Irak, Suriye, Lübnan başta olmak üzere Orta Doğu'ya dönük nüfuz alanları yaratma girişimleri Türkiye'nin menfaatlerine aykırıdır. Türkiye İran'ı bölgede sınırlamak ve petrol bölgelerinde kendisine alan açacak politikaları oluşturmak durumundadır. ABD ve İsrail; İran'ı bölgede kendi çıkarlarını tehdit eden bir güç olarak görmektedir. Türkiye ise bu iki ülke tarafından İran'a karşı denge oluşturacak bir güç olarak değerlendirilmektedir. Bölgesel ve küresel güçler İran, Irak, Suriye ve Türkiye'nin istikrarsızlığı için daimi olarak Kürtleri kullanmaktaydılar. Kendi sınırları içinde Kürt varlığı Türkiye'dekilere oranla daha az olduğu için İran Türkiye'ye dönük Kürtçü terörist örgütleri de hep desteklemiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin kesin olarak ortadan kalkmasının ardından bağımsızlığını kazanan beş Türk Cumhuriyeti ile Türkiye'nin etnik köken birliği ülkenin stratejik önemini artıran en önemli olgulardan biridir. Orta Asya, Hazar ve Orta Doğu çıkışlı enerji kaynaklarının geçiş güzergâhının Türkiye olması da stratejik açıdan ülkeyi güçlü kılan bir diğer olgudur. Türkiye son 30 yıldır bölücü terör tehdidi altında önüne çıkan fırsatları değerlendiremeyen bir ülke konumundaydı. Türkiye'nin büyümesini istemeyen başta ABD, AB ve komşu ülkeler, PKK'lı teröristlere bazen açık bazen örtülü olmak üzere destek vererek, ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemişlerdir. İstikrarsızlığın derinleşmesinde ülke içindeki kısır iç politik çekişmelerin de rolü inkâr edilemez bir gerçekliktir. Özellikle Türk dünyası ile bütünleşmeyi sağlayacak gerekli politikaları geliştiremeyen Türkiye tarihi fırsatları yeterince değerlendirememiştir. Türkiye'nin artık önünde geniş bir etki alanı bulunmaktadır. Özellikle komşu ülkelerdeki Türk ve Kürt varlığı üzerinden geliştireceği politikalar ona yeni nüfuz alanları kazandıracaktır. İran başta olmak üzere Orta Doğu ülkeleri, Azerbaycan ve Türkmenistan'da Oğuz üst kimliği etrafında kümelenecektir. İran'da yaşayan Türkler arasındaki hareketlilik bu ülkeleri zorunlu olarak birleştirecektir.

İran Türklüğü

Tarih boyunca Türklerin yönetimi altında olan İran coğrafyası MÖ.3000'lerde Türkler tarafından kurulan "Kuti" Devletinin de üzerinde yer aldığı bir toprak

2011 yılında İran Dışişleri Bakanı olarak Türkiye'ye gelen Ali Ekber Salihi, "Türk milleti bizim kardeşimizdir. Karşılıklı ilişkilerimizin gelişmesinden mutluluk duyuyoruz. Kültürel benzerliklerimiz bu iki toplumu bir araya getirmek için önemli bir etken. Neredeyse aynı dili konuşuyoruz. İran'ın yüzde kırkı Türkçe konuşuyor. Bu zaten büyük bir bağ" diyerek İran'da 30 milyonluk Türk varlığına işaret etmiştir.

parçasıdır. Türklerin ana yurdunun bu bölge olduğuna dair araştırmalar günden güne artmaktadır. (Celilov 2000: 34). İran'da Fars-Med-Sasanî egemenliği ise yaklaşık 500 yıl sürmüştür. Bu tarihî gerçeklerden yola çıkıldığında İran'ın çok eski bir Türk yurdu olduğunu apaçık görmek mümkündür. Başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Türkmenler, Kaşkaylar, Horasan Türkleri, Halaçlar, Sungurlar, Ebiverdiler, Kazaklar ve Özbekler gibi Türk grupları İran'ın belirli bölgelerinde yaşamaktadır. (Blega 1997: 272). İran İstatistik Merkezine göre ülke nüfusu 2011 yılında yapılan sayımda 75.149.669 olarak tespit edilmiştir. (<http://www.amar.org.ir/Portals/1/Iran/90.pdf>) İran'da yaşayan Türklerin nüfusu ile ilgili kesin bir rakam bulunmamaktadır. Ali Rıza Sarrafi İran Türklerinin 2005 yılındaki sayısını yaklaşık 30-33 milyon olarak vermektedir. (Sarrafı 2005: 2). Aygün Attar sayı belirtmeyip Türklerin ülke nüfusunun en az % 40'lık oranına sahip olduğunu zikreder. (Attar 2006:223). Cevat Heyet, 2008 yılı için 30 milyon Türkün İran'da yaşadığını belirtir. (Heyet 2008: 282). İran üzerine yapılan en son çalışmalardan biri olan "Türklerin İran'ı" adlı eserde ise toplam Türk nüfusu 30.855.205 olarak kaydedilirken, 2006 yılındaki 70.049.262 olarak tespit edilen nüfus esas alınmıştır. (Albayrak 2013: 370). Yalçın Sarıkaya İran Türklerinin oranını genel nüfusun içinde

üçte bir olarak verir. (Sarıkaya 2007: 135). Bradley'e göre İran'daki Azerbaycan Türkleri, nüfusun dörtte birini oluşturmaktadır. (Bradley 2007:187). Brenda Shaffer İran'da Sadece Azerbaycan Türklüğünü genel nüfusun üçte bir veya dörtte birini oluşturduğunu belirtir. (Shaffer 2002:225) 2011 yılında İran Dışişleri Bakanı olarak Türkiye'ye gelen Ali Ekber Salihi, "Türk milleti bizim kardeşimizdir. Karşılıklı ilişkilerimizin gelişmesinden mutluluk duyuyoruz. Kültürel benzerliklerimiz bu iki toplumu bir araya getirmek için önemli bir etken. Neredeyse aynı dili konuşuyoruz. İran'ın yüzde kırkı Türkçe konuşuyor. Bu zaten büyük bir bağ" diyerek İran'da 30 milyonluk Türk varlığına işaret etmiştir. (Salihi 2011).

İran'da yaşayan Türklerin büyük bir çoğunluğu, ülkenin resmî mezhebi olan Şiîliği benimsemiştir. Ülkede Sünnîlik, Musevilik, Hristiyanlık ve Zerdüştlük de yasaldır. Türkler ve Kürtler arasında mensupları bulunan Şiîliğin heterodoksi

yorumu da sayılan Alevilik, Kızılbaşlık, Bektaşilik diye de adlandırılan anlayışlar ise yasadışı sayılarak tanınmamaktadır. İran'da Türkmen Sahra olarak adlandırılan ve Gülistan ile Kuzey Horasan eyaletlerini içine alan geniş bir coğrafi alanda 2 milyon civarında Türkmen Türk'ü yaşamaktadır. Sünnî anlayışa sahip olan Türkmenler, bundan dolayı zaman zaman ayrımcılığa da tabii tutulmaktadır. İran'da en kalabalık Türk Topluluğu olan Azerbaycan Türkleri ile birlikte Kaşkay, Halaç, Sungur, Ebiverdi ve Horasan Türkleri Şîi dairesi içinde bulunan Türk topluluklarıdır. Sünnî İran Türkmenlerinin dışında kalan İran Türklüğünün sayısı 29 milyondur. Bu rakam aynı zamanda İran'daki Şîi Türklerin de sayısını göstermektedir.

Azerbaycan cumhuriyetinde yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu da Şîi olmasına rağmen Azerbaycan İran'ı ülkesinde Şîiliği yayacak bir tehdit olarak algılamaktadır. Gerçekten de İran "Seher 1", "Seher 2" gibi televizyon kanalları başta olmak üzere görsel ve yazılı medyayı kullanarak Azerbaycan'da kültürel bir olgu olan Şîiliği derinleştirmeye çalışmaktadır. Azerbaycan İran'dan gelmesi muhtemel radikal Şîi korkusu yüzünden seküler anlayışı hâkim kılmak yönünde çaba harcamaktadır.

İran, Türkiye, Irak ve Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan Türk Caferîler, süratle İmamileşmektedir. Bu da İran'da onların Farslaşmasına yol açmaktadır. İran ve Afganistan'da Şîilik anlayışı Türklüğü asimile etmeye dönük bir araç olarak da kullanılmıştır. Kendi dillerini konuşamayan ve etnik kökenini unutup Farslaşan milyonlarca Türk'ü bu coğrafyada görmek mümkündür. İran özellikle Türklerin üzerinde Pan-farsizmin bir aracı olarak Şîiliği kullanmaktadır.

Türk nüfus İran'ın hemen her yerinde dağınık olarak görülebilir. Ancak, İran'ın kuzeybatı, kuzeydoğu ve güney toprakları Türk soylular için sıkışık, yoğun hayat alanıdır. "Azerbaycan Türkleri bugün

İran, Türkiye, Irak ve Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan Türk Caferîler, süratle İmamileşmektedir. Bu da İran'da onların Farslaşmasına yol açmaktadır. İran ve Afganistan'da Şîilik anlayışı Türklüğü asimile etmeye dönük bir araç olarak da kullanılmıştır. Kendi dillerini konuşamayan ve etnik kökenini unutup Farslaşan milyonlarca Türk'ü bu coğrafyada görmek mümkündür. İran özellikle Türklerin üzerinde Pan-farsizmin bir aracı olarak Şîiliği kullanmaktadır.

Bin yıla yakın İran yönetimini elinde bulunduran ve ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan İran Türklerinin siyasi durumu oldukça ilginçtir. Kaçarlar döneminde Türklerin İran'daki konumunu anlatan Mehmet Emin Resulzade; İran Türklerinin ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm, ne de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet olmadıklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Resulzade'ye göre İran hükümdarlarının Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır. (Resulzade 1993: 17). Fakat ne yazık ki, Kaçarların hâkimiyetinin sona ermesi ve Pehlevi sülalesinin iş başına gelmesiyle İran Türkleri, ikinci dereceli vatandaş düzeyine düşerek üvey evlat muamelesi gördüler.

Doğu Azerbaycan (hepsi), Erdebil, Zencan, Batı Azerbaycan (alanının yarısı), Hemedan (alanının çoğu), Gilan, Merkezi Tahran (az bir kısmı), Kürdistan (az bir kısmı), Kazvin (hepsi), Kum (az bir kısmı) 'ostan'larına bölünmüş olan "Azerbaycan" toprakları ile Horasan Ostanının kuzeyi Elburz dağlarından Basra körfezine, Afganistan'dan Irak sınırına dek uzanan Güney Merkezi İran'da Türkmenler, Horasan ve Mazendaran Ostanlarında yani Türkmen Sahrada-Yomut boyu Bendere Türkmen, Gamiştepe, Akkale, Ecemli, Hocanefes, Ayderviş, Gombet ve çevresi, Peyker, Deveci, Aksahne, Daşlıburun, Gamişan, Dügüncü, Yılga vd., Göklen boyu, Kalele, Cergelan, Ayderviş, Gildağı, Karabalkan, Muravetepe, Hisarce, Göklen, Gombet yakınları, Bocnurd kentinin kuzeybatı dağlık kesimine uzanan alanlar, 1.Dünya Savaşı sırasında gelip yerleşen Nohilli, Miçerli ve Tekeler ise, Cergelan, Gombet yakınları ve Bocnurd'un batısı, Tekeler Türkmen Sahra'nın uzak doğusunda Hesarçe'de yaşamaktadır. Türkmenler son yıllarda Gombedi Kavus'da yoğunlaşmışlardır. Deregez ve Serahs bölgelerinde de Türkmenler vardır. Halaçlar, Save, Kum, Erak, Tefreş kentleri arasında serpilmiş 40-50 köyde, Halacistan'da yaşarlar. Halacistan'ın önemli bölümü Caferabad ve Kohek ilçeleri ile birlikte Merkezi Ostan'dan ayrılıp Kum Ostan'ına bağlanmıştır. Kazaklar Horasan ve Mazendaran Ostanlarında, Gorgan'da Benderi Türkmen'de Gombedi Kavus'da (Çay boyunda); Özbekler Afganistan iç savaşı sırasında gelip yerleşenler Gorgan'da Kuçan, Şirvan, Deregez, Kelat, Dugai ve Lenger'de 10-30.000 kişi civarında bulunurlar." (Barutçu-Özönder 2002: 102-103).

Bin yıla yakın İran yönetimini elinde bulunduran ve ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan İran Türklerinin siyasi durumu oldukça ilginçtir. Kaçarlar döneminde Türklerin İran'daki konumunu anlatan Mehmet Emin Resulzade; İran Türklerinin ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm,

ne de Türkiye’de olduğu gibi hâkim bir millet olmadıklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Resulzade’ye göre İran hükümdarlarının Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır. (Resulzade 1993: 17). Fakat ne yazık ki, Kaçarların hâkimiyetinin sona ermesi ve Pehlevi sülalesinin iş başına gelmesiyle İran Türkleri, ikinci dereceli vatandaş düzeyine düşerek üvey evlat muamelesi gördüler.

20. yüzyılda İran Türkleri arasında bazı millî hareketlerin vukubulduğunu görmekteyiz. Rusya’da 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan’da özgürlük ve millî hükümet kurma fikirleri kuvvetlenmiş ve bu gibi fikirlerin yarattığı hareketler İran’da Meşrutiyet inkılâbına sebep olmuştur. Meşrutiyet tarihinin de gösterdiği gibi, İran’da Meşrutiyet inkılâbı hem düşünce hem de hayata geçirilmesi bakımından en çok Azerbaycanlı yazar ve şairlere borçludur. O dönemde, Settar Han önderliğinde Tebriz merkez olmak üzere başlayan özgürlük hareketi başarıyla ilerlemiş, 1907’den itibaren Rus-İngiliz anlaşmaları karşısında sıkıntıyla karşılaşmıştır. Rıza Han döneminde etnik gruplara uygulanan asimilasyon politikası İran’da millî hareketlerin biçimlenmesine yol açtı. 1945’te Sovyetler Birliği tarafından da desteklenen Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti Tahran yönetiminin kanlı müdahalesi sonucu bir yılsonunda yıkılmasına rağmen onun taraftarları düşüncelerini devam ettirdiler. 1945-1946 yılları arasında Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Özerk Hükümeti özellikle kültür ve eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Bu kısa sürede Türkçe, Azerbaycan Özerk Hükümeti sınırları içinde resmî dil olarak ilan edilmiş, okullarda ve devlet kurumlarında kullanılmaya başlamış ve ilkokul öğrencileri için *Ana Dili* adlı altı ciltlik ders kitabı yayınlanmıştır. Tebriz Üniversitesi’nde

1941- 1946 yılları arasında ülkenin yabancı güçler tarafından işgali sırasında ve merkezî hükümetin zayıfladığı bir dönemde Azerbaycan sosyal ve siyasal mücadelelerin odak noktası hâline geldiği gibi Azerbaycan Türk edebiyatı da canlanmaya başlamıştır. O zamana kadar daha çok gazel ve hiciv türünde şiirler yazan Ali Fitret, M. Biriya, H. Sahaf ve Mahzun gibi şairler artık millî ve içtimâî konularda şiir yazmaya başladılar. Uzun yıllar yasaklı ve sıkıntılı ortamda yaşadığından dolayı Farsça şiir yazan Habip Sahir’in Türkçe şiir yazması için güzel bir ortam sağlandı. Azerbaycan Özerk Hükümetinin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı.

Muhammed Hüseyin Şehriyar 1953'te annesinin tavsiye ve isteği üzerine ana dilinde şiir yazmaya başlamış; ilk yazdığı Héyder Baba'ya Selam manzumesi, kendisinin de beklemediği bir şekilde bir şaheser olmuş ve şaire yalnız İran'da değil, bütün Türk ülkelerinde ün kazandırmıştır. Héyder Baba'ya Selam manzumesi yayımlandıktan sonra kısa bir zamanda halk tarafından sevilerek okunup ezberlenmiş ve İran'daki Türk edebiyatında bir dönüm noktası olmuş ve Güney Azerbaycan şiirinde de yeni bir dönem başlatmıştır.

Türkçe eğitim ve öğretim; Tebriz radyosunda ise Türkçe yayın yapılmaya başlandı. *Azerbaycan* gazetesi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (Fırkasının) resmî organı olarak siyasî, edebî ve sosyal konularda makaleler neşretti. Onlarca Türkçe kitap, dergi ve gazete yayımlandı. Tebriz'de Güney ve Kuzey Azerbaycan şairlerinden ibaret bir şairler meclisi oluşturuldu. Sahir, Sehend, Balas Azeroğlu, Medine Gülgün, H. Biluri, Y. Şeyda ve birçok ünlü şair ilk Türkçe şiirlerini orada okudular. Şairler meclisinde okunan şiirler toplanarak 1945 yılında *Şairler Meclisi* adlı 80'den fazla şairin şiirlerini içeren bir antoloji şeklinde neşredilmiştir. 1941- 1946 yılları arasında ülkenin yabancı güçler tarafından işgali sırasında ve merkezî hükümetin zayıfladığı bir dönemde Azerbaycan sosyal ve siyasal mücadelelerin odak noktası hâline geldiği gibi Azerbaycan Türk edebiyatı da canlanmaya başlamıştır. O zamana kadar daha çok gazel ve hiciv türünde şiirler yazan Ali Fitret, M. Biriya, H. Sahaf ve Mahzun gibi şairler artık millî ve içtimaî konularda şiir yazmaya başladılar. Uzun yıllar yasaklı ve sıkıntılı ortamda yaşadığından dolayı Farsça şiir yazan Habip Sahir'in Türkçe şiir yazması için güzel bir ortam sağlandı. Azerbaycan Özerk Hükümetinin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı.

1960'lı yıllarda rejim millî azınlıkların tarihine, diline, edebiyatına, folklor ve etnografyasına ait bazı eserlerin neşrine imkân tanıyordu. Azerbaycan'ın ayrı ayrı şehirlerinin etnografyası hakkında monografi ve makaleler de yayımlandı. Azerbaycan Türk folkloruna ait kitapçıklar neşredildi. Bu yıllarda Tebriz, Erdebil ve Urmiye şehirlerinde aralıklarla çıkan Farsça 7 adet haftalık dergi, bir adet de günlük (Azerbaycan) gazete vardı. 1970'lerde ise bu sayı beşe düştü. Tarih ilmi tamamen siyasî polislin nezareti altındaydı. Şah

rejimi millî şuurun artmasında edebiyatın büyük rolünü dikkate alarak, Türkçe edebî eserlerin neşrine izin vermiyordu. Azerbaycan edebiyatının büyük zorluklarla yayımlanmış (bazıları gizli) eserlerinin sayısı çok azdır. (Nesibzade1997:93-94).

1979'da İran İslam Cumhuriyeti kurulana kadar çok az sayıda Türkçe eserin basılmasına izin verilmiştir. Bu eserler arasında M. A. Ferzane'nin *Mebani-yi Destur-i Zeban-i Azerbaycan* (Azerbaycan Dili Gramerinin Temel Kuralları) adlı eseri önemlidir. Pehlevî rejiminin Farslaştırma siyaseti sonucunda, ruhsuz ve sönük bir hâle gelip resmî kullanılışı yasaklanmış olan Türk dili ve edebiyatının yeniden canlanmasında *Şehriyar'ın Héyder Baba'ya Selam* şiirinin büyük rolü olmuştur. Muhammed Hüseyin Şehriyar 1953'te annesinin tavsiye ve isteği üzerine ana dilinde şiir yazmaya başlamış; ilk yazdığı *Héyder Baba'ya Selam* manzumesi, kendisinin de beklemediği bir şekilde bir şaheser olmuş ve şaire yalnız İran'da değil, bütün Türk ülkelerinde ün kazandırmıştır. *Héyder Baba'ya Selam* manzumesi yayımlandıktan sonra kısa bir zamanda halk tarafından sevilerek okunup ezberlenmiş ve İran'daki Türk edebiyatında bir dönüm noktası olmuş ve Güney Azerbaycan şiirinde de yeni bir dönem başlatmıştır. İran'da Türkçe yazma temayülünün güçlenmesiyle Türkçe bazı kitaplar yayımlanmıştır. Pehlevîler döneminde yayımlanmış olan Türkçe kitapların büyük kısmını şiir ve halk edebiyatına ait eserler oluşturmaktadır.

İran'da Fars milliyetçiliği 19. yüzyıldan günümüze kadar ideolojik biçim ile gelmiştir. Fikrî temellerini daha çok Fars olmayan grupların attığı Modern Fars Milliyetçiliği 1924'te Kaçar Hanedanının devrilmesiyle iktidara gelmiş ve Pehlevîler döneminde hâkim ideoloji olmuştur. Pehlevî rejiminin Panfarsizm uygulamalarına dayanak yaptığı *Azerî Yâ Zebân-e Bâstân-e Azerbaycan* (Azeri veyahut Azerbaycan'ın Eski Dili) adlı eser 1921 yılında Ahmet Kesrevî tarafından

Modern Fars milliyetçilerinin esas amacı diğer etnik grupların Farslaşmasına yöneliktir. Fars milliyetçilerine göre Azerbaycan Türkleri sonradan Türkleşmiş olan Türkçe konuşan bir halktır. Sovyetler Birliğinin "Türk Dilli Halklar" görüşü ile İran Pehlevî idaresinin bakışının benzerliği dikkat çekmektedir. İran'da Fars şovenistleri, özellikle Pehlevî zulüm döneminde "Azerbaycan" tabirinin sadece Güney Azerbaycan'a ait olduğunu, İslam'dan önce bu coğrafyada "Azeri Farsisi" lehçesini konuşan bir halkın bulunduğunu, bunların "Türkleştirildiklerini" iddia ederek tıpkı Ruslar gibi Azerbaycan'ı Türk dünyasından koparmağa, ona uydurma bir tarih yamamağa çalışıyorlar. Fars şovenistlerinin bu tavrı "İran İslam Inkılabı" döneminde biraz zayıflamışsa da günümüzde yeniden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Özellikle son beş yıldır İran'da üniversite öğrencilerinin çıkardığı dergiler dikkati çekmektedir. Günümüzde hemen hepsi yönetim tarafından kapatılsa da Tahran, Tebriz, Erdebil, Hoy, İsfahan, Zencan, Merend, Hemedan gibi şehirlerde bulunan üniversite öğrencileri millî şuuru yükseltmek, Türk kültürünü araştırmak ve yaşatmak amacıyla otuz civarında dergi çıkarmışlardır.

yazılmıştır. Kesrevî bu eserinde Türklerin Arî ırkından olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Azerbaycanlıların Türk olmadıkları, Azerî adlı ayrı bir ulus oluşturduklarını ifade eden Kesrevî'ye göre Azeriler, Selçukluların İran'a gelmesiyle özellikle de Safevîler zamanında Türkleşmişlerdir.

Modern Fars milliyetçilerinin esas amacı diğer etnik grupların Farslaşmasına yöneliktir. Fars milliyetçilerine göre Azerbaycan Türkleri sonradan Türkleşmiş olan Türkçe konuşan bir halktır. Sovyetler Birliğinin "Türk Dilli Halklar" görüşü ile İran Pehlevî idaresinin bakışının benzerliği dikkat çekmektedir. İran'da Fars şovenistleri, özellikle Pehlevi zulüm döneminde "Azerbaycan" tabirinin sadece Güney Azerbaycan'a ait olduğunu, İslam'dan önce bu coğrafyada "Azeri Farisi" lehçesini konuşan bir halkın bulunduğunu, bunların "Türkleştirildiklerini" iddia ederek tıpkı Ruslar gibi Azerbaycan'ı Türk dünyasından koparmağa, ona uydurma bir tarih yamamağa çalışıyorlar. Fars şovenistlerinin bu tavrı "İran İslam İnkılabı" döneminde biraz zayıflamışsa da günümüzde yeniden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. (Akpınar 1997:3-10).

12 Şubat 1979'da kurulan İran İslam Cumhuriyeti geçmişte Şah yönetiminin etnik ve kültürel asimilasyonuna uğrayan başta Türkler olmak üzere, Fars olmayan halkların talepleriyle karşılaştı. İlk dönemlerde bu halklara bazı idari ve kültürel hakların verileceği yönetim tarafından ifade edilmiştir. 1979'da Şah rejiminin devrilmesi ve İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türklerin sahip olduğu nispi hürriyet ortamında birden bire Türkçe matbuat ve kitapta bir patlama yaşanır. Onlarca gazete ve dergi ana dili ile yayın yapmanın heyecanı ile ilk yıllarda millî şuuru kuvvetlendirici yazılara ağırlık vermiştir. Devrimden hemen sonra kurulan Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyeti 1980'li yılların başında yayın organı *Ülker* dergisinde devrimi öven yazılara Türk dilinde yer veriyordu. Yine bu yıllarda Tebriz'de Genç Şair ve Yazarlar Cemiyeti *Gençlik* adlı yayın organı ile aynı doğrultuda yayın yapmaktaydı. 1979 Nisan'ında Tahran'da kurulan *Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti* 1981 Şubat'ında *Güneş* mecmuasını çıkarmıştır. 1979 Mart'ında Tahran'da faaliyete başlayan *Azerbaycan Medeniyeti Cemiyeti* ünlü şair Habib Sahir'in öncülüğünde kurulmuştur. *Yoldaş*, *İnkılâp Yolunda*, *Yeni Yol* gibi birçok dergi İran Türklerinin sorunlarını ve taleplerini ele alan yazıların yanı sıra Marksist görüşlere

yer verdiğinden zaman zaman rejim tarafından kapatılmıştır. Adı geçen dergilerin çıkarılmasında Hüseyin Düzgün'ün hizmetleri büyüktür.

Tahran'da Azerbaycan meselelerini araştıran bir grup *Çenlibel* gazetesini çıkarmıştır. Hiçbir grup ve partiyle ilgisi olmayan bazı dergiler de bu dönemde yayımlanmaya başlamıştır. Cevat Heyet'in öncülüğünde çıkan *Varlık*, Tebriz'de yayınlanan *Dede Korkut* dergileri ve *Furûg-i Azadi* gazetesinin ünlü şair Yahya Şeyda'nın denetimindeki Türkçe bölümü Türk kültürü yolunda önemli görevler görmüşlerdir. 50 yıllık Pehlevî idaresi yayın yapmanın açlığı içinde onlarca dergi, yüzlerce kitap neşrini devrimin ilk yıllarında gerçekleştirdiler. Yukarıda ismini saydığımız dergi ve gazetelerin dışında bir kısım Türkçe ve Farsça çıkan bazı dergi ve gazeteler ise Tebriz'de *Odlar Yurdu*, *Ulduz*, *Araz* gazetesi, *Molla Nesreddin*, *Dede Korkut* dergileri; Sarab'da *Veten Uğrunda* gazetesi; Tahran'da *Azadlık*, *Köroğlu*, *Azerbaycan'ın Sesi* dergileridir. Bu dergilerin tamamına yakını 1979-1980 yılları arasında neşredilmiş birçoğu birkaç sayı çıkabilmiş, bazıları maddî sıkıntılardan yayın hayatına son vermiş, bir kısmı ise İran yönetimi tarafından çeşitli bahanelerle kapatılmıştır. *Varlık* dergisi ise zamanımıza kadar yayını sürdürülen yegane dergidir.

1980 yılından itibaren Türk aydınları arasında kullanılan Arap alfabesi ıslah edilerek Türkçeye uygunluğunun sağlanması yolunda bazı adımlar atılmıştır. Bu konuda Hamit Nutki alfabe üzerinde çalışan diğer âlimlerin (K. Meşruteçi, H. M. Savalan, M. T. Zehtabi, B. Behzadi vs.) de görüşlerini dikkate alarak Arap alfabesini Türkçeye uygunlaştırmaya çalışmış, Farsça ve Arapçada olmayan ö, ı, ü gibi sesler için bazı harfler ve işaretler ekleyerek, tespit ettiği yazı kurallarını *Varlık* dergisinde uygulamıştır. Hamit Nutki'nin bu çalışmaları *İmla Kılavuzu veya Yazı Kâideleri* adıyla hem *Varlık*'ta hem de ayrıca kitap şeklinde yayımlanmıştır. 2000-2001 yıllarında

Öğrencilerin çıkardığı dergilerde kullanılan dilin Türkiye Türkçesinden bir hayli etkilendiği görülmektedir. Öğrenci, öğretmen, uçak, özel, olay gibi onlarca kelime Türkiye Türkçesinden geçmiştir. Bunda bölgede seyredilen Türkiye televizyonlarının ve Türkçe kitapların payı olduğu kadar, Türkiye üniversitelerinde okuyan İran Türklerine ait öğrencilerin de önemli katkısı olmuştur.

İran'da konuşulan Türkçenin değişik varyantları vardır. Bu varyantlar daha çok fonetik farklılıklarla meydana gelmiştir. İlmî literatürde söz konusu varyantlar için Azerî, Sungur (Sonkur), Horasan, Kaşkay, Halaç, Türkmen Türkçesi gibi isimler kullanılmakta olup bunlar arasında Halaççanın diğerlerinden ayrı bir gelişim çizgisi takip ettiği bilinmektedir. Halaçça dışında kalan diğer varyantlar arasında farklılıklar çok azdır. Özellikle Kaşkay ve Sungur Türkçeleri Azerbaycan Türkçesinin bir ağızı olarak da değerlendirilebilir.

Arap alfabesinin yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı duyulunca Tahran'da iki ayrı Orfografi Semineri gerçekleştirilmiştir.

Güney Azerbaycan'da Türkçe yayın yapan radyo ve televizyon bulunmasına rağmen tüm okullarda eğitim Farsça yapılmaktadır ve tüm resmî işler resmî dilde gerçekleştirilmektedir. İran'ın içinde bulunan etnik grupların komşu devletlerdeki soydaşlarıyla yakın kan ve dil bağları bulunmaktadır.

1997'de Hâtemi döneminin başlamasıyla Türkçe dergi ve gazeteler bir birinin ardınca yayımlanmaya başlamıştır. İran Türkleri Farsça eğitim aldıklarından ve bazı konuların Türk olmayan İranlılar tarafından okunmasını istediklerinden dolayı gazete ve dergileri iki dilli Türkçe ve Farsça olarak yayımlamışlardır. Bazı dergilerin tamamen Farsça (örneğin *Yaprak* dergisi), bazılarının da tamamen Türkçe çıktığı (örneğin *Yurt* dergisi) görülmektedir. Bu tip yayın organlarının sayısı azdır. İran Türklerinin çıkardığı dergi ve gazeteler genellikle iki dillidir. *Öyrenci* adlı dergi Türkçe, Farsça ve İngilizce çıkarken Arap alfabesinin yanında bazen Lâtin alfabesini de kullanmaktadır. İran resmî dairelerinin denetimi altında Kuzey Azerbaycanlılar için yayımlanan *Körpü* adlı gazete Kuzey Azerbaycan yazı dilini ve Kiril (son zamanlarda Lâtin) alfabesini kullanır. Türkmen Türklerinin *Yaprak* adlı dergisi ve Türkmen Türkçesiyle çıkan *Sahra* gazetesi bulunmaktadır. Özellikle son beş yıldır İran'da üniversite öğrencilerinin çıkardığı dergiler dikkati çekmektedir. Günümüzde hemen hepsi yönetim tarafından kapatılsa da Tahran, Tebriz, Erdebil, Hoy, İsfahan, Zencan, Merend, Hemedan gibi şehirlerde bulunan üniversite öğrencileri millî şuuru yükseltmek, Türk kültürünü araştırmak ve yaşatmak amacıyla otuz civarında dergi çıkarmışlardır. *Araz, Bakış, Baykuş, Birlik, Çağrı, Çiçek, Dan Ulduzu, Erdem, Heyder Baba, Kimlik,*

Kopuz, Koroğlu, Nesim, Öyrenci, Sav, Seher, Toprak, Ulduz, Yurt, Işık, İldırım, Barış, Ulkam adlarını taşıyan dergilerin ad olarak seçtikleri kelimelerin Türkçe olması ve sembolik anlam taşımaları da dikkati çekmektedir. Öğrencilerin çıkardığı dergilerde kullanılan dilin Türkiye Türkçesinden bir hayli etkilendiği görülmektedir. Öğrenci, öğretmen, uçak, özel, olay gibi onlarca kelime Türkiye Türkçesinden geçmiştir. Bunda bölgede seyredilen Türkiye televizyonlarının ve Türkçe kitapların payı olduğu kadar, Türkiye üniversitelerinde okuyan İran Türklerine ait öğrencilerin de önemli katkısı olmuştur. Ayrıca Güney Azerbaycan öğrencilerinin yeni Türkçe kelime türetme eğilimlerinin güçlenmesi de dikkati çekmektedir. Eskiden dârülfünun ve medrese-ye âli denilen kelimeye karşılık olarak İran'da Farsça dâneşgah ve Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de üniversite kelimesi kullanılmaktayken Güney Azerbaycan'da Özbek Türkçesinde enstitü anlamına gelen *bilim yurti* kelimesinden türeyen *biliyurt* terimini kullanmaya başlamışlardır.

Azerbaycanlı "bilyurtlular" topluluğunun teşebbüsü ile hazırlanan öğrenci dergilerinin ortak sayısında Dr. M. A. Çehregani öğrencilere hitaben yazdığı "*Yolunuz Milletçilik yoludur, tepeden tırnağa kadar milletçi olmalıyız*" diyerek onların yayın politikalarını şekillendirmektedir. Aslında öğrenci dergilerinin hepsi Türk milliyetçiliği, Türkçenin İran'da hâkim kılınması, sözlü ve yazılı edebiyatın örneklerinin halka ulaştırılması, Azerbaycanlılık şuurunun uyandırılması gibi konulara yönelmişlerdir. Örneğin, *Araz* dergisi kendisine, geçmişi tanıtmak ve anayasanın 15. ve 19. maddelerinin uygulanmasını sağlamayı en önemli hedef olarak seçmiştir. Barış dergisi

"seninle barışmak, seninle sevişmek, seninle öpüşmek ebedî borcumdur benim, anayurdum: Azerbaycan" parolasıyla çıkmaktadır. Çağrı dergisinin ortak sayıda yer alan sayfalarında onun yayın politikası hakkında çok açık bir fikir edinmek mümkündür: "*Çağrı'nın geniş kitleler tarafından alkışlanması tuttuğu siyasette, yani milletçilik ve milletleşme sürecimizi ele alan yazılara yer vermesindedir... Bugün hangi ideolojiye sahip*

Azerî terimi Ahmet Kesrevî ve onun gibi Panfarsizmin ideologları tarafından sonradan Türkleştirilmiş toplulukları işaret etmektedir. Bu propaganda İran'da yaşayan Türkler üzerinde çok etkili olmamıştır. İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayanlar kendilerini Türk, dillerini Türkî diye adlandırmaktadırlar. İran'da Türkler her ne kadar bin yıldan beridir yönetici olsalar da devletin resmî dili her zaman Farsça olmuştur. Türkçe sokak, ev, folklor dili olarak varlığını sürdürmüş, yazı dili hâline gelememiştir.

İran Türkmenlerine yaşadıkları bölgenin adından dolayı Horasan Türkmenleri de denilmektedir. (Özkan 2006: 80). Ancak Gürgen ve Günbet gibi yerlerde yaşayan Türkmenlerin dili, Türkmenistan Türkmenlerinin diline Horasan Türkçesinden daha yakındır.

olursak olalım siyasî çizgimizin esas istikameti Türkolog ağırlığı ile Azerbaycancılık olmalıdır". Şehriyar dergisi çıkış gayesini "Biz yalnız öz dilimizi seviyoruz, onun yok olmaması için bir millî vazife olarak dilimizi hıfz etmek kararına vardık. Şehriyar dergisi bu yolda ilk adımdır" diyerek açıklamaktadırlar (Öğrencisel Dergilerin Özel Sayısı, 7 Mart 1380).

İran'da konuşulan Türkçenin değişik varyantları vardır. Bu varyantlar daha çok fonetik farklılıklarla meydana gelmiştir. İlmî literatürde söz konusu varyantlar için Azerî, Sungur (Sonkur), Horasan, Kaşkay, Halaç, Türkmen Türkçesi gibi isimler kullanılmakta olup bunlar arasında Halaççanın diğerlerinden ayrı bir gelişim çizgisi takip ettiği bilinmektedir. Halaçça dışında kalan diğer varyantlar arasında farklılıklar çok azdır.

Özellikle Kaşkay ve Sungur Türkçeleri Azerbaycan Türkçesinin bir ağızı olarak da değerlendirilebilir.

İran'da Farsçadan sonra en fazla konuşanı olan dil Azerbaycan Türkçesidir. X. Asırdan itibaren bölgeyi yurt tutan Oğuz Türkleri aynı zamanda 1924 yılına kadar burada devletler kurarak yönetici sınıfı da oluşturmuşlardır. Azerbaycan bir coğrafyanın adıdır. Bu coğrafi addan hareketle burada yaşayan Türklere Sovyetler Birliği ve İran'ın siyasetlerine de uygun düşecek biçimde Azerî adı verilmiş, bu yanlış isimlendirme ne yazık ki günümüzde etnik kimliğin şekillenmesinde kullanılır olmuştur. Azerî terimi Ahmet Kesrevî ve onun gibi Panfarsizmin ideologları tarafından sonradan Türkleştirilmiş toplulukları işaret etmektedir. Bu propaganda İran'da yaşayan Türklere üzerinde çok etkili olmamıştır. İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayanlar kendilerini Türk, dillerini Türkî diye adlandırmaktadırlar. İran'da Türklere her ne kadar bin yıldan beridir yönetici olsalar da devletin resmî dili her zaman Farsça olmuştur. Türkçe sokak, ev, folklor dili olarak varlığını sürdürmüş, yazı dili hâline gelememiştir. İlmî literatürde kendisine kullanım alanı bulan ve bizim de kullanmak zorunda kaldığımız Azerî veya Azerbaycan Türkçesi İran'ın Azerbaycan ve Erdebil eyaletinde konuşulmaktadır. Bunun dışında Tahran, Save, Hamedan gibi İran'ın değişik bölgelerinde de çok sayıda konuşucusu bulunmaktadır. 14. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesi içerisinde ayrı bir kol olarak ortaya çıkan Azerî Türkçesi, Hasanoğlu adlı bir şairin birkaç şiiri ile ilk mahsullerini vermiş, 19. yüzyılda Mirza Fethali Ahundzade'nin eserleriyle yazı dili olarak formallaşmış ve Azerbaycan Cumhuriyetinin yazı dili olmuştur.

Güney Oğuzca olarak adlandırdıkları dil bölgesi için İran'da Songor, Qal'a-ye Farhad-Xan, Qorwa, Qal'a-ye Soleymân-âbâd, 'Ali-Qurçi/ Arâk, Şahrak, Paradomba, Hoseyn-âbâdwe Sarmaşad ve Firûz-âbâd; bölgelerinde Kaşkay, Sungur ve Afşar Türkleri yaşamaktadır. Bunların dili de Güney Oğuzca içinde ele alınmıştır. (Doerfer-Hesche 1989). İran'ın Fars eyaletinde konar-göçer olarak yaşayan Kaşkay Türklerinin nüfusu hakkında farklı rakamlar zikredilmektedir. Kaşkay Türklerinin nüfusu 570.000 ilâ (Boeschoten 1998:1-15) yaklaşık 1,5 milyon (Çelik 2002:658) olarak gösterilmektedir. Bugüne kadar yazılı bir dile sahip olmadıkları için dillerinde bir standartlaşmadan söz edilemez. İran'ın batı sınırlarına yakın olan Kirmanşah şehrinin 70 km kuzeydoğusundaki Sungur şehrinde konuşulan Türkçeye Sungur Türkçesi denmektedir. Sungur Türkleri, Moğollar döneminde bölgeye gelip yerleşmiştir. Türkçe, Farsça ve Kürtçe arasında sıkışmış olup yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Sungur Türkçesi, Azerbaycan ve Eynallu lehçeleri arasında kalır ve Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı sayılabilecek derecede benzerlikler gösterir.

Kaşkay Türkleri ile iç içe yaşayan Ebi Verdilerin sayısı 40.000 civarındadır. Osman Nedim Tuna tek bir konuşucunun dilinden hareketle bu diyalektin özelliklerini ve Kaşkay Türkçesinden farklı durumlarını ortaya koymuştur. (Tuna 1984:215-245).

Horasan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde karşımıza çıkan "olga-bolgasorunu"nu da çözecek olan bir anahtarşive durumundadır. Horasan Türkçesinin bir alt diyalekti olarak kabul edilen Özbek Oğuzcasındaki dilsel karışıklıklar ve 13. yüzyılda Anadolu'ya yapılan göçlerin esas merkezinin burası sayılması bu sorunun esasını oluşturmaktadır. (Akar 2005:243). Horasan Türkçesi hem Oğuzların tarihindeki kimi boşlukları kapatmakta hem de şimdiye kadar yorumlanamamış eski Osmanlıca kimi öğeleri aydınlatmaktadır. Doerfer'e göre Horasan Türkçesi aslında 14. yüzyılda Anadolu'da bir edebî dil olarak bulunmaktaydı. Şimdi ise sadece Horasan'daki Türk şivelerinde yaşamaktadır. (Doerfer 1999:304). Dört Oğuz dilinin tarihsel gelişimi şöyle olmalıdır: Selçukça X. yüzyılda bölünür. Horasan, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri topluca bir öbek oluştururlar. Türkmenlerden ayrılırlar. Horasan Türkleri batıya yolculuklarını sürdürürler. Horasan Türkçesi Türkmencedeki kimi özellikleri korur. XVI. Yüzyılda Türkmen yayılması sonunda Horasan ikiye bölünür. Oğuz Özbekçesi adı verilen Kuzey Horasan Türkçesi Güney Horasan Türkçesinden ayrılır. Kuzey Horasan Kıpçak ve Özbek etkileri ile gelişir.

İran Anayasası'nın 15. maddesine göre İran vatandaşları anadilde eğitim hakkına sahiptir. Ancak bu madde Ermeniler gibi gayrimüslimler için uygulanırken Türkler gibi Müslüman toplumlarda işletilmemektedir.

İran'da ülkenin resmî dili olan Farsça karşısında Türkçenin hemen bütün yörelerde dilsel gerileme içinde olduğu ses, şekil, sözdizimi ve kelime hazinesi bakımından Farslaşmaya başladığı gözden uzak tutulmamalıdır. Yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığı Tebriz şehrinde Farsça tesirinin yöre ağızındaki etkileri bir hayli fazladır. (Kıral 2001). Resmî dilin sıkıştırması sonucu İran'da Horasan, Halacistan gibi bölgelerde Türkçenin tamamen ortadan kalkacağı öngörülmektedir.

(Bozkurt 1999:420). Horasan Türkçesi Horasan eyaletinde, takriben 1,5 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. Lehçe olarak Oğuz dil grubu içinde Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesi arasında yer alır.

İran Türkmenlerine yaşadıkları bölgenin adından dolayı Horasan Türkmenleri de denilmektedir. (Özkan 2006: 80). Ancak Gürgen ve Günbet gibi yerlerde yaşayan Türkmenlerin dili, Türkmenistan Türkmenlerinin diline Horasan Türkçesinden daha yakındır.

Batı İran'da Hemedan ve Save arasındaki dağlık bölgede bulunan, Türkçenin konuşulduğu bir bölge olarak anılan Bayadistan'da daha çok Afşar, Bayat, Halaç ve Şahsevenler yaşamaktadır. Bu bölgede yaşayan Türklerin dil kullanımı yaş ortalamasına göre değişmektedir. Altmış yaşın üzerindeki kadınlar sadece Türkçe bilmektedir. Aynı yaş grubunun erkekleri ise İran dilini konuşmalarına rağmen daha çok Türkçeyi tercih ederler. Otuz ile altmış yaş arası iki dilli olup yaşlılarla Türkçe konuşurlarken, çocuklarıyla Farsça ile iletişim kurmaktadırlar. Otuz yaşın altındaki gruplarda eğitimin de tesiriyle artık Türkçenin yerini Farsçanın aldığı gözlenmektedir. (Bulut 2002: 679-692).

İran'da Türkmensahra olarak adlandırılan ve Gülistan ile Kuzey Horasan eyaletlerini içine alan geniş bir coğrafi alanda 2 milyon civarında Türkmen Türk'ü yaşamaktadır. Sünni anlayışa sahip olan Türkmenler bundan dolayı zaman zaman ayrımcılığa da tabii tutulmaktadır. Yazı dili olarak Türkmenistan'da kullanılan edebî dil benimsenmiş olup, konuşmada farklı ağızlar mevcuttur. Türkmenistan'da olduğu gibi Türkmensahra'da da Yomut, Teke, Gölken, Nohurlu, Salır gibi boyların ağızları ayırt edilmektedir.

İran Anayasası'nın 15. maddesine göre İran vatandaşları anadilde eğitim hakkına sahiptir. Ancak bu madde Ermeniler gibi gayrimüslimler için uygulanırken Türkler gibi Müslüman toplumlarda işletilmemektedir. Anayasanın 15. maddesi uyarınca devletin anadil eğitimi için bütçe oluşturması, öğretmenler yetiştirmesi, azınlık dillerinde kitap basması gerekmektedir. Ayrıca azınlıkların kendi dillerinde kendi bütçeleriyle kitap basma hakları vardır. İran Türkmenleri için ne devlet

tarafından ne de Türkmenlerin kendi katkılarıyla kurulmuş bir dil öğretim merkezi bulunmamaktadır. Türkmen çocukları Türkmenceyi aile ortamında öğrenmektedirler. Anadil eğitimindeki kısıtlamalar sebebiyle Türkmence Farsça karşısında gittikçe gerilemektedir. Temmuz 2009'da alınan bir kararla millî azınlık dillerinin üniversitelerde 2 kredilik seçmeli ders olarak okutulmasına karar verilmiştir. Bu karar Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Kürtçe ve Beluççayı kapsamaktadır. (Deveci 2009: 51-60).

İran Türkmenlerinde basın yayın faaliyetleri pek gelişmemiştir. 1998 yılında yayın hayatına başlayan ve 8 sayfadan oluşan "Sahra" adlı gazete Farsça-Türkmence iki dilli olarak çıkmaktadır. 1998 yılında "Yaprak", 2000 yılında ise "Fıragi" dergileri Farsça-Türkmence olarak neşredilmişlerdir. 1958 yılında kurulan Türkmen radyosu ile; Gülistan vilayetinin merkezi Gürgen'de haftada yarım saat Türkmence yayın yapan televizyon programı anadildeki etkinlikler olarak sıralanabilir.

Afganistan, Pakistan, Hindistan ve İran coğrafyasında görülen Halaçlar, Eftalitlere dayandırılmaktadır. Afganistan'da yaşayan Halaçların bir kısmı 10. yy.dan itibaren İran'a göç etmişlerdir. *Khilji-Khalji-Khalaj-Ghilji-Ghilzai* adlarıyla Afganistan'da kalanlar ise Peştunlaşmıştır. *Khilji-Gılzay* adıyla Peştunlar içinde önemli bir grubu oluşturan Afganistan Halaçları, Sünnîdir. İran'da Halacistan bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri, kendi özgünlüklerini koruyabilmiş; Afganistan, Pakistan ve Hindistan'dakiler yerli etnik gruplara karışarak asimile olmuşlardır. Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Balkanlar'da çok sayıda Halaç adlı Türk grubuna ve yerleşim yerine rastlanmaktadır. Ancak bunlar da Oğuz Türkleri arasında karışmış olup dilleri Oğuzlaşmıştır. İran'da yaşayan Halaçlar, Tahran'ın 160 km. güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında yer alan bölgede meskûndurlar. Yaklaşık elli bin nüfusa sahip olan Halaçlar, kendi aralarında

İran'da Türklerin bir kısmı rejimin içinde önemli roller üstlenirken, bir kısım Türkler de Türk kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi yönünde rejim karşısında muhalefeti oluşturmaktadırlar. Önceki yıllarda Bez Kalesinde yüz binlerce insanın katıldığı Temmuz aylarında yapılan Babek'i anma toplantıları, 1970 li yıllarda fabrika işçileri tarafından kurulup zamanla en önemli muhalefet örgütü hâline gelen Traxtor Futbol Kulübünün maçları İran'da Türk unsurlarının en popüler gösteri alanlarını oluşturmaktadır. Urmiye Gölü'nün kuruması sonucu ortaya çıkan çevre tahribatına dikkat çekmek için düzenlenen gösteriler, Dünya Ana Dili Günü çerçevesinde düzenlenen etkinlikler millî bilincin artmasına vesile olmaktadır.

İran'a uzun zamandır uygulanan ekonomik ambargonun kaldırılması ülkede sevinçle karşılanmıştır. 100 milyar dolar civarında bir paranın İran ekonomisine rahat bir nefes aldıracağı şüphesizdir. Devlet Başkanı Ruhani'nin batıyla ilişkilerini geliştirmesi İran'ı Türkiye'ye nazaran avantajlı hâle getirmektedir.

iki gruba ayrılmaktadırlar. *Helec-i Sava* veya *Kahur* adlı ilk grup, Save, Herekan ve Novberan bölgesinde bulunmaktadır. Kum, Erak bölgesindekiler ise *Helec-i Emir Hüseyinli* olarak adlandırılmaktadır.

Halaç Türkçesi Telhab ve Herrab ağzı olmak üzere iki ana kola ayrılır. Halaç Türkleri arasında Halaççanın durumu, Farsçanın karşısında gerilemiş durumdadır. İran'da ülkenin resmî dili olan Farsça karşısında Türkçenin hemen bütün yörelerde dilsel gerileme içinde olduğu; ses, şekil, söz dizimi ve kelime hazinesi bakımından Farslaşmaya başladığı görülmektedir. Resmî dilin sıkıştırması sonucu, İran'da Horasan, Halacistan gibi bölgelerde Türkçenin tamamen ortadan kalkacağı söylenmektedir. Halaç Türkçesi, diğer birçok Türk lehçesi gibi (Karay, Tuva, Şor, Altay vd.) tehlikede olan diller arasındadır. Genç neslin bilmediği, yaşlı nüfusun konuştuğu bu dilde bu zamana kadar (Cemrasi'nin *Qarşu Baluqqa Selam* adlı şiir kitabı hariç) yazılı herhangi bir eserin bulunmayışı, Halaç Türkçesini gittikçe geriletmektedir. (Gökdağ 2012).

İran'da ülkenin resmî dili olan Farsça karşısında Türkçenin hemen bütün yörelerde dilsel gerileme içinde olduğu ses, şekil, sözdizimi ve kelime hazinesi bakımından Farslaşmaya başladığı gözden uzak tutulmamalıdır. Yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığı Tebriz şehrinde Farsça tesirinin yöre ağzındaki etkileri bir hayli fazladır. (Kıral 2001). Resmî dilin sıkıştırması sonucu İran'da Horasan, Halacistan gibi bölgelerde Türkçenin tamamen ortadan kalkacağı öngörülmektedir.

Nüfusunun yarısından fazlası Fars olmayan etnik gruplardan oluşan İran'da kültürel kimlik ve anadil haklarını savunan Türkler "Pan-Türkizm yayılmacılığı yaparak ülke güvenliğine karşı eylemlerde bulunmak" suçlamalarıyla karşılaşmaktadırlar. Ülkede Farsça olmayan dillerin kullanımına büyük zorluklar çıkarılmaktadır. Kültürel hakları savunan çok sayıda Türk aydını, gazeteci, yazar İran hapishanelerinde çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Küreselleşen dünya'da İran'ın daha açık politikalar izlemesi Türk topluluklarını da gelecekte rahatlatacaktır.

1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran arasında ilişkiler sorunludur. Güney ve Kuzey Azerbaycan arasındaki ilişkilerin genişlemesi ve dolayısıyla da İran'da Türklük ve Azerbaycanlılık şuurunun artması iki devlet arasındaki münasebetleri etkileyen en önemli faktördür. İran'ın bünyesinde yer alan

ve özellikle Azerbaycan ve Türkmen Türklerinden oluşan Türk unsurları, bu ülkenin Türk Cumhuriyetlerine yönelik tutumunda sorunlar meydana getirmektedir. (Erol 2002: 66-75). Kafkaslarda İran'ın politikasını belirleyen hususlar Türkiye ve Rusya'nın bölge politikalarıyla Azerbaycan'ın yönelimleri olagelmıştır. Kafkaslarda İran'ın Türkiye'nin lehine olacak gelişmelerden kaygılandığı, bunun aynı kaygıyı taşıyan Rusya ile konjonktürel bir uzlaşmaya yol açtığı ifade edilebilir. İran'da nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan Güney Azerbaycan'ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyuttur. (Sarıkaya 2002). Bu gelişmeler başta Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere İran, Türkiye ABD ve Rusya'nın bölgesel politikalarını şekillendirmektedir.

İran'da Türklerin bir kısmı rejimin içinde önemli roller üstlenirken, bir kısım Türkler de Türk kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi yönünde rejim karşısında muhalefeti oluşturmaktadırlar. Önceki yıllarda Bez Kalesinde yüz binlerce insanın katıldığı Temmuz aylarında yapılan *Babek*'i anma toplantıları, 1970 li yıllarda fabrika işçileri tarafından kurulup zamanla en önemli muhalefet örgütü hâline gelen *Traxtor Futbol Kulübü*nün maçları İran'da Türk unsurlarının en popüler gösteri alanlarını oluşturmaktadır. Urmiye Gölü'nün kuruması sonucu ortaya çıkan çevre tahribatına dikkat çekmek için düzenlenen gösteriler, Dünya Ana Dili Günü çerçevesinde düzenlenen etkinlikler millî bilincin artmasına vesile olmaktadır. İran Türkleri çoğu zaman aşağılayıcı tutumlara maruz kalmaktadır. 2006 yılında bir gazetede yayınlanan karikatürde Türklerin hamamböceği olarak resmedilmesi ve 2015 yılında televizyonda gösterilen bir filmde Türk çocuğunun dişini temizlerken tuvalet fırçası kullanması toplumda büyük bir infiale yol açmış günlerce süren gösterilerde birçok kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Olaylar bahane edilerek Türklerin önde gelenleri tutuklanmış ve işkencelere maruz kalmıştır. 2006 yılındaki gösterilerin Türkiye'de ABD güdümlü olarak yapıldığı şeklinde yansıtılması da İran Türklüğü arasında hayal kırıklığına yol açmıştır.

İran Türkleri arasında ortaya çıkan muhalefet daha çok yurt dışında örgütlenebilmiştir. *Güney Azerbaycan Milli Hareketi* (GAMOH) lideri *Mehmet Ali Çöhragani* ABD de yaşamaktadır. Hareket, *Gün Az Tv* kanalıyla düşüncelerini yaymaya çalışmaktadır. Yine Avrupa'nın değişik ülkelerinde bazı dernek ve yayın organı (*Tribün* gibi) etrafında ortaya çıkan küçük gruplar İran rejimine yönelik muhalefetini sürdürmektedirler.

İran'a uzun zamandır uygulanan ekonomik ambargonun kaldırılması ülkede sevinçle karşılanmıştır. 100 milyar dolar civarında bir paranın İran ekonomisine rahat bir nefes aldıracağı şüphesizdir. Devlet Başkanı Ruhani'nin batıyla ilişkilerini geliştirmesi İran'ı Türkiye'ye nazaran avantajlı hâle getirmektedir. Türkiye'nin Suriye'ye yönelik yanlış politikaları gittikçe yalnızlaşmasına yol açmıştır. Suriye'de bir Kürt devletinin kurulması yönünde ortaya konulan çabalar Türkiye'nin millî

güvenliğini ve ülke bütünlüğünü tehdit etme noktasına gelmiştir. İran ve Rusya'nın Türkiye karşıtı her oluşuma destek vermesinin karşısında Ankara yönetimi acizyet sergilemekte, kozlarını ortaya koyamamaktadır. İran'da yaşayan 35 milyon civarında Türk nüfusu bir yumuşak güç olarak devreye sokulmalıdır. Ancak Türkiye İran konusunda yeterli bilgiye sahip değildir. 1915/1919 yılları arasında İran'la ilgili yüzlerce broşür ve kitap yayınlanmışken günümüzde en yakın komşumuz ve rakibimiz olan ülkeyi tanımaya yönelik ciddi kaynaklar yok denecek kadar azdır. Yakın zamanlara kadar İran üzerine çalışan bir uzmanı bulunmayan Türkiye'de son yıllarda birkaç doktora ve master tezinin yapıldığını görüyoruz. Ülkemizde bulunan Fars dili ve edebiyatı bölümleri İran'ı tanımaya yönelik araştırmalar yerine onların kültürlerine ve edebiyatlarına hayranlıklarını bildiren eserler yayınlamaktadırlar. Türkiye'de Fars asıllı 3 milyon insan yaşamış olsaydı İran Türkiye'yi her şekilde köşeye sıkıştırarak politikaları devreye sokardı. Türkiye **haray haray men Türkem** diyen 35 milyon Türkün sesine kulak verdiğini sadece İran'a hissettirse bile gücünün ne kadar büyük olduğunu anlayacaktır.

Kaynaklar

- AKAR, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul.
- AKPINAR, Yavuz (1997), "Türkçülük ve Azerbaycancılık Kavramları Hakkında Bazı Düşünceler", *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı 39, s.3-10.
- ALBAYRAK, Recep (2013), *Türklerin İrani*, Ankara: Berikan Yayınları, C.1,
- ATAR, Aygün (2006), *İran'ın Etnik Yapısı*, Divan Yayınları, Ankara.
- BARUTÇU, ÖZÖNDER F. Sema (2002), "İran ve Türkler", *Kök Araştırmalar*, 4:101-122
- BLAGA, Rafael (1997), *İran Halkları El Kitabı*.
- BOESCHOTEN, Hendrik (1998). "The Speakers of Turkic Languages", *The Turkic Languages*, (ed. L. Johanson, Eva A. Csató), London, New York, s. 1-15.
- BOZKURT, Fuat (1999), *Türklerin Dili*, Ankara.
- BRADLEY, John R. (2007), "Iran's Ethnic Tinderbox", *The Washington Quarterly*, 30, 1, (2006-2007), s.181-190.
- BULUT, Christiane (2002), "Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri", *Türkler*, (Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Cilt 20, Ankara, s. 679-692.
- CELİLO, V Feridun (2000), *Azer Halkı*, Bakı.
- ÇELİK, Muhittin (1997), *Kaşgay Türkçesi* (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- ÇELİK, Muhittin (2002), "Kaşgay Türkleri", *Türkler*, (Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Cilt 20, Ankara, s. 658-674.
- DEVECİ, Abdurrahman (2009), "İran Türkmenleri: Türkmensahra ", *Ortadoğu Analiz*, Ekim 2009, Cilt I, Sayı 10, s.51-60
- DOERFER, G.(1997), "Das Songortürkische", *Studia Orientalia*, Vol. 47, Helsinki, s. 43-56;
- DOERFER, G. (1999), "İranda Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, s. 303-310
- DOERFER G. (2005), "Khalaj", *Encyclopedic Ethnography of Middle East and Central Asia I* (ed. R. Khanam), Nev Delhi: Global Vision Publishing House, s. 429-431.
- DOERFER, G. – W. Hesch (1989), *Südoğhüsche Materialien aus Afghanistan und Iran*, Wiesbaden,
- EROL M. Seyfettin (2002), "İran'ın Orta Asya Politikası. Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu Ya Da Ava Giden Avlanır", *Stratejik Analiz*, Sayı 28: s. 66-75.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2012), *Ali Asker Cemrasi, Qarşu Balıqqa Selam*, Ankara: Ankara Vizyon Yay.
- HEYET, Cevat (2002), "Sungur Türkleri", *Türkler*, (Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), C. 20, Ankara, s. 675-678.
- HEYET, Cevat (2008), *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TDK Yay.
- KIRAL, Filiz (2001), *Das gesprochene Aserbajdschanisch Von Iran, Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*, Wiesbaden,

NESİBZADE Nesib (1997), *İran'da Azerbaycan Meselesi*, Bakı.

ÖZKAN Nevzat (2006), *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ Yay.

RESULZADE, M.Emin (1993), *İran Türkleri*, (Hazırlayanlar: Y.Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın), İstanbul, 1993.

SALİHİ, Ali Ekber (2011), http://www.dha.com.tr/dunya/irandisileribakani-ali-ekber-salihiden-muzakere-aciklamasi-son-dakikahaberleri-_259918.html

SARIKAYA Yalçın (2002), "Hatemi Döneminde İran'ın Dış Politikası, Geleneksel Dış Politika İçin Atılım İmkânı mı?" 2023, Sayı 14.

SARIKAYA, Yalçın (2007), *İran'da Milliyetçilik Ve Bölgeye Yansımaları*, Gazi Ü. Sos.Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

SARRAFİ, Ali Rıza (1383/2005), "İran'da Türklerin Coğrafiya ve Ahali Sayısı", *Dilmaç*, S.2, Tebriz

SHAFFER, Brenda (2002), *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts,

TUNA, Osman Nedim (1987), "Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti", *TDAY-Belleten* 1984, Ankara, s. 215-24

İRAN TÜRKMENLERİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

DOÇ. DR. ALİ TEMİZEL*

Özet

Türkmenler başta Türkmenistan, Türkiye, İran, Suriye ve Irak topraklarında olmak üzere dünyanın değişik birçok bölgesinde dağınık veya toplu hâlde yaşamaktadırlar. Türkmen tarihinin, geleneğinin, kültürünün, sanatının, folklorunun, dil ve edebiyatının yaşadığı önemli yerlerden birisi de Kuzey İran'da yer alan Türkmen Sahra bölgesidir.

Türkmen Sahra, Türkmenlerin önemli şairi Mahtumguli Firağî'nin (1733-1795) de içinde yaşadığı önemli bir bölgedir. Mahtumguli Firağî, Türkmenistan'da İran Türkmen Sahra'sında Türkmenlerin sosyokültürel değerlerinin ve edebi ürünlerinin devamlılıklarını sağlayan önemli bir şairdir. Kuzay İran'da Türkmen Sahra'da yaşayan Türkmenlerinin sosyal ve kültürel hayatlarının konu edinildiği bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İran Türkmenleri,

Türkmenler başta Türkmenistan, Türkiye, İran, Suriye ve Irak topraklarında olmak üzere dünyanın değişik birçok bölgesinde dağınık veya toplu hâlde yaşamaktadırlar. Türkmen tarihinin, geleneğinin, kültürünün, sanatının, folklorunun, dil ve edebiyatının yaşadığı önemli yerlerden birisi de Kuzey İran'da yer alan Türkmen Sahra bölgesidir.

* Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Devlet yönetiminde İran'ın asli unsuru sayılan Türkler, 1850 yılından itibaren İran'da gelişen bir dizi siyasi olaylar nedeniyle itibar kaybetmeye başlar ve 1925 yılında tamamen devlet idaresinden uzaklaşırlar. Ruslarla ilk teması on sekizinci yüzyılın ilk yarısında başlayan⁵ Türkmenler için on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl, bölge hanlıklarının, İran ve Rus yönetimlerinin istilalarına ve Sovyet rejimine karşı verilen millî mücadelelerle geçmiştir.

Türkmen Sahra'nın tarihi, coğrafyası, sosyal yapısı, ekonomisi hakkında bazı açıklamalar yapılacaktır. İkinci bölümde ise bu bölgedeki Türkmenlerin kültürel hayatına değinilecek ve edebiyat alanında yaptıkları çalışmalar ve bu bağlamda Mahtumguli Firağî'nin edebi yerine ve önemine işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkmen Sahra, İran Türkmenleri, Mahtumguli Firağî, İran

1. İran Türkmenleri:

Türkmenler, on birinci yüzyılda Oğuzların batıya göçünden sonra geride bırakılmış boylardan meydana gelen Türk topluluğudur.¹ İran topraklarında hüküm süren Gazneliler ile Selçuklular arasında 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşında Gaznelilerin yenilmesinden sonra İran kapıları Türklere tamamen açılmıştır.² İran'da Avşarlılar Hanedanı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı Nadir Şah (ö. 1747)'tan sonra bir süre İranlıların ve Hıvelilerin baskısında kalan Türkmenler, 1835'ten itibaren Merv'e doğru genişlediler.³ 1040 tarihinden başlayarak Yirminci yüzyılın başına kadar yaklaşık 1000 yıl süreyle Türkler, İran'da

egemen güç olarak kaldılar. Bu süreç içerisinde İran topraklarında arka arkaya Selçuklular, İlhanlılar, Celayirli, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar gibi Türk soylu devlet ve hükümetler yönetimde bulundular.⁴ Devlet yönetiminde İran'ın asli unsuru sayılan Türkler, 1850 yılından itibaren İran'da gelişen bir dizi siyasi olaylar nedeniyle itibar kaybetmeye başlar ve 1925 yılında tamamen devlet idaresinden uzaklaşırlar. Ruslarla ilk teması on sekizinci yüzyılın ilk yarısında başlayan⁵ Türkmenler için on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl, bölge hanlıklarının, İran ve Rus yönetimlerinin istilalarına ve Sovyet rejimine karşı verilen millî mücadelelerle geçmiştir.⁶

İran'da yaşayan Türkmen Sahra Türkmenleri, 1881 yılına kadar Türkmenistan'la birilikteydiler ve o tarihe kadar Türkmenler Hazar Denizi ve Ceyhun Irmağı arasında bağımsız bir millet olarak beylikler hâlinde yaşamaktaydılar. 1881 yılında Türkmenlerin Türkmenistan'da Göktepe Kalesi'nde Rus ordusuna yenilmesinden sonra İran'la Rusya arasında yapılan Ahalteke anlaşmasına göre iki tarafta yaşayan Türkmenler arasına sınır çekilmiş, güneydeki

Türkmenler İran sınırlarının içinde, kuzeydeki Türkmenler ise Çarlık Rusya'sı ve daha sonra da Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde kalmıştır. Güneyde yani İran sınırları içinde kalan Türkmenlerin oturduğu bölgeye XX. yüzyılda Şah Pehlevî zamanında Türkmen Sahra adı verilmiştir. Aslında Şah Pehlevî'nin 1925 yılında İran'da Meşrutiyeti yıkarak yönetimi ele geçirmesinden iki yıl önce yani 1923-1924 yıllarında Osman Ahund'un öncülüğünde iki yıl yaşayan bağımsız bir Türkmen Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Sovyetler Birliği ve İran hükümetlerinin karşılıklı saldırıları sonucunda bölgeyi yöneten Türkmen liderler öldürülmüş ve bu yenilgiyle Türkmen Sahra bölgesinin yönetimi resmen Pehlevi hanedanlığının eline geçmiştir.⁷ Türkmenlerin bu coğrafyada tarihinin çeşitli dönemlerindeki özgürlük mücadelesi yakın döneme kadar devam etmiştir.⁸

1. Türkmen Sahra'nın Coğrafi Alanı ve Sosyal Yapısı:

Günümüzde İran'da Türkmen Sahra adında bir eyalet bulunmasa da batıda Hazar Denizine, doğuda Bocnurd'a, güneyde Esterabad'a ve kuzeyde Türkmenistan'a kadar uzanan İran'ın Golistan, Kuzey Horasan ve Horasan-e Rezevî eyaletlerinin bir bölümünü içine alan batıdan doğuya 400 kilometre uzunluğundaki coğrafyaya Türkmen Sahra denir. İran'ın kuzeydoğusunda yer alan ve nüfusunun çoğunluğu Türkmenlerden oluşan Türkmen Sahra'da irili ufaklı Türkmen aşiret, boy, taife veya kollarının yaşadığı yerleşim yerleri şunlardır:

Gonbed-e Kavus'ta Gocuk, Kan Yakmaz ve birkaç diğer taife; Bender Türkmen'de, Yumuntların Cafer Bey taifesi ve birkaç diğer boy ve taife yer almaktadır. Yumunt boyu ayrıca Afganistan ve Karakalpakistan topraklarında dağınık küçük guruplar halinde yaşamaktadırlar.⁹ Akkale'de, Atabay, Ak Atabay, Ak, Yılgı ve birkaç diğer boy ve taife; Meşhed'de, Ersari ve Teke boyları bulunmaktadır. Büyük Türkmen boylarından biri olan Teke boyu mensupları günümüzde ayrıca Türkmenistan'ın Ahal ve Mari şehirlerinde ve çevresinde yer almaktadırlar. Ersari boyuna mensup Türkmenler de Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşamaktadırlar.¹⁰

Bocnurd'da, Göklen, Nahurlu ve Teke boyları yaşamaktadır. Göklen boyuna mensup olan Türkmenler, ayrıca Azerbaycan ve Türkiye'de de bulunmaktadır.¹¹ Kelale'de, Göklen ve birkaç diğer boy ve taife; Hisarçe'de Nahurlu ve Teke taifeleri; Merâve Tepe'de Yumunt ve Göklen taifeleri; Türbete Cam'da Ersari ve Teke taifeleri yaşamaktadır.

İran'daki Türkmenlerin nüfusu konusunda belli bir resmi kaynak yoktur, ancak İran Türkmenlerinin nüfusunun iki milyon civarında olduğu sanılmaktadır. İran Türkmenleri, Sünni ve Hanefi mezhebine bağlı olup Türkiye Türkçesine en yakın konuşma lehçesine sahip Türklere aittir.

Daha önce Mezandaran Eyalatine bağlı olan Gorgan ve Gonbed-e Kâvus, 22 Haziran 1997 tarihinde Gülistan adıyla yeni bir Eyalet olmuş ve eyalet merkezi Gorgan'dır. Bu eyaletin, kuzeyinde ve kuzeybatısında Hazar Denizi ve batısında Mazendaran, güneyinde Semnan, doğusunda ise Horasan eyaletleri bulunmaktadır. İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleriyle olan önemli deniz ve kara yolu ulaşımı bu eyaletin sınırları içinden geçmektedir. Ilıman, nemli Akdeniz iklimi görülür.

İran Türkmenlerinde sosyal, kültürel ve edebi hayat denince İran'ın bugünkü Golistan Eyaletinde yer alan ve Türkmen Sahra Türklerinin merkezi sayılan Gorgan ve Gunbed-i Kâvus akla gelir. Bundan dolayı İran Türklerindeki sosyo-kültürel hayatı Gunbed-i Kâvus ve çevresi hakkında bilgi verilerek konuya devam edilecektir.

Daha önce Mezandaran Eyalatine bağlı olan Gorgan ve Gonbed-e Kâvus, 22 Haziran 1997 tarihinde Gülistan adıyla yeni bir Eyalet olmuş ve eyalet merkezi Gorgan'dır. Bu eyaletin, kuzeyinde ve kuzeybatısında Hazar Denizi ve batısında Mazendaran, güneyinde Semnan, doğusunda ise Horasan eyaletleri bulunmaktadır. İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleriyle olan önemli deniz ve kara yolu ulaşımı bu eyaletin sınırları içinden geçmektedir. Ilıman, nemli Akdeniz iklimi görülür.

Gonbed, Timurluların ve Moğolların saldırısıyla yıkılan eski Curcan şehrinin kalıntılarının 3 km yakınına kurulmuş ve 1316/1937 yılında Gonbed-e Kâvus adını almıştır. Şehrin adı Âl-i Ziyar hükümdarlarından Kâbûs b. Veşmgîr (ö. 403/1012)'in dönemine kadar dayanmaktadır.¹² 17 köyü bulunan şehrin merkez nüfusu 150.000 kişidir ve bunun % 80'i Sünni Türkmen'dir.

Gonbed-e Kâvus ve köylerinde Göklen, Yumund, Teke gibi Türkmen aşiretleri yaşamaktadır. Bunlardan Teke aşiretine mensup Türkmenler, sadece Gonbed-e Kâvus ilçe merkezinde ikamet etmektedir.

Genelde Türkmen Sahra'da ve özelde Gonbed-e Kâvus ve çevresinde kültür, sanat ve edebiyat adına yapılan bazı faaliyetler şunlardır:

Sahra Haftalık Gazetesi: Abdurrahman Diyeci'nin başyazarlığı altında "Sahra" adında ilk gazete 1998 yılında Farsça-Türkmençe olarak yayın hayatına başlamıştır. Türkmenlerin yaşadığı

Horasan ve Golistan eyaletlerinde dağıtım yapılmaktadır. Yazıların % 90'a yakını Türkmenlerle ilgilidir.

Hemzisti Haftalık Dergi: Birlikte yaşam anlamındaki Hemzisti haftalık dergisi Tac Muhammed Kazimî'nin başyazarlığı altında Türkmenlerle ilgili konularda Farsça-Türkmençe yayınlanmaktadır.

Yaprak Dergisi: Yusuf Gocuk'un editörlüğünde Uluslararası Kültür, Edebiyat ve Toplum Dergisi olarak üç ayda bir Farsça- büyük bir bölümü Türkmençe yayınlanan Türkmen kültür ve edebiyatı dergisidir. *Yaprak Dergisinin* ilk sayısı 16.04.1998 tarihinde yayınlanmıştır.

Mahtumguli Firağî Dergisi: Dr. Araz Muhammed Sarlı'nın yönetiminde Uluslararası Kültür, Edebiyat, Sanat ve Toplum Dergisi adıyla Farsça- büyük bir bölümü Türkmençe yayınlanan Türkmen kültür ve edebiyatı dergisidir. Tarihle ilgili konular bu dergide daha çok yer almaktadır. Bu derginin 2007 yılında yayınlanan 25. sayısı "Türkmen Şairi Mahtumguli Firâğî'nin Düşünceleri Çevresinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi" ile ilgili haberlere yer vermekte ve bu kongreye gönderilen makalelerden 50 tanesinin özetini içermektedir.

Konuş: Daha çok, mahalli anlamda Türkmen edebiyatı, şiiri ve kültür alanındaki çalışmaları konu edinen Farsça bir dergidir. 2005 sonbaharında yayınlanan üçüncü sayısının 15-17. sayfalarında Türkiye'den Doğan Kaya'nın "Sivas Türkmenlerinin Halk Şairleri" başlıklı yazısı da bulunmaktadır. 2007 kışında yayınlanan onuncu sayısı Anna Durdu Unsuri'nin "Bugünkü Türkmen Şiirinin öncelikleri" başlıklı makalesiyle başlamaktadır.

Yukarıda adları geçen bugünkü yayınların dışında 1935 yılından beri çeşitli aralıklarla yayın hayatına başlamış ve günümüzde yayınlanmayan bazı dergi ve gazeteler de şunlardır:

Heft-e-nâme-ye Kâbus (1314/1935), İttihâd-e Türkmen (1322/1943), Heft-e-nâme-ye Nidâ-ye Gorgan (1324-1325/1945-1946), Corcân (1328/1949), Gorgân-e Mâ (1330-11340/1951-1961), Heftenâme-ye Şomâl (1346/1967), Nidâ-ye Türkmen

Abdurrahman Diyeci'nin başyazarlığı altında "Sahra" adında ilk gazete 1998 yılında Farsça-Türkmençe olarak yayın hayatına başlamıştır. Türkmenlerin yaşadığı Horasan ve Golistan eyaletlerinde dağıtım yapılmaktadır. Yazıların % 90'a yakını Türkmenlerle ilgilidir.

(1358/1979) ve Kitâb-e Fasl (1358/1979).

Türkmen tarihi, edebiyatı, folkloru ve benzeri konularda ulusal ve uluslararası düzeyde zaman zaman toplantılar veya kongreler düzenlenmektedir. 11 Eylül 2005 tarihinde Gorgan'da düzenlenen "Birinci Uluslararası Türkmen Tarihi Sempozyumu" bu tür etkinliklerden biridir. Bu sempozyumda sunulan 31 bildirinin özeti "Mo'essese-ye Ferheng ve İntişârat-e Mahtumgulu Firâgi –Merkezi Dairetu'l Meârif-e Turkmen" tarafından "*Holâse-ye Makâlât-e Târih-e Turkmen*" adıyla Farsça olarak yayınlanmıştır.

Yine benzer konularda Farsça veya Türkmen Türkçesiyle çalışmalar yapan entelektüel bir grup da bulunmaktadır. Bunlar, yukarıda adı geçen dergilerde yazılar yazmakta, kitaplar yayımlamakta, söz konusu konferans ve kongrelerin düzenlenmesine öncülük etmekte ve bu mekânlarda bildiriler sunmaktadırlar. Bu isimlerin hepsinin Türkmen tarih, edebiyat, sanat, kültür ve folkloruyla ilgili Farsça veya Türkmen Türkçesiyle yayınlanmış makale veya eserleri bulunmaktadır. Bu entelektüel Türkmen çevrenin ortaya koyduğu bazı eserler şunlardır:

Araz Muhammed Sarlı, *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998

(Farsça).

Anna Durdu Unsuri, *Zendegi ve zeman-ye şa'er Seyyid Nazer Seydi*, yayın yeri yok, 1387/2008

(Farsça).

Abdurrahman Ovnuk, *Ava-ye Sahra*, Tehran 1381/2012 (Farsça-Tarihi Roman).

Eman Kılıç Şadmîhr, *Helvet-neşin-e 'Eşq*, Tehran, 1379/2000 (Farsça).

Kemaleddin Nedimi, *Pejuheşhayî ber-ferheng ve temeddön-e merdome- Golestan*, celd-e evvel, Gorgan, 1378/1999 (Farsça).

Kurban Seht Bedaşan, *Seyri der edebiyat-e şefahi-ye Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1379/2000

(Farsça).

Kurban Seht Bedaşan, *Rubağilar-Aman Geldi Aman*, Gonbed-e Kavûs-1382/2005. Musa Curcani, *Der Rah-e 'Erfañ – Gofte-gu bba ostad Hacı Ahund Abdurrahman Tengoli Tana*, Gorgan, 1382/2005 (Farsça).

Yukarıda adları geçen kalem erbabının sosyal, kültürel, edebi ve benzeri faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bazı dernekler, vakıflar ve topluluklar da bulunmaktadır. Bazıları şunlardır:

Gumbed Mahtumguli Firağî Derneği: Dernek başkanı emekli tarih öğretmeni Mehmet Gociği'dir.

Kelale Mahtumguli Firağî Toluluğu: Başkan. Musa Curcâni.

Akkale Ayna Şiir ve Edebiyat Encümeni: *Gonbed-e Kâvus*

Türkmen Şiir ve Edebiyat Varlıkları Encümeni: Başkanı Mensur Teberî.

Türkmenlerin abideleştirdikleri önemli şahsiyetlerinden birisi Mahtumguli Firağî isimli şairleridir. Bu şair sadece Türkmen Sahra'da değil; Türkiye, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan gibi dünya coğrafyasında stratejik önemi olan bölge ülkeleri arasında kültür, şiir ve edebiyat köprüsü olarak yerini korumaktadır. Kuzey İran'da Türkmen Sahra'da yüzyıllardır yaşayan Türkmenlerin varlığı geçmişte olduğu gibi günümüzde de tarih, kültür, dil, edebiyat ve sanat bakımından Türkiye'deki genç araştırmacılar ve konuyla ilgilenenler için önem arz etmektedir. Batıda ve doğuda birçok edip, şair ve düşünür tarafından takdirle anılmaktadır.¹³ Böylece evrensel bir şahsiyet olarak algılanmaktadır.

3. Mahtumguli Firağî: Türkmenlerin Göklen aşiretinin Gerkez kabilesinden olan Mahtumguli Firağî, 1146/ 1733 yılında Gonbed-e Kav'sın kuzey doğusunda Etek ve Gürgen nehirleri arasında bulunan Acıgovşan köyünde doğdu. "Azâdî" edebi mahlası ile "Karî Molla" diye meşhur Devlet Muhammed (1700-1760)¹⁴ kendi döneminin meşhur ve yüksek seviyeli şairlerindendi.¹⁵

Mahtumguli Firağî, ilköğrenimi babasının yanında yaptıktan sonra öğrenimi tamamlamak için Kızılayak köyünde İdris Baba Medresesine devam etti. Burada babasının dostlarından Niyaz Salih'ten diğer ilimleri başlangıcından itibaren öğrendikten

Türkmenlerin abideleştirdikleri önemli şahsiyetlerinden birisi Mahtumguli Firağî isimli şairleridir. Bu şair sadece Türkmen Sahra'da değil; Türkiye, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan gibi dünya coğrafyasında stratejik önemi olan bölge ülkeleri arasında kültür, şiir ve edebiyat köprüsü olarak yerini korumaktadır. Kuzey İran'da Türkmen Sahra'da yüzyıllardır yaşayan Türkmenlerin varlığı geçmişte olduğu gibi günümüzde de tarih, kültür, dil, edebiyat ve sanat bakımından Türkiye'deki genç araştırmacılar ve konuyla ilgilenenler için önem arz etmektedir. Batıda ve doğuda birçok edip, şair ve düşünür tarafından takdirle anılmaktadır. Böylece evrensel bir şahsiyet olarak algılanmaktadır.

Mahtumguli Firağî ve şiirlerinin bugünkü Türkmen Sahra'daki Türkmenler arasındaki etkisi, Hoca Ahmet Yesevî'nin Orta Asya'daki, Yunus Emre'nin, Karacaoğlan'ın Anadolu'daki, Firdevsî'nin İran edebiyatındaki, Goethe'nin Alman edebiyatındaki etkisinden daha az değildir.

sonra Buhara'ya giderek Gögeltaş Medresesine devam etti. Buhara'da Nuri Kâzım b. Bahir isimli ir bâlimle tanıştı. Mahtumguli Firağî, bu âlimle Afganistan ve Hindistan gibi ülkelere yolculuk yaptı. Buralarda ilmi tecrübelerini artırarak tekrar Buhara'ya döndü. Hive şehrinde Şir Gazi Dini İlimler Medresesinden mezun oldu. Mahtumguli Firağî, ömrünün sonuna kadar Türkmenlerin arasında yaşadı ve onların dertleriyle, sevinçleriyle hemhal olarak Türkmenlerin eğitim öğretim işleriyle meşgul oldu. Türkmen edebiyatının öncüsü olmasının yanında, ideal Türkmen tipine örneklik etmesinden dolayı Türkmen halkı tarafından sevilip beğenildi.¹⁶

Süngü Dağı eteklerinde Çeşme Ayasari yakınlarında tahminen 1210/1795 yılında vefat eden şairin cenazesini ak bir devenin üzerinde Aktogay köyüne getirdiler ve babasının türbesinin yanına defnettiler.¹⁷

Mahtumguli Firağî'nin Edebî Yeri: "Türkmen Edebiyatının Babası" olarak bilinen Mahtumguli Firağî'nin Divânı Türkiye Türkçesinin

yanı sıra Farsça, İngilizce, Almanca, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi gibi dillere tercüme edilip yayınlanmıştır.

Mahtumguli Firağî, Edebî doğu Türkçesi yanında yaşadığı coğrafyanın dillerinden olan Farsça ve Arapçayı da bilmekteydi. Nizâmî, Sa'dî, Ali Şir Nevâi ve Fuzuli gibi şairlerin eserlerini okumuştur. Şiirlerinde Mahtumguli mahlasının yanında Firâğî (Pirâğî) mahlasını da kullanmıştır ve dinî-tasavvufî düşüncenin en önemli temalarından birisi olan "dünyanın faniliğine" yer vermektedir. Bunun yanında nasihat içeren, kötüye ve zalime karşı savaşı, bağımsızlığı özümseyen, halkı irşat eden şiirleri de vardır.¹⁸

Mahtumguli Firağî ve şiirlerinin bugünkü Türkmen Sahra'daki Türkmenler arasındaki etkisi, Hoca Ahmet Yesevî'nin Orta Asya'daki, Yunus Emre'nin, Karacaoğlan'ın Anadolu'daki, Firdevsî'nin İran edebiyatındaki, Goethe'nin Alman edebiyatındaki etkisinden daha az değildir.

Mahtumguli Firağî'nin anıt mezarı: Anıt mezar, İran'ın kuzeyinde Hazar denizine kıyısı olan Golistan Eyaletinde Gonbed-e Kâvus'dan Taşlıburun yoluyla doğu tarafına Merave Tepe kasabasına doğru giderken 125. km'de sol tarafta Etrek

ırmağının kıyısında Ak Togay köyü yakınlarında ve Türkmenistan sınırına yakın bir mesafededir. İçerisinde Mahtumguli Firagî'nin babası Devlet Muhammed Azadî'nin de kabri bulunan bu anıt mezar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Türkmenistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra İran tarafından 1376/1997 yılında yapılmıştır ve açılışına Türkmenbaşı Niyazof da katılmıştır.¹⁹

Golistan Eyaletine bağlı eski adı Ay Derviş olan Kelâle ilçesinin sınırları içinde yer alan bu anıt mezarın proje mimarı, Anna Muhammed Niyazî'dir. Mimar Anna Muhammed Niyazi ile yapılan görüşmede, mezarın alanın 20x20 metre, projelendirme esnasında yüksekliğinin 25 metre olduğunu, ancak yapım aşmasında bazı sebeplerle 20 metreye kadar alçaltıldığını söyledi. Anıt mezar, dört halifeyi temsil eden dört sütun üzerinde dört lale yaprağı motifli bir yapıdır. Bu lâle yaprakları Türkmen Sahra'nın ve oradaki Türkmenlerin sembolüdür. Her sütunun arası, Etrek vadisine ve çevresindeki step dağlara egemen olarak açılan büyük bir kapıya benzemektedir.

Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri: Her yıl Mayıs ayının ikinci haftasından itibaren "Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri" yapılmaya başlanır. 2000'li yılların başından itibaren daha düzenli olarak 18 Mayıs günü İran Türkmenleri arasında "Mahtumguli Firagî'yi anma günü" olarak kutlanmaktadır.

4. Türkmen Sahra Türkmenlerinin Dini ve Millî Gelenekleri:

Birçok adet ve geleneği bulunan Türkmenlerin burada birkaç adet ve geleneğinden söz edilecektir.

4.1. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Kurban Bayramı:

Türkmenlerin en büyük Dini bayramlarından birisi, Kurban Bayramı'dır. Bayrama üç gün kala hazırlıklar başlar. İlk güne Kır günü veya ev temizliği anlamında Farsça olarak "hane tekuni" derler. Bugün tamamen temizlikle ilgilienirler. İkinci güne kokun (koku günü) derler. Bugün Türkmen halkı, evlerde kadınlar tarafından hazırlanan yağlı şirin ekmekleri (Türkmen böreği) komşulara dağıtır. Bayramdan önceki gece banyo yaparlar ve bu banyoya "kurban şura" denir ve banyo sırasında "Kurban şura menşura/ Kellemi sunsur nura" şiirini okuyarak dua ederler.

Kurban Bayramı günü cemaat ile namaz kılınır ve şehirdeki veya köylerdeki din adamı halka "iyiliği emredip, kötülükten sakınmaları" konusunda nasihat eder. Bayram namazının bitiminden sonra herkes, birbirinin bayramını tebrik eder ve gelecek yılın bayramına da kavuşmak için duada bulunur. Daha sonra ister kadın ister erkek olsun durumu uygun olan her Türkmen koyun veya sığır kurban keser. Sığır yedi kişi arasında ortaklaşa kesilir ve bu ortak paylaşıma "ule" adı verilir.²⁰

Türkmenler arasında en yaygın ve en canlı adetlerden ve geleneklerden birisidir. Bu adet aslında 63 yaşına, yani Hz. Muhammed'in vefat ettiği yaşa ulaşmanın şükür kutlamasıdır. Türkmenlerden başka hiçbir Müslüman topluluk ve grupta bulunmayan ve "Peygamber toyu" yada "Ak koyun toyu" adıyla da meşhur olan bu "Ak Aş" âdeti, her ne şekilde olursa olsun dünyanın her yerindeki Türkmenler arasında kutlanmaktadır. Bu âdetin adı, bazı Türkmen taifeleri arasında farklı adlarla anılmaktadır. Örneğin Hazar Denizi kıyısında oturan Türkmenler tarafından "Ak Aş", Atabay ve Göklen aşiretleri arasında ise "Ak Koyun" adıyla bilinmektedir. Bu âdetin adı ne olursa olsun tüm Türkmenler arasında kutlanış şekli aynıdır ve birbiriyle farkı yoktur. Ayrıca tüm Türkmenler arasında ayrı bir saygınlığı ve önemi vardır.

Kurbanlık hayvanın kesimi sırasında, hayvanın başını kestikleri yere küçük bir çukur kazarlar ve oraya kurban kesilmeden önce bir miktar kömür, tuz ve buğday koyarlar.

4.2 Türkmen Sahra Türkmenlerinde Ak

Aş veya Ak Koyun Kutlaması:

Türkmenler arasında en yaygın ve en canlı adetlerden ve geleneklerden birisidir. Bu adet aslında 63 yaşına, yani Hz. Muhammed'in vefat ettiği yaşa ulaşmanın şükür kutlamasıdır. Türkmenlerden başka hiçbir Müslüman topluluk ve grupta bulunmayan ve "Peygamber toyu" yada "Ak koyun toyu" adıyla da meşhur olan bu "Ak Aş" âdeti, her ne şekilde olursa olsun dünyanın her yerindeki Türkmenler arasında kutlanmaktadır. Bu âdetin adı, bazı Türkmen taifeleri arasında farklı adlarla anılmaktadır. Örneğin Hazar Denizi kıyısında oturan Türkmenler tarafından "Ak Aş", Atabay ve Göklen aşiretleri arasında ise "Ak Koyun" adıyla bilinmektedir. Bu âdetin adı ne olursa olsun tüm Türkmenler arasında kutlanış şekli aynıdır ve birbiriyle farkı yoktur. Ayrıca tüm Türkmenler arasında ayrı bir saygınlığı ve önemi vardır.²¹

4.3. Türkmen Sahra Türkmenlerinde

Nevruz Kutlaması:

"Yiling geleni Nevruz'dan bellil Nevruzun gelmesi yeni yılı haber veriyor"

Nevruz bayramına günler kala nevruz hazırlıkları başlar. "Hane tekuni" denilen ev temizliği yapılır, kapı, pencere ve duvarlar temizlenir. Nevruza mahsus sebze ekilir, at ve benzeri hayvanlar ve takıları süslenir. Yeni yılın yaklaştığını haber vermek için koyunların boynuna çan asılır, yemek kapları hazırlanır. Ev temizlendikten ve eski halılar yenileriyle değiştirildikten sonra siyah ve beyaz ipi birbiriyle dokurlar ve nazara karşı korunmak için arasına üzerlik, boncuk, tuz koyarak Türkmenler arasında kutsal olduğuna inanılan "dagdan" adlı bir

değneğin ucuna bağlarlar ve evin giriş kapısının üzerine asarlar. Birkaç tandır ekmek pişirirler. Bir çift ekmeği siyah ve beyazla örülmüş ipe odanın duvarına asarlar. Türkmenler, ölen akrabalarının ruhlarının Nevruz'da kendi evlerine gelip ziyaret edeceğine ve geldiklerinde kendi yerlerini ve geride bıraktıkları evlatlarını temiz ve pak görürlerse ve güzel kokularını teneffüs ederlerse mutlu ve memnun olarak geride kalanlara dua edeceklerine, yoksa mutsuz ve üzgün olarak geri döneceklerine inanmaktadırlar. Bundan dolayı Nevruz'a birkaç gün kala evde ud ağacı yakarlar.

Yeni yılın girmesi ve başlaması: Yeni yıl girmeden önce kadınlar, emek ve bişme, börek, katlama, petir ve pesik gibi mahalli tatlılar ve semenu hazırlarlar.

Türkmenler, Nevruzun ilk yağmurunun suyundan içmeyi iyi sayarlar ve bunu sağlık ve uğurun göstergesi olarak kabul ederler. Eğer bir kadının Nevruz günü bir erkek çocuğu dünyaya gelirse adını, Nevruz, Nevruz Geldi, Yaz Geldi, Yaz Berdi, Yaz Can,.., ve kız çocuğu olursa Tazegül, Gül Bahar, İlki Ay, Gül Cihan, Yaz Gül, O Gün Yaz,.. gibi nevruzla ilgili isimler koyar.

4.4. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Mezar ziyareti:

Türkmen Sahra'da da diğer bölgelerde olduğu gibi, Türkmenlerin ziyaret ettikleri ziyaretgâhlar vardır. En önemli ziyaret yerleri şunlardır:

İmamzade Danişmend/Dalışman: Bu İmamzade Molla Ali, fazilet ve derin bilgisinin yanında soy bakımından peygamberin Çehar yarının birinin evlat ve ahfadına dayanır. İnceburun halkı, Molla Ali Danişmend'in şu anda mezarının bulunduğu yerde şehit olduğu, üzerine tuğladan bir kümbet yapıldığına dek, bir süre mezarının korumasız kaldığını ve şimdi koruma altında olduğunu söylemektedirler.

Halid-e Nebî: Bütün Türkmenlerin ziyaretgâhu olan Gökçe Dağ kalesinde yer alan bir türbedir.

Bahaeddîn-e Nakşibendî: Her Türkmen'in görmeyi arzu ettiği ziyaretgâhlardan biri, Hoca Bahaeddîn-e Nakşibend-e Buharayî'nin Buhara'daki türbesidir. İran, Çin, Arabistan ve Hindistan'da hala müritleri bulunmaktadır. O,

Yeni yıl girmeden önce kadınlar, emek ve bişme, börek, katlama, petir ve pesik gibi mahalli tatlılar ve semenu hazırlarlar.

Türkmenler, Nevruzun ilk yağmurunun suyundan içmeyi iyi sayarlar ve bunu sağlık ve uğurun göstergesi olarak kabul ederler.

Eğer bir kadının Nevruz günü bir erkek çocuğu dünyaya gelirse adını, Nevruz, Nevruz Geldi, Yaz Geldi, Yaz Berdi, Yaz Can,.., ve kız çocuğu olursa Tazegül, Gül Bahar, İlki Ay, Gül Cihan, Yaz Gül, O Gün Yaz,.. gibi nevruzla ilgili isimler koyar.

Her Türkmen'in görmeyi arzu ettiği ziyaretgâhlardan biri, Hoca Bahaeddîn-e Nakşibend-e Buharayî'nin Buhara'daki türbesidir. İran, Çin, Arabistan ve Hindistan'da hala müritleri bulunmaktadır. O, 791/1388 yılında vefat etmiş ve Bahattin köyündeki dini merkezinin, caminin ve türbesinin bulunduğu mekâna defnedilmiştir.

791/1388 yılında vefat etmiş ve Bahattin köyündeki dini merkezinin, caminin ve türbesinin bulunduğu mekâna defnedilmiştir.²²

Hocalar nahiyesinde Hace Behaeddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Şah Nakşibendî Uveysî'nin makamı: Kuzey İran'da Bender Türkmen'in doğusunda yer alan Hocalar köyünün yakınında Bahaeddîn-e Nakşibendî'nin adına bir yatır yapılmıştır. Söylentiye göre, Bahaeddîne Nakşibendî, hac için Mekke'ye giderken burada konaklamıştır. Cuma günleri, erkeklerden daha çok kadınların, özellikle de çocuğu olmayan kadınların ziyaret ettiği bir mekândır. Çocuğu olmayan kadınlar, burada keçi veya dana adak kurbanı kesiyorlar ve ziyaretgâhın yanındaki ağaçlara bez parçası bağlıyorlar.

Ayrıca Nahiye-ye Seyahat-e Han Bibin, Kara İmam diye bilinen İmamzade Yahya b. Zeyd Türbesi, Makbere-ye Kabus b. Veşmgir (Yapılış tarihi: 397/1006), Gonbed-e Kâvs'a bağlı Danişmend köyünde Danişmend Ata makamı, Talar-e Acı Göl, Eski Curcan şehrinin kalıntıları, Kafir, Kübra, Tepe ve Sultan Ali kaleleri gibi mekanlar, görülmeye değer yerleridir.

Azâdşehr'de Ak İmam diye bilinen Muhammed b. Zeyd Türbesi, Gök Defe (Tepe) köyü yakınlarında Peygamber Hz. Zekeriya makamı, Hz. Eyüp makamı, Hz. Salih makamı, Eymir

yakınlarında Ebu'l-Fazl Hasan makamı ziyaret edilecek yerler arasındadır.

Sonuç

Ulaşılan ve görülen kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye'de Türkmen Sahra ve İran Türkmenleri hakkında bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada daha çok bizzat yerinde tespit edilen bilgilerden yararlanılarak bölge ve İran Türkmenleri hakkında bilgi aktarımına çalışıldı. Zira fiziki olarak Türkiye'den uzaklarda; fakat kültür, dil, edebiyat, folklor ve din bakımından Türkiye'nin çok yakınında olan bir kültür coğrafyasının Türk bilim ve edebiyat çevrelerine daha yakından tanıtılması önem arz etmektedir. Bu çalışmanın, Türkmenler, Türkmen Sahra'nın tarihi, coğrafyası, kültürel etkinlikleri ve sosyal durumu ve benzeri alanlarında çalışma yapacak araştırmacılara ve konuya ilgi duyanlara katkısının olacağı düşünülmektedir.

- 1 SARAY, Mehmed (1988), "Türkmenler", İslam Ansiklopedisi- İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve *Biyografya* Lügati, C. 12/2, İstanbul: Milli eğitim Basımevi, s. 661-673.
- 2 YILMAZ, Türel "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. I, S. 2, İstanbul, Mart 2007, s. 205-216.
- 3 Saray, *age.*, s. 661-673.
- 4 ATAR, Aygün (2006), İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde), Ankara: Divan Yayıncılık, s. 67.
- 5 ME'TUFİ, Esedollah *Tarihçe-ye Çehar Şehr-e Torkemen-neşin, Aqqela, Bendertorkmen, Gomişdepe ve Gonbed-e Kavus*, Gurgan, 1384/2005, s. 170.
- 6 SÜMER, Faruk (2012), "Türkmenler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, s. 607-611.
- 7 DEVECİ, Abdurrahman "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, Ankara, Ekim 2009, s. 51-60.
- 8 SARAÇLI, Murat "İran'da Azınlıklar", *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 2, İstanbul, Mart 2008, s. 141-160.
- 9 ATANİYAZOV, Soltanşa (1999), "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10, Ankara, s. 1-30.
- 10 ATANİYAZOV, Soltanşa *age.*, s. 1-30.
- 11 ATANİYAZOV, Soltanşa *age.*, s. 1-30.
- 12 ME'TUFİ, *age.*, s. 475-477.
- 13 SARLI, Araz Muhammed *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998, s. 17-20.
- 14 ŞADMİHR, Eman Kılıç "Mahtumgulu Ferâğî, Şâir-i Nâmdâr-ı Türkmen", *Edebistan*, Yıl: 5, S. 52, Tehran, Ferverdin 1373/Nisan 1994, s. 48-50, (Çeviri: Ali Temizel), "Ünlü Türkmen Şairi Mahtumgulu Firâğî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya, Bahar 2004, s.79-90.
- 15 LERCH, Wolfgang Günter *Wie eine Perle im Ozean Türkische Kultur und Literatur in Mittelasien*, München, Februar 2011, VERLAG, Allitera s. 57.
- 16 SARLI, *age.*, s. 12-14.
- 17 ŞADMİHR, *age.*, s. 81.
- 18 KAHRAMAN, Alim (2003), "Mahtumkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara, s. 393-394.
- 19 TEMİZEL, Ali (2007), "Türkmen Şairi Mahtumgulu Firag'ın Düşünceleri Çerçevesinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi ve Anma Etkinliklerinin Ardından", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 18, Konya, s. 225-234.
- 20 Ule: "Paylaşmak" anlamına gelen "üleşmek" mastarından türetilmiştir.
- 21 ODEKOV, R. V. (2011), *Türkmen Gelenek ve Göreneklere*, çeviren ve hazırlayan: Murat İlli, Ankara s.193-201.
- 22 ARHÎ, Ali "Çend nokte ez çend sunnet-e dînî", *Yaprak*, Yıl: VII, Sayı: 23-26, Gonbed-e Kavûs,1383/2004, s. 17.

Kaynaklar

- ARHÎ, Ali "Çend nokte ez çend sunnet-e dîni", *Yaprak*, Yıl: VII, Sayı: 23-26, Gonbed-e Kavûs, 1383/2004, s. 17.
- ATANİYAZOV, Soltanşa (1999), "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilîğ- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10, Ankara, s. 1-30.
- ATAR, Aygün (2006), *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Ankara: Divan Yayıncılık.
- DEVECİ, Abdurrahman "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, Ankara, Ekim 2009, s. 51-60.
- KAHRAMAN, Alim (2003), "Mahtumkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara, s. 393-394.
- LERCH, Wolfgang Günter, *Wie eine Perle im Ozean Türkische Kultur und Literatur in Mittelasien*, München, Februar 2011, Allitera Verlag.
- ME'TUFÎ, Esedollah, *Tarihçe-ye Çehar Şehr-e Torkemen-neşin, Aqqela, Bendertorkmen, Gomişdepe ve Gonbed-e Kavus*, Gorgan, 1384/2005.
- ODEKOV, R. V. (2011), *Türkmen Gelenek ve Göreneklere*, çeviren ve hazırlayan: Murat İlli, Ankara.
- SARAÇLI, Murat, "İran'da Azlıklar", *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 2, İstanbul, Mart 2008, s. 141-160.
- SARAY, Mehmed (1988), "Türkmenler", *İslam Ansiklopedisi- İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, C. 12/2, İstanbul: Milli eğitim Basımevi, s. 661-673.
- SARLI, Araz Muhammed, *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998.
- SÜMER, Faruk (2012), "Türkmenler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, s. 607611.
- ŞADMÎHR, Eman Kılıç, "Mahtumgulu Ferâğî, Şâir-i Nâmdâr-ı Türkmen", *Edebistan*, Yıl: 5, S. 52.
- TEHRAN, Ferverdin 1373/Nisan 1994, s. 48-50, çev. Ali Temizel, "Ünlü Türkmen Şairi Mahtumgulu Firâğî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya, Bahar 2004, s.79-90.
- TEMİZEL, Ali (2007), "Türkmen Şairi Mahtumgulu Firâğî'nin Düşünceleri Çerçevesinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi ve Anma Etkinliklerinin Ardından", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 18, Konya, s. 225-234.
- YILMAZ, Türel, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. I, S. 2, İstanbul, Mart 2007, s. 205-216.

ORTAÇAĞ İRÂN'INI ANLAMAK: FİRDEVSÎ, NİZÂMÜ'LMÜLK, SABBÂH VE HAYYÂM

DOÇ. DR. ÖMER SONER HUNKAN*

Giriş

İrân adının kökeni, pehlevî diline dayanır. Daha eski şekli olan “Ariana” kelimesinden türemiştir. Bu, “Aryen” yani “Ârîler” veya “Aryalar” manasına gelen bir sıfattır. Bu nedenle Sâsânîlerin kendilerine “Erân ve Ânerân” dediklerine de rastlanır.¹ Ortaçağ İslam kaynaklarında bu ad, İrân diyarı anlamında “İrân-şahr”, “İrâniyân” v.b. şekilde görülmektedir. Eski İrân geleneklerini ihya eden Şâhnâme vasıtası ile halk arasında kullanımı yayılmıştır. Bununla birlikte, “İrân” adı, ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Fars unsuru (İrânîyân) ifade için bazı neşriyatta kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir. Ahamenîler (M.Ö. 550 - 331), Partlar (M.Ö. 250 - M.S. 224) ve Sâsânîler (226 - 651) devletlerinin kuruluş ve değişen yayılım alanlarına uygun olarak ortaçağ İrân coğrafyasını batısında yukarıda Hazar denizinin güney kıyıları ve aşağıda Basra Körfezi, doğusunda ise Merv ve Belh'i içine alan geniş sahalar şeklinde özetlemek mümkündür.²

Moğol öncesi ortaçağ İrân'ını, her biri kendi alanında meşhur devrin dört sembol ismi Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm'ın

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

İrân adının kökeni, pehlevî diline dayanır. Daha eski şekli olan “Ariana” kelimesinden türemiştir. Bu, “Aryen” yani “Ârîler” veya “Aryalar” manasına gelen bir sıfattır. Bu nedenle Sâsânîlerin kendilerine “Erân ve Ânerân” dediklerine de rastlanır. Ortaçağ İslam kaynaklarında bu ad, İrân diyarı anlamında “İrân-şahr”, “İrânîyân” v.b. şekilde görülmektedir. Eski İrân geleneklerini ihya eden Şâhnâme vasıtası ile halk arasında kullanımı yayılmıştır. Bununla birlikte, “İrân” adı, ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Fars unsuru (İrânîyân) ifade için bazı neşriyatta kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir.

biyografileri üzerinden irdelemeye çalışmak, bu dönemdeki İrân imgesi hakkında hem bir fikir verebilir hem de siyasî tarihinin yoğunluğu içinde kaybolan olguları daha iyi anlamayı kolaylaştırabilir. Zira, İrân’ın İslam öncesi geleneklerinin yeniden ihyası ve yeni fâtipler yani Araplar ve Türkler karşısında İrân’ın Fars millî hissiyatına sığınarak var olma mücadelesi, farklı alanlardaki bu şahsiyetleri ortak bir zeminde buluşturmaktadır. Bu nedenle olmalıdır ki, meselâ, son üç isim için kendilerinden sonra henüz ortaçağ kapanmadan üçünü de bir araya getiren bir hayat hikâyesi dahi uydurulmuştur. Rivayete göre, Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm aynı hocanın öğrencisi oldular. Aralarından dünyada başarıya ve servete ilk ulaşanın diğerlerine yardım edeceğine dair birbirlerine yemin ettiler. Nizâmü’l-Mülk, Selçuklulara vezir olunca, diğer iki arkadaşı geçmişteki yeminlerini ona hatırlattı. O da her iki arkadaşına birer valilik teklif etti. Ömer Hayyâm, makam yerine kendine bir maaş bağlanmasını istedi ve eğlence hayatının zevklerini tercih etti. Hasan Sabbâh ise bir taşra göreviyle merkezden uzaklaşmayı kabul etmedi ve sarayda yüksek bir makam istedi. Bu talebi yerine getirildikten bir süre sonra vezaret makamına göz koyunca, Nizâmü’l-Mülk için tehlikeli bir rakip hâline dönüştü. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk ona karşı bir komplo kurarak, onu Selçuklu Sultan’ın gözünden düşürdü. Hasan Sabbâh, şerefi yerlere serilmiş ve hınç hisleriyle dolmuş bir hâlde bunun intikamını almak için tekrar geri dönmek ve mücadelesine hazırlanmak üzere Mısır’a kaçtı.³

İrân’ın bu üç önemli şahsiyetinin sadece doğum ve ölüm tarihlerine bakılması hâlinde bile aynı dönemde öğrencilik yapamayacakları ve dolayısı ile bu rivayetin bir yakıştırma olduğu hemen anlaşılır. İşte bu makalede, Firdevsî, Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm’ı İrân’ın millî bir değeri hâline getiren ortak

vasıflarının tarihi izleri sürülerek, biyografileri çerçevesinde bazı sonuçlara ulaşılmaya gayret edilmektedir.

Ortaçağ'da İrân ve Müslüman Araplar

İrân'ın ortaçağı, esasında Hz. Peygamber'in Kisrâ (II. Hüsrev)'ya Abdullah b. Huzafe ile gönderdiği İslam'a davet mektubu ve aldığı cevap ile başlayan süreçte istemeyerek olsa da Farsların "şanlı" geçmişlerinden kopuşun getirdiği sarsıntıyı temsil eden yeni bir sahifedir. Mektupta şunlar yazılı idi: *"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Allah'ın Resulü Muhammed'den Farsların büyüğü Kisra'ya ... Hidayete tâbi olup Allah'a ve Resulüne iman eden, Allah'tan başka hiç bir ilah olmadığına ve Muhammed'in Onun kulu ve Resulü olduğuna şahadet edenlere selam olsun. Ben seni Allah'ın çağırdığı davaya çağırıyorum. Ben bütün insanlara gönderilmiş ve onların 'hayatta olanlarını Allah'ın azabıyla korkutmak ve kafirler üzerine (azap) sözü hak olmak üzere (Yâsîn, 36/70)' gönderildim. Onun için İslam'a gir ki esenliğe kavuşasın. Davetimi kabul etmeyip yüz çevirecek olursan bütün Mecûsîlerin günahı senin üzerine olacaktır."*⁴ II. Hüsrev mektubu okuyunca onu yırtarak parçaladı. Hz. Peygamber'e bu durum iletilince *"Onun da mülkü darmadağın olsun ve parçalansın"* diye buyurdu. II. Hüsrev İslam'ı reddetme gerekçesini şöyle açıklıyordu: *"Bu kişi benim kölem olduğu hâlde bana nasıl olur da böyle bir mektup yazar?"* Aslında bu soru, Farsların hem bu dönemde hem de bütün ortaçağ boyunca bedevi Araplara bakışının genel bir özeti idi. Nitekim çok geçmedi ki, II. Hüsrev çıkan isyanda oğlu Şîreveyh tarafından 628 yılında öldürüldü. Müslüman Araplar Halîfe Hz. Ebû Bekr döneminde İrân'a karşı ilk harekâtını gerçekleştirdiler. Hz. Ömer devrine gelindiğinde İrân'ın fethinin siyasi ve psikolojik başlangıcı, 637 yılında yapılan Kâdisiye savaşı oldu. Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd mağlup olarak devletinin siyasi ve iktisadi merkezi olan Irak'ı Araplara terk etmek zorunda kaldı. Sâsânîlerin başkenti

İrân'ın ortaçağı, esasında Hz. Peygamber'in Kisrâ (II. Hüsrev)'ya Abdullah b. Huzafe ile gönderdiği İslam'a davet mektubu ve aldığı cevap ile başlayan süreçte istemeyerek olsa da Farsların "şanlı" geçmişlerinden kopuşun getirdiği sarsıntıyı temsil eden yeni bir sahifedir. Mektupta şunlar yazılı idi: *"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Allah'ın Resulü Muhammed'den Farsların büyüğü Kisra'ya ... Hidayete tâbi olup Allah'a ve Resulüne iman eden, Allah'tan başka hiç bir ilah olmadığına ve Muhammed'in Onun kulu ve Resulü olduğuna şahadet edenlere selam olsun. Ben seni Allah'ın çağırdığı davaya çağırıyorum. Ben bütün insanlara gönderilmiş ve onların 'hayatta olanlarını Allah'ın azabıyla korkutmak ve kafirler üzerine (azap) sözü hak olmak üzere (Yâsîn, 36/70)' gönderildim. Onun için İslam'a gir ki esenliğe kavuşasın. Davetimi kabul etmeyip yüz çevirecek olursan bütün Mecûsîlerin günahı senin üzerine olacaktır."*

Medâin (Ktesiphon) Arapların eline geçti. III. Yazdicerd 638'de Sevâd ile İrân arasındaki Celûla'da bir kez daha mağlup oldu. Basra ve Kûfe'den yönetilen İrân fütuhâtı karşısında III. Yazdicerd'in topladığı son Sâsânî ordusu Nihavend'de yenildi (642). Bu başarılar sonucunda kısa sürede Azerbaycan ve Irakı Acem Araplar tarafından feth edilmiş oldu. III. Yazdicerd çaresiz olarak İrân'ın doğusuna Merv'e kaçtı. Araplar süratle mahalli direnişleri kırarak Fars, Kum, Kâşân, İsfahan, Tûs, Herât, Rey, Nîşâbûr, Merv ve Mervu'r-rûz gibi önemli merkezleri feth ve Merv'de III. Yazdicerd'in öldürülmesi ile de Sâsânî devletine son verdiler (651). Bu fetihler o kadar hızlı cereyan etti ki, Müslüman Araplar daha Hz. Osmân'ın son yılı 656'ya gelmeden İrân'ı baştan sona kat ederek doğuda Belh vilayeti dahil olmak üzere Ceyhun nehri boylarına ulaşmış bulunuyordu. Şu hâlde, Hz. Peygamber'in II. Hüsvrev'in Yemenli elçilerine söylediği rivayet edilen *"Benim dinim ve egemenliğim Kisrâ'nın ülkesine ve ayakların bastığı her noktaya varacaktır."* sözünün gerçekleşmesi uzun sürmemiştir.⁵

Müslüman Araplar, İrân'ı her ne kadar çeyrek asrı bile bulmayan bir süre içinde fethetmişse de İslâm'ın bütün İrân'da yayılması ve kabul görmesi birkaç asrı buldu. Gîlân, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgeler uzun süre alınamadı. Araplar, hakim oldukları yerleri her yıl belli bir miktar vergi karşılığında eski sahiplerine bıraktılar. İslâm'ı kabul edenler bu vergiden muaf tutuldular.

Öte yandan İrânlı askerî ve idarî sınıfın mensupları zamanla Arapların hizmetine girdi. Bu arada İrân'ın batısından doğusuna kadar önemli şehirleri Arap kabileleri iskan edildi ve buralara ordugahlar kuruldu. Hudut bölgelere cihat etmek için gelen gaziler yerleşti. Bundan başka Irak'ta barınamayan Hâricî ve Şîi Araplar da İrân'a göç etmeye başladı. Buraya kadar ifade edilmeye çalışılan aslında Müslüman Arapların İrân ile artık kaynaşmaya başladığıdır. Bununla birlikte, Zerdüş İrân nasıl Müslüman oldu? sorusuna verilen cevaplar ve buradan çıkarılan sonuçlar hala ideolojik bakış açılarını besleyen tartışmalı bir konudur. Burada iki karşıt görüş ön plana çıkmaktadır. Birinci görüş, Zerdüşlerin kılıç yolu ile dinden döndürüldükleridir. Buna göre, İrân'ın maddi ve manevi her şeyi Araplar tarafından ezilip geçildi. Din, dil, yazım, adet ve gelenekleri farklı bir yola girdi veya bütünü ile kaldırıldı. İkinci yani karşıt görüş, Arapların ehl-i kitap olan gayri Müslimlere (buna Zerdüşlük de dahil) karşı uyguladığı göreceli hoşgörü yaklaşımının bir sonucu olarak eski İrân'ın (maddi ve manevi) gücünün kolayca erimesidir.⁶ Mesela, Arap fâtihter Zerdüş bir kasaba ile yaptıkları anlaşmada şöyle der: *"Siz güvendesiniz, cizye ve haracınızı (vergilerinizi) ödediğiniz sürece bizim üzerimize düşen bu anlaşmayı muhafaza etmektir."*⁷

Esasında her iki görüşü destekleyecek argümanlara İrân'da İslâm'ın ilk üç asrında rastlamak mümkündür. Nitekim bu süreçte Zerdüşler ehl-i kitaptan addedilmişler ve zimmîler olarak görülmüşlerdir. Buna bir de İslâm'ın farklı

sosyal tabakalar arasındaki ayrımcılığa karşı dik duruşu, İrân'da İslam'ın geniş kitleler arasında hızla yayılmasını kolaylaştırdı. Zira Zerdüş Sâsânî devletinin son dönemlerinde Şahinşah (Kisra), Zerdüşî ruhbanlar ve toprak aristokratları (dihkanlar) ülkedeki gücün bütününe temsil ediyorlardı ki, bu üçü otoritelerini fazlası ile suiistimal etmişler, fakirlik ve sefaletin derinliklerine batan kitleler yani halk ise acımasızca ezilmişti.⁸ Şimdi, ihtida eden geniş halk kitlelerinin girilen yeni İslam dairesinde karşılaştıkları temel sorun, Emevîlerin izlediği Arap ve ekonomi merkezli yönetim anlayışları idi. Hâlbuki İslam'ın takva ile sınırlandırdığı kişiler arasındaki derece ölçütü gayet açıktı. Dolayısı ile Müslüman İrânlı halkın, kendilerinin maddî menfaat için ihtida etmiş ve her an irtidat edebilecek bir Arap mevalisi (kölesi) statüsünden veya muamelesinden artık kurtulmak istediği besbelli idi. Bunun için gereken şartlar da çoktan oluşmuştu. Emevîlere karşı ilk hareket, mevali nüfusunun yoğun olduğu İrân'ın doğusunda Horasan'da başladı. Öteden beri halifeliği ele geçirmeye çalışan Abbâsî ailesi bu gayri memnunlar kitlesini on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâî ile örgütledi. Kûfe'de bir köle (mevlâ) olan Horasanlı genç Ebû Müslim, Abbasî ailesinin hizmetine girdi ve hareketin öğretisi ile yetiştirildikten sonra 745 yılında vekil olarak Horasan'a gönderildi.⁹ Bu arada Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in, son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in kızı Şahbânu ile evlenmiş olması, İrânlıların İslam'a girmesinde önemli rol oynamış, Hz. Hüseyin ve Şahbânu'nun torunlarına daima eski Sâsânî hükümdarlarının halefleri ve millî geleneklerinin varisleri gözü ile bakmışlardı. Onların Hz. Ali soyuna olan bu büyük millî-manevi bağlılıkları, Şîâ'nın İrân'da pek çok taraftar bulmasında önemli rol sahibi olmuştu.¹⁰ İşte İrân'da azımsanmayacak bir nüfusa sahip olan gayri memnun bu Şîiler de Abbâsî ailesinin başını çektiği ihtilale destek verdiler.

İrân'ın doğusunda Ebû Müslim, Merv başta olmak üzere Herât, Nesâ, Ebîverd ve Nîşâbûr'u ele geçirdi (748). Batısında ise hareketin diğer temsilcisi Kahtabe ve oğlu Hasan, Rey, Hemedan, İsfahan ve nihayet Irak'ta Kûfe'yi aldı. Burası, ihtilal hazırlıklarının gizli olarak ilk başladığı yerd. Artık alenen harekete geçildi ve daha başlangıçtan beri Şîiler ile birlikte hareket ediyormuş görünen Abbâsî ailesi, Hz. Ali evladı taraftarı olan Ebû Seleme'yi Horasanlıların desteği ile saf dışı etti. 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Câmii'nde Ebu'l-Abbâs'a biat edildi ve Sünni Abbâsî hilafeti (749-1258) başlamış oldu.¹¹ Ülkenin başkenti, Şam'dan Bağdad'a taşındı. Bu, aynı zamanda eski Yunan veya Bizans tesirinden uzaklaşma ve daha çok İrân tesiri altına girme anlamına da geliyordu. Artık İrânlı mevali ile Araplar arasında fark kalkmış, hatta mevali Araplara karşı üstünlük dahi kazanmıştır. Merkezi bürokraside üst makamları İrânlılar elde ettiler. Bermekî vezir ailesi bunun tipik bir örneği idi.¹² İrân sahasında ise mevaliden yerel hanedanlar oluşmaya başladı. İrân'ın doğusunda Horasan'da Tâhirîler (821-873), Horasan ve Mâverâünnehr'de Sâmânîler (819-1005) ve Sistan'da Saffârîler (867-1003), batı İrân ve Irak'da Büveyhîler (932-1062) ile orta ve batı İrân'da Kâkûyîler (1008-1051), Kuzey batı İrân'da Hazar'ın güneyinde Taberistan ve Gûrgan'da Ziyârîler (927-1090) hüküm sürdüler.¹³

Bu isyanlar Abbasîler tarafından eski İrân dinini yeniden ihya etme çabası olarak algılandı ve gayri Müslimlere verilen zimmî statüsü Zerdüştlere kaldırıldı. Onların tapınakları ve kutsal ateş mabetleri imha edildi. Ayrıca "Dîvânü'z-Zenâdika" adı verilen bir müesseseye dahi kuruldu. Artık onlar için yer altına inmek ya da meşru çevreler içinde kimliklerini gizleyerek davalarını gütmekten başka çare kalmadı.

Gayri Arap yani mevaliye dayanan Abbasîler, daha çok geçmeden 755 yılında ihtilalin Horasanlı kahramanı Ebû Müslim'i öldürdüler. Bunun siyasî ve dinî sonuçları Abbâsîleri bir hayli uğraştırdı. Ebû Müslim'in etrafında birleşenlerin ortak tarafı Emevî karşıtlığı idi. Dolayısı ile Sünnî Abbâsî hilafetinden kendini dışlanmış hisseden ve Emevîlerin yıkılması ile umduğunu elde edemeyen heretik veya râfizî çevreler ile İrân'da köşede bucakta kalmış hala hatırı sayılır bir nüfusa sahip Mecûsîler, ortak düşmana karşı birleştiler. Ebû Müslim'in intikamını almak bahanesi ile bazen heretik İslam kisvesi altında bazen de doğrudan Zerdüşti görünümde bir dizi kalkışmalara giriştiler. Genel olarak el-Mübeyyize (beyaz elbiseliler) denilen bu asilerden biri Zerdüşti Sinbâd, Nişâbûr'da isyan etti ve oradan Rey'e gelerek şehri ele geçirdi. Ancak kaçtığı Taberistan'da yakalanarak öldürüldü. Bir diğer şahsiyet Ebû İshak et-Türkî, Mâverâünneh'r'de ayaklandı. Ancak isyan kısa sürede Baraz'ın idaresinde Horasan'a sıçradı. Bu sırada öldürülen Horasan valisinin halefi Abdu'l-Cabbâr da ona katılınca iş büyüdü. İsyân 759 yılında zorlukla bastırılabilirdi. Diğer taraftan Herat, Bâdgîs ve Sistân taraflarında ayaklanan Üstâzsîs esir edildi. Ancak Horasan'daki kalkışmanın en tehlikelisi Mukanna (Peçeli, Maskeli) isyanı idi. 789 Yılında Oğuzların da yardımı ile güç bela bastırılabilirdi.¹⁴

Bu isyanlar Abbasîler tarafından eski İrân dinini yeniden ihya etme çabası olarak algılandı ve gayri Müslimlere verilen zimmî statüsü Zerdüştlere kaldırıldı. Onların tapınakları ve kutsal ateş mabetleri imha edildi. Ayrıca "Dîvânü'z-Zenâdika" adı verilen bir müesseseye dahi kuruldu.¹⁵ Artık onlar için yer altına inmek ya da meşru çevreler içinde kimliklerini gizleyerek davalarını gütmekten başka çare kalmadı. Onları sıkı takip etme görevi ise yine Abbâsî iktidarı ile uzlaşan İrân asıllı yerel hanedanlara bırakıldı.

Nitekim İrân'ın doğusunda Horasan ve Mâverâünnehr'de Tâhirîler ve Sâ mânîler nezdinde Sünnî İslam güçlü bir şekilde temsil edildi. Onlar, yerleşik İrânlı ve Arap unsurların yanında büyük toprak sahipleri dihanlar ile askerî sınıflara bahsettikleri iltifatların yanında halkın menfaatlerini korumaları, ziraat ve imarı teşvik etmeleri, bilgin ve şairleri himayeleri vasıtası ile İslam'ın doğu vilayetlerinde sağlam bir şekilde tutundular.

Bölgede oluşan refah seviyesi eski İrân geleneklerine olan nostaljik özlemi arttırdı. Sâ mânîler saraylarını, sadece geleneksel Arapçanın öğretim merkezi değil, aynı zamanda yeni Fars dili ve edebiyatı rönesansının da merkezi yaptılar. Böyle bir ortamda en eski İrân devletlerinden itibaren Sâsânîlere kadar geçmiş bütün tarih, kültür ve medeniyeti edebî alanda yeniden derleme gayretine girdiler. Hatta Türk olması daha muhtemel olan Sâ mânî hanedanı kendini Sâsânî hükümdar silsilesine bağlamakta beis görmüyordu.¹⁶ Bütün bunlar, Firdevsî'nin meşhur eserini yazması için gerekli malzemeyi temin edecek bir çevreyi çoktan yaratmıştı.

Batı İrân'da şartlar biraz farklı gelişti. X. Asrın başlarında Hazar denizinin güney batı köşesindeki Deylem'in geri ve uzak kalmış dağlık bölgesinde halkın önemli bir kısmı geçimini gurbette Abbâsî hilafetine olduğu kadar diğer bazı yerel yönetimlere de ücretli askerlik yaparak temin etmekte idi. Bunlar arasında öne çıkan komutanlardan Merdâvic b. Zîyâr, Sâ mânîlerin içinde bulunduğu siyâsî şartlardan istifade ederek merkezi Rey olmak üzere Gürgân ve Taberistan'da Ziyârîler devletini kurdu. Onlar da kendilerinin Sâsânî hükümdarları neslinden geldiklerini iddia ederlerdi. Bu arada meşhur farsça *Kâbûsnâme*, Ziyârî hükümdarı Keykâvus b. İskender b. Kâbûs tarafından yazıldı. Buharalı İbn Sînâ (980-1037) ve Hârizmlî Bîrûnî (973-1061) gibi büyük şahsiyetleri bir süre himaye eden Ziyârîlerin, en azından Türk tâbiyetine girdikleri dönemde Sünnî İslam'ın Deylemli temsilcileri oldukları bilinmektedir.²² Bununla birlikte Zerdüştilerin en güvenilir sığınağı durumundaki Deylem bölgesi, coğrafi konumu nedeni ile ilk İslam fetihleri sırasında alınamamış olduğundan ancak X. asrın ilk çeyreğine doğru İslam'ın muhalif kanadı Şîâ'nın tüccar sûfi kılığındaki dâileri vasıtası ile İslam'a girebildi.²³ İşte Sâsânî şahinşahlarının soyundan geldiği rivayet edilen Deylemli Şîi Büveyh'in oğulları önce Ziyârîlerin hizmetinde yer aldılar ve çok geçmeden Hazar'ın güney topraklarının bir bölümü ile Cibâl, Fars, İsfahan, Şîrâz, Kirmân ve Huzistan'ı içine alacak şekilde batı ve güney İrân'a sahip oldular. Ardından Irak'a yöneldiler ve 945 yılında Büveyhî kardeşlerden Ahmed, Abbâsîlerin başkenti Bağdâd'ı ele geçirdi. Şimdi İrânlı hanedan, bir "Ateşgede" olarak kaybetmiş oldukları Sâsânîlerin eski başkenti Medâin'in otuz km. kuzeyindeki Bağdâd'a, dört asır sonra Şîi Müslüman kimlikleri ile yeniden hâkim unsur olarak girmiş oldular. Deylemli Büveyhîler Şîi itikadın mutedil kolu olan "İsnâ Aşariyye" yani "On İki İmam" inancına mensup idiler. Dolayısıyla Mısır'daki Şîi Fâtımî hilafetinin Şîâ'nın "İsmâiliyye" kolundan olması sebebi ile onlara mesafeli kaldılar ve Sünnî Abbâsî hilafetini ellerinde

Türklerin gerek halifelere itaatlerindeki kusursuzluk, gerekse askerlikteki üstün yetenekleri ile muhtelif isyanları bastırmakta gösterdikleri maharet, onlara olan teveccühü arttırdı. Türklere özel bir sempati duyan Mutasım (833-842)'ın hilafeti devrinde artık Türklerle birlikte anılan Abbâsîlerde "Sâmerrâ" dönemi (836-892) başlamış bulunuyordu. Halife Mutasım'ın muhafız kuvvetleri Afşin, Aşnas, Hakan, Urtuc, Vasif, İnâk, Boğa el-Kebîr ve diğer Türk komutanların idaresindeki Türk askerlerinden müteşekkil idi.

buna karşı bir koz olarak tutmayı siyasetlerine uygun gördüler. Artık, Abbâsî hilafeti fiili olarak ehemmiyetini kaybetti ve dünyevî hâkimiyet "emîrû'l-umerâ" unvanı ile taltif edilen Büveyhî hükümdarlarına terk edildi.¹⁷ Bu şartlarda kuzeyde Deylem dağlık bölgeleri, bu kez muhalif koyu Şîi ve İsmâiliyye dâilerinin propaganda alanı ve sığınağı hâline yavaş yavaş dönüşürken, yaklaşık bir buçuk asır sonra Hasan Sabbâh'ın buraları kendi hareketine merkez yapmasına sebep olacak unsurlar da şimdiden oluşmaya başlamış oluyordu.

Ortaçağda İrân ve Müslüman Türkler

Abbâsî hilafeti İrânlı askerî ve sivil bürokrasinin artan baskısı karşısında bilhassa IX. asrın başlarından itibaren onları bir taraftan tasfiye ederken, diğer taraftan yerlerine Türk gulâmları yerleştirmeye başladı. Türklerin gerek halifelere itaatlerindeki kusursuzluk, gerekse askerlikteki üstün yetenekleri ile muhtelif isyanları bastırmakta gösterdikleri maharet, onlara olan teveccühü arttırdı. Türklere özel bir sempati duyan Mutasım (833-842)'ın hilafeti devrinde artık Türklerle birlikte anılan Abbâsîlerde "Sâmerrâ" dönemi (836-892) başlamış bulunuyordu. Halife Mutasım'ın muhafız kuvvetleri Afşin, Aşnas, Hakan, Urtuc, Vasif, İnâk, Boğa el-Kebîr ve diğer Türk komutanların idaresindeki Türk askerlerinden müteşekkil idi. Onun dönemindeki sayıları kaynaklardaki muhtelif rakamlara nazaran yirmi beş bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hilafetin yeni başkenti Sâmerrâ'da kendilerine tahsis edilen mahallelerde Türk eşleri ve çocukları ile birlikte yaşıyorlar ve hususiyetlerini

kaybetmemeleri için başka unsurlara karışmaları mümkün mertebe önleniyordu. Abbâsîler hizmetindeki bu Türk askerleri, Bizans'a karşı Anadolu'da gaza ve fetihlerde, dinî ve siyasî iç karışıklıkların bastırılmasında ve yerel hanedanlarla mücadelede kullanıldılar. Ayrıca devletin taşra teşkilatında valilik, merkezde ise

vezirlik ve hâciblik gibi idari görevler de verildi. Bütün bunlar Bizans'a karşı üstünlük sağlanması, iç isyanların başarı ile bastırılması ve yerel hâkimlerin merkezi otoriteye daha sıkı bağlanmasında başarı getirdi. Bu şartlarda İrân'daki yerel hakimler Abbâsîlerin Türk gulâmlar vasıtası ile kendi üzerlerinde oluşturduğu baskıya, onlar da aynı metotla karşılık verdiler ve kendi askeri teşkilatlarına çok sayıda Türk gulâmı dahil ettiler. Böylece birden bire Maverâünnehr'den bütün İrân'a, hatta Irak'tan Mısır'a kadar olan geniş sahalarda Türk askerî bürokrasisi hakim unsur olarak ön plana çıktı. Orta Doğu'da Türklerin bu yükselişinden ilk rahatsız olan yine Abbâsîler oldu. Zira, Abbâsî halifeleri üzerinde zamanla Türk komutanların vesayeti hâsıl oldu. Tahtından indirilen veyahut öldürülen Abbâsî halifeleri birbirini takip edince, 890 yılında başkent yeniden Bağdâd'a taşındı. Türklerin yönetimden tasfiyesi hızlandı ve X. asrın başlarında artık etkisini tamamen kaybetti. Yerine alternatif olarak getirilmeye çalışılan diğer milletlerden teşkil edilen ücretli askeri sınıflar bu boşluğu dolduramadı. Sonuç olarak, zayıf düşen Abbâsî hilafetinde İrân'ın doğusundaki Sâmnîler ve Hârîcîlerin sığınağı olan Sistan'da Sâffârîler hukuken hilafete bağlı kalmakla birlikte fiilen bağımsız hareket etmeye başladılar. İrân'ın batısında ise Büveyhîler 945 yılında savunmasız Abbâsî hilafetini tahakkümleri altına aldılar. Fakat Türk gulâmların, Abbâsîler üzerinde kaybolan etkisine karşılık, onların İrânlı yerel hanedanların hizmetindeki sayıları gün geçtikçe artıyor ve güçleniyorlardı.¹⁸

İrân'ın da içinde bulunduğu Orta Doğu'da bütün bunlar yaşanırken, Seyhun ötesinde yani Orta Asya'da X. Asra geldiğinde İslam'ın ve İrânlıların kuzey doğusunu çepeçevre kuşatan Türkler arasında İslam adeta birbiri ardına yükselen dalgalar hâlinde yayılıyordu. Zira, X. asrın başlarında İslam, Sünnî Sâmnîlerin komşusu Türk Hakanlığı (Karahanlılar) coğrafyasında batıda Seyhun boylarından doğuya doğru yavaş yavaş taban tutmaya başlamıştı.

İrân'ın da içinde bulunduğu Orta Doğu'da bütün bunlar yaşanırken, Seyhun ötesinde yani Orta Asya'da X. Asra geldiğinde İslam'ın ve İrânlıların kuzey doğusunu çepeçevre kuşatan Türkler arasında İslam adeta birbiri ardına yükselen dalgalar hâlinde yayılıyordu. Zira, X. asrın başlarında İslam, Sünnî Sâmnîlerin komşusu Türk Hakanlığı (Karahanlılar) coğrafyasında batıda Seyhun boylarından doğuya doğru yavaş yavaş taban tutmaya başlamıştı. Abbâsîler ve Sâmnîlerin askerî seferlerinin yerini İslam'ı tebliğ için gerekli donanımına sahip kurumsal yapıları ve buradan yetişen Müslüman sûfî vaizleri alırken, bürokrasisini teşkil eden unsurlar da soyca Seyhun ötesindeki Türklere yabancı değildi. Diğer taraftan ipek

yolu güzergâhının geçtiği Türk Hakanlığı'nın siyasî istikrarı, zengin Müslüman tüccarların ülkenin bir ucundan öbür ucuna kadar rahatça dolaşmalarına izin veriyordu. Onların bozkırlara inşa ettikleri ribâtlarda tüccar görünümlü Müslüman sûfî vaizlerin sattıkları İslam medeniyetine ait ürünler, atlı çoban veya konar-göçer Türk boylarına Allah'ın birliğine inanma karşılığında vaad edilen cenneti (medeniyeti) anlamayı kolaylaştıran bir model sunuyordu. Kitabî bir dine mensup olmayan atlı çoban Türk boylarının sosyal ve ekonomik yapılarında dinin rolü ve bağlayıcılığı, yerleşiklere göre çok daha zayıftı. Daha iyi bir hayat ümidiyle din değiştirmelerinde, geride bırakmak zorunda kalacakları bir ekonomik menfaat ya da örgütlenme söz konusu değildi. Ticaret için geldikleri sınır şehirlerinde onlarla birlikte yaşamayı tecrübe etmişlerdi.

Halkın geçiminden sorumlu boy beylerinin ise siyasî hedefleri İslam dairesi ile bütünleşmeyi zorunlu kıldığı durumlarda taşlar yerine tam manası ile oturmuş oluyordu. Öyleyse, Seyhun ötesinde Türkler arasında toplu ihtida yani kitlesel olarak İslam'a girme haberlerinin İslam kaynaklarında yer bulmaya başlaması normaldi. Kısaca, İslamlaştıran ve İslamlaşan açısından şartlar geçmiş asırlara göre artık çok daha müsaitti. Nitekim daha XI. asrın ortasında Seyhun boylarındaki Türkler yüz binlerle ifade edilen sayılarda İslam'a girmiş bulunuyordu.¹⁹

Böyle bir ortamda, hükümdarlık hakları gasp edilmiş iki farklı ülkeden iki asilzadenin yani Balasagun merkezli Türk Hakanlığı'ndan Satuk Tegin ile onların Buhara'dan yönetilen İrânlı komşusu Sâmânî devletinin emirlerinden Ebû Nasr Sâmânî'nin Kaşgar'ın Artuç beldesinde buluşmalarının Türk ve İslam dünyası açısından olduğu kadar İrân'ın geleceği açısından da önemli sonuçları oldu. Zira mürşit mertebesinde tüccar görünümlü bir mutasavvıf, fakih ve emir vasıflarına sahip Ebû Nasr Sâmânî vasıtası ile ihtida ederek Müslüman olan Satuk Tegin, 921 yılında gâzilerin de desteği ile Türk Hakanlığı'nın güney batıdaki ikinci merkezi Kaşgar'ı İslam adına fethederek hakanlığın batısına Buğra Han ve Kara Hakan unvanları ile hâkim oldu. Satuk Buğra Han 955 yılında vefat edince yerine geçen oğlu Baytaş Arslan Han 960 yılında bütün Türk Hakanlığı ülkesini İslam şemsiyesi altında tek bir çatıda birleştirdi. Huzurunda bulunan fakihlerden el-Kelamatî'nin de katkıları ile o yıl iki yüz bin hırkah (büyük çadır) halkı Müslüman oldu. Yeni Müslüman Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın İslam'ı yaymak için doğuya doğru genişlemesi beklenirken, onlar eski Türk politik geleneğine bağlı kalarak Batı'ya yani Mâverâünnehr ve İrân topraklarına yöneldiler. Eski putperest kimlikleri ile kaybettikleri Mâverâünnehr'i şimdi İslam kimlikleri almak ve oradan tarihi Ceyhûn nehri sınırını aşarak İrân'ı fethetmek istiyorlardı. Zira, bu toprakların İrânlı hâkimi Sâmânîler her ne kadar Sünnî İslam'ın temsilcisi olmuş olsa da artık son uygulamaları ile halkın gözünden düşmüş, muhteris hatta dinden uzaklaşmış addediliyordu.²⁰

960 yıllarında Türk Hakanlığı'nın ilk hücumlarına Seyhun nehrinin batısında maruz kalan Sâ mânî ülkesinin koruyucuları olarak ortaya çıkanlar ise yine bu ülkede yetiştirilmiş Türk gulâmların önde gelen siması Alp Tegin ve askerleri idi. Sâ mânî sarayındaki katlanılamayan nüfuzu karşısında ülkeden uzaklaştırılan Alp Tegin hayatının geri kalanını Hindistan'da gaza yapmaya adadı. Bunun için gittiği Gazne'de Gazneli devletini kurdu. Artık, Sâ mânîleri Türk Hakanlığı'ndan koruyabilecek yeni güçlere ihtiyaç vardı. O da Hârizm'i doğusundan çevreleyen Oğuz Yabgu devletinden 985 yılında kopup Sâ mânî ülkesindeki Buhara ve Semerkand yaylalarına gelip yerleşen Selçuk Bey ve ona bağlı kalabalık Oğuz grupları oldu. Selçuk Bey çok geçmeden yeni siyasî ve ekonomik şartların belirlediği gerçeklere vakıf olarak, hem kendisi ve hem de maiyetindeki Oğuzlar İslam'ı kabul etti. Sâ mânîleri bir taraftan Oğuz Yabguluğu'na diğer taraftan da Türk Hakanlığı'na karşı savunarak kendisine bahşedilen yeni yurtlarının karşılığını Sâ mânîlere ödemeye çalıştı. Ancak bunlar yeterli olmadı. Türk Hakanlığı'nın batısını yöneten Buğra Han Hârûn, geçmişte Sâ mânîlerin dayanağı olan ancak şimdi muhalif durumda bulunan dihanları, Türk askerî bürokrasisini ve din adamlarını kendi tarafına çekerek 992 yılında Sâ mânî devletinin başkenti Buhara'yı aldı. Buğra Han Hârûn sadece Sâ mânîlerin Maverûnnehr ve Horasan topraklarını değil, İrân'ı doğudan batıya geçerek Bağdad'a kadar uzanan bir fetih projesi hazırlamış ve Şiî Büveyhîlerin Abbâsî halifeleri üzerindeki otoritesini kabul etmeyerek kendisi yeni bir halife iddiasını da himaye etmişti. Bunun için "seyyidu'l-umerâ (emirlerin efendisi)", "zahîru'd-da ve (İslam'ın yardımcısı)" ve "Türk Hakan" gibi gerekli bütün unvanları kendine vererek, propaganda etmeye başlamışken, ömrü vefa etmedi ve aynı yıl hayata gözlerini kapadı.

Onun bu ideallerine hakanlıktan yerine geçen İlig Nasr sahip çıktı. 999 yılında Buhara'yı ve Maverûnnehr'i tekrar ele geçirerek, Sâ mânî devletine son

960 yıllarında Türk Hakanlığı'nın ilk hücumlarına Seyhun nehrinin batısında maruz kalan Sâ mânî ülkesinin koruyucuları olarak ortaya çıkanlar ise yine bu ülkede yetiştirilmiş Türk gulâmların önde gelen siması Alp Tegin ve askerleri idi. Sâ mânî sarayındaki katlanılamayan nüfuzu karşısında ülkeden uzaklaştırılan Alp Tegin hayatının geri kalanını Hindistan'da gaza yapmaya adadı. Bunun için gittiği Gazne'de Gazneli devletini kurdu. Artık, Sâ mânîleri Türk Hakanlığı'ndan koruyabilecek yeni güçlere ihtiyaç vardı.

“Yüce Allah;
Benim bir ordum
vardır, ona Türk
adını verdim,
onları doğuda
yeryüzünün en
yüksek yerinde
ve havası en
temiz ülkelerinde
yerleştirdim. Bir
millete kızarsam
Türkleri onlar
üzerine musallat
kılarım.”

verdi.²¹ Ancak Ceyhun nehri boylarından itibaren batıya doğru İrân coğrafyasını Gaznelilere yani Sultan Mahmûd’a kaptırdı.

İrân’ın geleceği açısından Buhara’nın fethinin önemini Barthold, Nöldeke’nin bu olayı İrân ülkesinin tarihinde görülen en acılı felaketlerden biri olarak tavsif ettiğini hatırlatarak, şöyle izah eder: “*Yerli Aryân unsurunun hâkimiyetine ebediyen son veren bu tarihî olayın (Buhârâ’yı Türklerin fethinin) önemini o zaman belki hiç kimse idrak edememişti.*”²² Aslında o dönemde bu olayın önemini bu şekliyle idrak eden bir çevre vardı ve onların başında bu çalışmada konu edinilen Firdevsî ve XI. yüzyılın sembol şahsiyetleri Nizâmü’l-Mülk, Hasan Sabbâh ile Ömer Hayyâm geliyordu. Nitekim hakanlık Maverâünnehr’e

sahip olurken, Gazneliler de kuzey batıda Azerbaycan’a ve güneyde Isfahan’a kadar bütün İrân’ın yeni hâkimleri oldular.

Hepsi bu değildi. Mâverâünnehr’de büyük bir potansiyele sahip olan Selçuklu Oğuzları, 1025 yılından itibaren İrân’a yerleşmeye başladı. 1035 yılında ise Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu’nun maiyetleri ile birlikte İrân’a geçişleri ve 1040 yılında Gaznelileri Afganistan’a hapsederek, Nişâbûr’da Selçuklu devletini kurmaları İrân’ın kaderini bütünü ile değiştirdi. Sultan Tuğrul, on beş yıl gibi kısa bir sürede bütün İrân’ı fethetmiş ve hâkimiyetini Bağdad önelerine kadar yaymıştı. Bu başarılar Oğuzların diğer adıyla Türkmenlerin Orta Asya’dan kitleler hâlinde İrân’a göçmelerini teşvik etti ve kısa sürede İrân’da dolup taşan Türkmenler batıya Azerbaycan, Anadolu, Irak ve Suriye taraflarına doğru yöneldiler. Sünnî hilafetin merkezi Bağdâd’daki İrânlı Şii Büveyhî hâkimiyetinden rahatsızlık duyan Sünnî halk arasında artık, geçmiş asırlarda Türklere karşı savunma stratejisini tavsiye eden “*Türkler size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız.*”²³ hadis rivayetleri yerini, kurtuluş ümidi besleyen

“*Yüce Allah; Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yeryüzünün en yüksek yerinde ve havası en temiz ülkelerinde yerleştirdim. Bir millete kızarsam Türkleri onlar üzerine musallat kılarım.*”²⁴ hadisine bırakmış olması, Bağdâd’ın ve Sünnî halkın beklentisini ve psikolojisini yansıtmaları açısından önemlidir. 992’de İslam coğrafyasına giren Buğra Han Hârûn’dan itibaren bekleyiş içinde olan Sünnî Bağdâd halkının kurtuluş hayali, nihayet Selçuklu sultanı Tuğrul Bey’in 1055 yılında Bağdâd’ı fethi ve Şii Büveyhî devletine son vermesi ile gerçekleştirilmiş oldu.²⁵ Bu aynı zamanda Araplardan sonra eski Sâsânî geleneğinin Müslüman temsilcilerinin

bu defa da Türkler tarafından bir kez daha ezilmesi anlamına geliyordu. Doğu'nun ve Batı'nın sultanı Tuğrul Bey (1040-1063)'den sonra Sultan Alp Arslan (1063-1072) Malazgirt'te Bizans'ı hezimete uğrattı. Yerine geçen oğlu Sultan Melikşah (1072-1092) ise Selçuklu hâkimiyetini Orta Asya'da Uygur bölgesinden batıda Akdeniz'e, kuzeyde Kıpçak, Kafkas ve Hazar sahalarından güneyde Arap yarımadasının güneyine kadar genişletti. Bütün bunlar artık, Hz. Peygambere atfedilen "*Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek hâkimiyet vardır.*"²⁶ sözünün vaki olduğunu veya en azından bu dönemdeki realitenin buna işaret ettiğini göstermektedir.

Buraya kadar kısaca söylemeye çalıştığımız şey, ortaçağda İrânlıların önce küçük gördükleri Müslüman Araplar tarafından ezilip geçilmesinin yarattığı şoktan kurtulduklarına inandıkları bir dönemde bu kez de Müslüman Türklerle boyun eğmek zorunda kalmalarından kaynaklanan şaşkınlıktır. İşte, İrân'da bu şaşkınlığa karşı ortaya çıkan dört farklı reaksiyonun birer temsilcisi addedilebilecek dört büyük şahsiyet Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm'ın biyografileri, bu yaşanmışlıkları anlamayı kolaylaştıran ortaçağ İrân'ının sembolleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Edebî Alanda Reaksiyon: Ebu'l-Kâsım Firdevsî (934 '?' - 1020)

"*Bununla (Şâhnâme) İrân milletini yeniden dirilttim.*"²⁷ Sözünün sahibi olan Şâhnâme nâzımının adı hakkında kaynaklarda Ahmed, Hasan ve Mansûr gibi birbirinden farklı isimler zikredilmiştir. Mahlasının Firdevsî, künyesinin Ebu'l-Kâsım ve lakabının da Fahreddin olduğunda ittifak vardır. Firdevsî İrân'ın Tûs şehrinin Tâberân nahiyesine bağlı Baj köyündendir. Tartışmalı olmakla birlikte 932 ile 940 yılları arasında doğduğu genel bir kabul görmektedir. Babası çiftlik sahibi orta halli bir dihan idi. Çocukluğu ve gençliğine dair bilinenlerin azlığına rağmen, hiç yoktan bu dönemde Zerdüşî rahiplerden Pehlevîce ve şiir yazacak kadar da Arapça tahsil ettiği anlaşılmaktadır.²⁸ Firdevsî'yi yaşadığı dönem itibari ile meşhur Şâhnâme'yi kaleme almaya sevk eden sâikler iki maddede özetleyebiliriz. Bunlardan ilki, Abbâsî hilafetinin siyasi otoritesinin zayıflamaya yüz tuttuğu IX.- X. asırlarda, siyasi başkaldırmalara paralel olarak daha önce İslam dininin esaslarına aykırı kabul edilen düşüncelerin bilhassa edebî ve tarihî alanda yeniden ele alınmaya başlandığı ve derlendiği bir çevrenin İrânlı hanedanların himayesinde artık mevcut olmasıdır. İkincisi ise X. asrın sona erdiği yılda Türklerin İrân'da yeni fâtiler olarak ortaya çıkması ile, üç dört asırlık bir mücadeleden sonra eski İrân kültür ve medeniyetine dair elde edilen bütün kazanımların tarihin derinliklerinde ebediyen yok olmaya mahkum olacağı endişesidir: "*Uyuyan yıldızım uyandı benim, / Beynimde çoğaldı düşüncelerim. / Anladım ki geldi sözün zamanı, / Şimdi diriltelim eski çağları.*"²⁹ Nitekim böyle bir eserin daha yazılmadan önce muhakkak bir bölge hâkimine atfedilmek üzere hazırlanması ve onun tarafından da himaye görmesi beklenirdi. Ancak Sâmânîler döneminde kaleme alınan eserin, bu sırada

Sultan Mahmûd hem üst seviyede Türklük bilincine sahip bir Türk hükümdarı hem de Sünnî İslam'ın müsamahasız bir savunucusuydu. Bununla birlikte Türk devlet geleneğine göre yetişmiş bir hükümdar olarak İrân'ın jeopolitik haklarına ve gerçeklerine sahip çıkmanın gerekliliğinin de farkında idi.

ülkenin İrân topraklarına el koymuş olan Gazneli Sultan Mahmûd'a atfedilmek zorunda kaldığı anlaşılıyor.

Sultan Mahmûd hem üst seviyede Türklük bilincine sahip bir Türk hükümdarı hem de Sünnî İslam'ın müsamahasız bir savunucusuydu. Bununla birlikte Türk devlet geleneğine göre yetişmiş bir hükümdar olarak İrân'ın jeopolitik haklarına ve gerçeklerine sahip çıkmanın gerekliliğinin de farkında idi. Bir rivayete göre Sultan Mahmûd seçkin ve gözde şairlerinden Unsurî'ye eski İrân padişahlarının tarihini manzum olarak yazması için teklifte bulundu.³⁰ Buradan anlaşılıyor ki, o vakte kadar eski İrân tarihi mensur olarak çoktan derlenmiş bulunuyordu. Nitekim Sâsânîlerin hükümdarı Nûşirevan İrân'ın bütün bölgelerinde geçmiş padişahlara ait halk arasındaki söylentileri yazdırıp kütüphanesine koydurtmuştu. Son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in emri ile dihkan Dânişver bu dağınık yazıları "*Hüdaynâme*" adı ile kitap hâlinde bir araya getirdi.

Müslüman Araplar İrân'ı feth edince Sad b. Vakkas eseri Hz. Ömer'e gönderdi. Hz. Ömer eseri merakla Pehlevîceden Arapçaya tercüme ettirmek istemiş ancak, Zerdüş'tün dinine dair konulara gelince bunun zararlı olacağı düşüncesi ile tercümeyi yarım bıraktırmıştır. Nihayet VIII. yüzyılın ikinci yarısında ihtida edenlerden İrânlı Abdullah ibn Mukaffa tarafından eserin tamamı Arapçaya tercüme edildi. Abbâsî hilafetinin otoritesine ilk karşı çıkanlardan Saffârî Yakub b. Leys (867-879), İrân'ın eski kahramanlarından Keşvat'ın soyundan gelen veziri Ebû Mansûr'a eserin yeni Farsçaya tercümesinin yapılmasını istedi. "*Şâhnâme*" adı ile yapılan itinalı tercüme İrân'da büyük bir rağbet gördü. Ardından eserin ilk manzum çalışması Sâmânîler döneminde Dakîkî tarafından yapıldı. Güştasb ve Ercasb'ın padişahlıklarına ait bin beyte yakın bir kısmını manzum hale dönüştürdüğü sırada öldürülünce eser tamamlanamadı. Eski İrân geleneklerini toplamak ve onları manzum olarak yazmak için gençliğinden beri çalışmakta olan Firdevsî, Dakîkî'nin bu eserinden haberdardı. Ayrıca Dânişver'in kitabını duymuştu. Bir dostu vasıtası ile kayb olduğu kaygısına düştüğü bu kitaba da ulaştı. Artık Firdevsî, *Şâhnâme*'yi Tûs hâkimi Ebû Mansûr'un himayesinde büyük bir iştiaikle yazmaya başladı. Ancak onun ölümünden sonra Gazne'ye gitmek zorunda kaldı. Bu sıralarda Sultan Mahmûd şairi Unsurî'ye yukarıdaki teklifi yaptığında, o da bu iş için en uygun kişi olarak Firdevsî'yi tavsiye etti. Bir şekilde Sultan'ın gözüne girmeyi başaran

Firdevsî, mensur İrân tarihini manzum hale dönüştürme görevini aldı. Ayrıca Sultan Mahmûd için esere methiyeler ilave etmeyi de kabul etti.³¹

Firdevsî'nin altmış bin beyitten oluşan Şâhnâme'si Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler olmak üzere İrânlı hanedanların kronolojik sırası üzerine kurgulanmıştır. Muhtevası açısından değerlendirildiğinde İrân'a ait unsurları dünyadaki her şeyden üstün tutmak gibi millî ruhun kuvvetle ifade edilişi bakımlarından tarihi vakalar ile masallar arasındaki sahnede rol alan kahramanlık karakterleriyle tam bir mitolojik manzum eser niteliği taşıdığı söylenebilir. Var olan bir mensur metnin manzum hâle getirilmesi nedeniyle Firdevsî'nin kendi hayal ve tasavvuruna göre bina edilmemiş olan eserinin sanattan çok sabır ve emeğe dayalı bir manzum çalışma olarak övgüyü hak ettiği kabul edilmektedir.³² Muhtelif kaynaklardaki Firdevsî ile Sultan Mahmûd arasında geçen rivayetler doğru kabul edilirse, pek çok saray oyunlarından ve meşakkatlerden sonra yaşı seksene yaklaştığı sırada Şâhnâme'yi bitiren Firdevsî, nedimlerden Ayaz'ın eliyle eseri Sultan Mahmûd'a takdim etti. Her bir beytine bir dinar (altın) vaat etmiş olan Sultan, şaire filin taşıyabileceği kadar altın gönderilmesini emretti. Ancak bunu çok aşırı bir cömertlik olarak gören vezir, Sultan'ı ikna ederek, onun yerine keselere konmuş altmış bin dirhemi (gümüş) Ayaz vasıtası ile Firdevsî'ye yolladı. Firdevsî olanları Ayaz'dan öğrenince gelen paranın üçte birini (yirmi bin dirhem) Ayaz'a, üçte birini hamamcıya ve kalan üçte birini de kapısının önündeki bir şerbetçiye bir bardak şerbet karşılığı olarak verdi. Sonra Ayaz'a dönerek, gidip padişaha gördüklerini anlatmasını ve bunca emekle meydana getirilen bir eserin yanında paranın bir değeri olamayacağını söyledi.³³ Sultan'ı öven beyitlerin olduğu böyle bir eserin ödülünü, ne vezirin önlemeye cesaret etmesi ne de cömertliği meşhur Sultan Mahmûd'un vezirinin lafına bakarak bunu karşılıksız bırakması beklenir bir durum değildir. Gazneli Sultan Mahmûd'un, her ne kadar İrân'ın yeni hâkimi olarak kendi övülmüş ve devrin gözden düşmüş mağlup Sâmânî ailesi eserde hiç

Firdevsî'nin altmış bin beyitten oluşan Şâhnâme'si Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler olmak üzere İrânlı hanedanların kronolojik sırası üzerine kurgulanmıştır. Muhtevası açısından değerlendirildiğinde İrân'a ait unsurları dünyadaki her şeyden üstün tutmak gibi millî ruhun kuvvetle ifade edilişi bakımlarından tarihi vakalar ile masallar arasındaki sahnede rol alan kahramanlık karakterleriyle tam bir mitolojik manzum eser niteliği taşıdığı söylenebilir.

bahis konusu edilmemiş olsa da iki sebepten ötürü Firdevsî'ye ve Şâhnâme'ye mesafeli bir tavır sergilediği düşünülebilir. Bunlardan ilki, bir Karluk Türkü olan Sultan Mahmûd'un cedit ve dönemin en eski meşru görülen hanedanı olan ve hatta ordusu Karluklardan müteşekkil olan Turan hakanı Afrasyab'ın, İrânlı hükümdarlar karşısında itibarsızlaştırılmaya çalışılmasıdır.

Diğeri ise şüphesiz, Firdevsî'nin Sultan Mahmûd'un rakibi Şî Rüstem ibn Fahru'd-Devle'ye eserdeki Rüstem ve İsfendiyar parçasını göndererek, ondan bin altın ödül almasıdır. Bu, Sultan'ın Şiâ'ya iyi bakmadığını bilen Gazne sarayındaki Firdevsî'nin muhalifleri tarafından kullanılmış, hatta onunun Şî ve râfizî olduğuna kanıt gösterilmişti.³⁴

Sözün kısası Gazne'yi terk etmek zorunda kalan Firdevsî, önce Herat'a, oradan da Mazenderan'da Gürgân'a gitti. Burada Kâvus, onu iyi karşıladı ancak bir müddet sonra Gazne'deki macerasını öğrenince, Sultan Mahmûd'dan çekinerek onu hediyelerle birlikte bölgesinden çıkardı. Firdevsî, Bağdad'da Abbâsî halifesinin gözüne girmeyi başardı, fakat Sultan Mahmûd'un tehdidi ve ısrarlı takibi nedeni ile oradan da ayrılarak Kuhistan'a geldi. Burada umduğu parayı alamadığı için Sultan Mahmûd aleyhine yazmış olduğu bin beyitlik hicviyeyi Kuhistan hâkimine yok etmesi için sattı. O da Sultan ile Firdevsî'nin arasını düzeltti. Ardından gönül rahatlığı ile memleketi Tûs'a döndü. Çok geçmemişti ki, bir gün kırdı dolaşırken bir çocuğun kendi hicviyesinden "Eğer Padişah soyca padişah olsaydı, benim başıma altından bir taç giydirirdi." beytini okuduğunu duyduğu esnada yere düşerek vefat etti (1020).

Bürokratik Vesayetle Reaksiyon: Nizâmü'l-Mülk (1018 - 1092)

Nizâmü'l-Mülk'ün "Türk emîrlerinin hâcelerin (bürokrat-ulema) lakaplarını (el-mülk) kendilerine takmaları asla adet olmamıştır."³⁵ sözü, onun Selçuklu devletinde kazandığı mevki ve güvene binaen devletin sahibi Türkler ile onların tâbisi İrânlılar arasında devletin yönetimine dair zihninde oluşan bölüşümü ifade eden güzel bir örnektir. Selçuklular İrân'dan Gaznelileri çıkardılar, ancak İrân'ın doğusunda Horasan'da kurdukları yeni devletin bürokrasisini teşkil ederken Gaznelilerin bakiyelerinden yararlandılar. Zira, onlar da Gazneliler gibi kendilerini Sünnî İslam'ın doğudaki temsilcileri olarak görüyorlardı. Nizâmü'l-Mülk bunu şöyle ifade etmektedir: "Sultan Mahmûd ve Sultan Mesûd, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan zamanlarında hiçbir Zerdüştinin, Hıristiyanın, Râfizînin sahraya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kedhüdalari, memurları ve zanaatkarları temiz Hanefî veya Şâfi mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu."³⁶ Bu nedenledir ki, Gaznelilerin Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunan Şâfi mezhebine mensup Nizâmü'l-Mülk'ün, Dandanakan savaşından sonra da Selçukluların hizmetinde çalışmasında bir beis görülmemiştir.

Nizâmü'l-Mülk'ün künyesi Ebû Ali, adı Hasan olup, 10 Nisan 1018'de Tûs'un Nûkân şehrinde doğdu. Babası Ali, burada bulunan Dihkan Ali b. İshak'ın yanında çalışan servet sahibi bir kişi idi. Hasan, İslamî ilimlerde olduğu kadar edebiyat sahasında da iyi bir eğitim aldı. Selçuklu sultanı Tuğrul, 1040 yılında devleti idarî anlamda taksim ederek, Merv merkez olmak üzere ülkenin doğu vilayetlerini melik sıfatı ile Çağrı Bey'e verdi. Çağrı Bey de güney doğuda Belh vilayetini aldıktan sonra buraya oğlu Alp Arslan'ı gönderdi. Genç Hasan da onun vezirlerinden Ebû Ali b. Şadan'ın emrinde kâtip olarak çalıştı ve ardından Çağrı Bey'in veziri oldu. Çağrı Bey 1060 yılında vefat edip yerine Alp Arslan geçince, yine aynı görevde devam etti. Alp Arslan'ın 1063 yılında Sultan Tuğrul'un vefatı üzerine Selçuklu tahtına çıkması ile talihi iyiden iyiye açıldı. Zira Alp Arslan taht mücadelesine giriştiğinde Rey'de bulunan Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündurî tereddüt gösterip, önce Süleymân'ı tahta çıkarmış, ama bir taraftan Alp Arslan'ı destekleyenlerin tepkisi, diğer taraftan da taht iddiacısı Kutalmış'ın Rey'i kuşatması üzerine bu kez Alp Arslan'a meylederek, ondan acil yardım talebinde bulunmuştu. Bu şartlarda veziri Hasan'ın teşvik ettiği Alp Arslan, Kutalmış'ı mağlup ederek devlete hâkim olunca, ilk işlerinden biri vezir Amîdü'l-Mülk Kündurî'yi azletmek ve yerine vezaret makamına Hasan'ı tayin etmek oldu. Abbâsî halifesi de Hasan'a "Nizâmü'l-Mülk" lakabı verdi ve zamanla Ebû Ali Hasan Tûsî tam adı yerine sadece "Nizâmü'l-Mülk" adıyla anılır oldu.³⁷

Amîdü'l-Mülk Kündurî'nin görevinden alınıp, hapsedilerek öldürülmesinde Nizâmü'l-Mülk'ün de payı vardı ve bu olayın Selçuklular ve İrân açısından oldukça önemli sonuçları oldu. Amîdü'l-Mülk Kündurî amelde Hanefî, itikatta ise Mutezile mezhebine sıkı sıkıya bağlı biri idi. Buna karşın Nizâmü'l-Mülk amelde Şâfiî ve itikatta Eşârî mezhebine mensuptu.³⁸ İslam'da mezheplerin ortaya çıkışının ana sebebinin dinî ihtilaflardan değil, siyasî ihtilaflardan kaynaklandığı

Sünnî İslam'ın Hanefî-Maturîdî kolunun en güçlü olduğu Mâverâünnehr'de Sâmânîler vasıtası ile İslam'a giren Selçuklular, bu mezhebin sıkı taraftarları oldular. Samânîlerden sonra aynı inancın savunucuları ve vârisleri olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'ın tedrisinden geçen Selçuklular, Mâver-âünnehr'den ayrılıp Horasan'a geçtiklerinde devletlerini kurdular ve bu inançlarını İrân'da da sürdürdüler.

umumiyetle kabul edilen bir görüştür. Siyasî yollar ayrıldıkça, buna dayanak teşkil eden fikhî veya itikâdî hükümlerde de aynı oranda kararlar farklılaşıyordu. Bu durum, Sünnî İslam ile Şîî İslam arasındaki kesin ayrışmayı ifade ettiği kadar, onların kendi içinde de yeni fırkaların çıkmasına mani olmuyordu. İşleyişi İslam hukukuna göre olan devlet hangi mezhebi benimsemiş ise o mezhep, hem devlet hem de toplum üzerinde büyük bir etkiye sahip oluyordu. Ayrıca bundan kaynaklı menfaatlerden yararlanarak, daha geniş sahalara ve kitlelere nüfuz edebiliyordu. Dolayısı ile hâkim vaziyetteki mezhep, ister kendi içinde bulunduğu dairedeki isterse karşı dairedeki diğer mezhepler olsun onlara karşı bu menfaatleri tekelinde tutmak adına genellikle mesafeli bazen de katı bir tutum içine girebiliyordu. İşte tam bu nokta, Sünnî İslam'ın iki büyük ekolü Hanefî ve Şâfiî mezhebinin bürokrasi alanındaki iki tutucu temsilcisi Amîdü'l-Mülk Kündurî ile Nizâmü'l-Mülk arasındaki rekabetin de kaynağını teşkil ediyordu.

Sünnî İslam'ın Hanefî-Maturîdî kolunun en güçlü olduğu Mâverâünnehr'de Sâ mânîler vasıtası ile İslam'a giren Selçuklular, bu mezhebin sıkı taraftarları oldular. Samânîlerden sonra aynı inancın savunucuları ve vârisleri olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'ın tedrisinden geçen Selçuklular, Mâverâünnehr'den ayrılıp Horasan'a geçtiklerinde devletlerini kurdular ve bu inançlarını İrân'da da sürdürdüler. Dolayısı ile şimdi Sultân Alp Arslan'ın Hanefî Amîdü'l-Mülk Kündurî'nin yerine hizmetlerini gördüğü Şâfiî Nizâmü'l-Mülk'ü Selçuklu vezaretine tayin etmesi ve özellikle de Şâfiî ekole göre öğrenci yetiştiren Nizâmîye medreselerinin yaygınlaşması ile birlikte devlet bürokrasisinde onların hâkim unsur olarak ortaya çıkmalarını sağladı. Diğer yandan Türk etkisindeki Mâverâünnehr'den İrân vilayetlerine hâsıl olan Hanefî memur veya bürokrat ihracının önüne geçilmiş oldu. Buhara'daki Hanefî taraftarlarının reisliği makamı karşısında Horasan'da Şâfiî mezhebinin mensuplarının reisliği makamı ihdas edildi.³⁹ Şu hâlde, Selçuklu hanedanı boyutunda olmasa da devlet boyutunda Nizâmü'l-Mülk ve Şâfiî mezhebi merkezinde Selçukluların Mâverâünnehr köklerinden ayrılarak İrânlaşma sürecine dâhil edildiği ve en azından bürokraside eski İrân devlet kültür ve geleneklerinin yeniden ihya etme gayretine girildiği sonucuna varılabilir.

Zira Alp Arslan'dan sonra Melikşah döneminde de makamını koruyan ve hayatının sonlarına doğru tamamladığı meşhur eseri *Siyâset-Nâme*'de devlet işlerinin yolunda gitmesi için yaptığı tavsiyelerde İslam öncesi eski İrân sülalelerine sıklıkla atıflar yaparak, onları yücelten Nizâmü'l-Mülk, akrabalarını, yakın çevresini ve taraftarlarını üst makamlara doldurarak, adeta devlete ortak olmuştu. Bu güce Selçuklu ailesine ve raiyyet-i has yani Türkmenlere gösterdiği hizmet ve hürmet ile ulaşan Vezir, artan muhalefet ve şikâyetler karşısında Sultan Melikşah'ın "*Hükümdarlıkta bana ortak mısın? İster misin ki elindeki divit ile başındaki sarığı alayım.*" tehditlerine, "*Bilmez misin ki ben devletin ortağım. Bu divit ile sarık senin taç ve tahtına öyle bağlıdır ki, onlar giderse senin tacın da kalmaz tahtın da.*"⁴⁰ şeklinde aynı üslupla cevap verdi.⁴¹

Nizâmü'l-Mülk'ün gerek yaşı itibarı ile gerekse muhaliflerin baskısı nedeniyle bu şartlarda daha fazla görevini sürdürmesi beklenemezdi. Bunu kendisi de bildiğinden bütün endişesi kendisinden sonra çocuklarının hukukunun korunması idi. Nitekim çok geçmeden, Sultan Melikşah ile birlikte Bağdad'a giderken yol üzerinde Nihavend'de Bâtınî Hasan Sabbâh'ın fedailerinden biri tarafından öldürüldü (14 Ekim 1092).⁴² Sonuç olarak, Nizâmü'l-Mülk'ün İrân'ın yeni fatihlerine karşı verdiği reaksiyonu, onlarla olan mezhebi yakınlığı dolayısı ile uzlaşma, başarılı hizmetleri karşılığında Türklere telkin ettiği güven ortamında onları Orta Asya kökenlerinden ayrıştırarak İrânlı bürokratların nüfuzu vasıtası ile İrânlılaştırma ve eski İrân devlet geleneğini pratiğe dökerek ihya etme çabası şeklinde özetlemek mümkündür.

Terör Faaliyeti ile Reaksiyon: Hasan Sabbâh (1053 - 1124)

Sultan Alp Arslan, Türk emirlerinden Erdem'in Bâtınî mezhebinden Hurdâbe'ye kâtiplik görevi verdiğini öğrenince şöyle der: *"Ben defalarca sizlere söylemişim ki, sizler Horasanlı ve Maverâünnehrli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Irak halkı çoğunlukla kötü mezhepli, kötü dinli ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve ihtilaf bugüne ait değildir. Azîz ve Celîl olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Azîz ve Celîl Allah'ın lütfu ile Türkler temiz dinlidirler. Deylemliler hevâ, bidat ve kötü mezheplidirler. Türkler karşısında aciz kaldıklarında itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık olursa, onlar kuvvet kazanır... Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdaların ve hizmetkârların hep Horasanlı olması gerekir."*⁴³ Dağlık kuzeybatı İrân'da İslam'ı son kabul eden bölge olan ve Şîî ve onun kolu İsmâîlî propagandalarından çok etkilenmiş bulunan Deylem, *"Ne yazık! Eğer kendime iki taraftar bulursam, bu memleketin (Selçuklu ülkesinin) altını üstüne getiririm."*⁴⁴ diyen Hasan Sabbâh'ın o taraftarları bulabileceği en müsait bölgeydi. Bunu söylediği yer, İsfahan'da Bâtınî Reis Ebu'l-Fazl'ın eviydi. Ebu'l-Fazl onun

Zira Alp Arslan'dan sonra Melikşah döneminde de makamını koruyan ve hayatının sonlarına doğru tamamladığı meşhur eseri Siyâset-Nâme'de devlet işlerinin yolunda gitmesi için yaptığı tavsiyelerde İslam öncesi eski İrân sülalelerine sıklıkla atıflar yaparak, onları yücelten Nizâmü'l-Mülk, akrabalarını, yakın çevresini ve taraftarlarını üst makamlara doldurarak, adeta devlete ortak olmuştu.

"Hükümdarlıkta bana ortak mısın? İster misin ki elindeki divit ile başındaki sarığı alayım." tehditlerine, "Bilmez misin ki ben devletin ortağıyım. Bu divit ile sarık senin taç ve tahtına öyle bağlıdır ki, onlar giderse senin tacın da kalmaz tahtın da."⁴⁰ şeklinde aynı üslupla cevap verdi.

gibi akıllı bir kimsenin böyle ucuz bir laf etmesini beklemiyordu.

"Bu adam, Mısır'dan Kaşgar'a kadar olan yerlerde adına hutbe okunan ve para (sikke) basılan, bayrağının altında binlerce süvari ve piyade bulunan ve bir işareti ile dünyayı altüst edebilecek güçte bir padişahın (Sultan Melikşah'ın) ülkesini iki kişiyle nasıl olur da ortadan kaldırır?"⁴⁵ diye kendi kendine düşündü. Onun ruhî bir bunalımda yahut akıl hastalığına yakalanmış olduğunu zannederek, gizliden gizliye onu tedaviye çalıştı.

Ufkunu ve hayallerini makamı ne olursa olsun devrinin sıradan insanların hatta kendi eşi ve çocuklarının dahi anlayamayacağı Hasan Sabbâh, İrân'da Arap fetih merkezlerinin ilklerinden ve Şiâ'nın On İki İmam mezhebinin kalelerinden biri olan Kum şehrinde XI. asrın ortalarında (1047 yahut 1053 yılında) doğdu. Tam adı ve şeceresi el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Cafer b. Hüseyin b. Muhammed es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî şeklindedir. Babası Ali b. Muhammed İmâmiyye Şiâ'sının önde gelen kişilerindendi. Babası ile Rey'e yerleşen Hasan iyi bir eğitim aldı. İslamî ilimler ve felsefede iyi yetişti. On yedi yaşına kadar On İki

İmam inancına bağlı kaldı. Bu arada Rey'de tanıştığı ve münazaralar yaptığı Şiâ'nın İsmâilî kolundan Fâtûmî dâîsi Emîre Zarrâb'dan bir hayli etkilenecek, İsmâiliyye mezhebine intisap etti.⁴⁶ 1072 Yılında Rey'e gelen Irak bölgesi baş dâîsi İbn Attâş, onun kabiliyeti anlayıp, Fâtûmî halifesi Mustansır Billah'ın yanına Mısır'a gitmesini ve esrar-ı ilahiyeyi öğrenmesini tavsiye etti. Bu sırada Selçuklular tarafından sıkı bir şekilde takip edilen Hasan Sabbâh, casuslukla suçlanıp tutuklanacağı endişesi taşıdığı için, yapılan tavsiyeyi dikkate alarak Mısır'a kaçtı. Muhtelif bölge ve şehirlere uğradıktan sonra 1078 yılında Mısır'da Fâtûmîlerin başkenti Kâhire'de baş dâî Dâvûd tarafından karşılandı. Mustansır Billah onu hüccet (vekil) seçti ve İrân'da kendi adına davette bulunmaya memur etti. Ancak Hasan Sabbâh bir müddet sonra kendini Mısır'ın iç siyasi-dini çekişmelerinin içinde buldu. Fâtûmî halifesi Mustansır Billah henüz daha sağlığında iken yerine oğlu Nizâr'ın geçmesi için onu veliyaht ilan etti. Ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî ise Halife'nin küçük diğer oğlu Mustalî'ye meyletti. Hasan Sabbâh, veliyaht Nizâr'ı desteklediği için devlete hâkim olan Bedru'l-Cemâlî tarafından ülkeden atıldı. Maceralı uzun bir yolculuktan sonra 1081 yılında İrân'a dönerek İsfahan'a geldi.⁴⁷ Dokuz yıl boyunca bütün İrân'ı dolaşarak Bâtûnîliğin

propagandasını yaparken, bir taraftan da davasına karargâh olacak güvenli bir yer arıyordu. Sonunda Deylem'de Elburz dağ çemberinin tam ortasında Rûdbâr vadisinde yüksek bir kayanın zirvesinde iki bin metre rakımda kurulmuş olan Alamut kalesinde karar kıldı. En son 860 yılında Alevî reisi Hasan b. Zeyd tarafından yeniden imar ettirilmiş olan kale, Deylem dilinde "Alamut" veya "Aluh Amût" yani "kartalın dersi" anlamına gelmekte olup, sonradan bu dilden yapılan çevirilerde "*kartal yuvası*" manası ile karşılık bulmuştur. Hasan Sabbâh kaleyi içerden ele geçirmek için hazırladığı plan gereğince, dâîilerinden bazılarını önce kale etrafındaki köylere yerleştirdi. Ahâlinin onlara katılması ile kale hakimi de onlara dâhil oldu. Şartların olgunlaştığını düşünen Hasan Sabbâh, gizlice Kazvîn'den gelerek adamları tarafından kaleye alındı. Nihayet kendini ifşa ederek, Alamut kalesini zapt etti ve burayı Bâtınî faaliyetinin merkezi haline dönüştürdü. Daha açıkçası Alamut'ta yani kendi ifadesi ile "*Beldetü'lîkbâl*"de İsmâîlî devletini kurdu (4 Eylül 1090).⁴⁸ Hâlâ bağlı bulunduğu Mısır'daki Fâtımî halifesi Mustansır'ın 1094 yılında ölümünden sonra yerine ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî'nin desteklediği oğlu Mustalî geçince, O da halifenin diğer oğlu Nizâr'ı destekledi. Böylece İsmâiliyye mezhebi Müstaliyye ve Nizârîyye adıyla ikiye ayrıldı.

Hasan Sabbâh da "*daşvetü'l-kadîme*" (eski davet)'yi terk ederek "*daşvetü'l-cedîde*" (yeni davet) adıyla anılan Nizârî yorumunun temsilcisi olarak Nizârî-İsmâîlî devletinin yönünü İrân olarak belirledi ve Fâtımîler ile ilişkisini sonlandırdı.⁴⁹

Hasan Sabbâh artık bütün mesaisini İrân'a harcaıabilirdi. Onun bundan sonra izlediği politika, Deylem ve çevresindeki kaleler başta olmak üzere İrân'ın içlerine doğru stratejik dağlık yerlerdeki kaleleri ele geçirmek veya bu bölgelerde yeni kaleler inşa etmek ve böylece bu korunaklı merkezlerden Bâtınî inancının propagandasını

Sultan Alp Arslan, Türk emirlerinden Erdem'in Bâtınî mezhebinden Hurdâbe'ye kâtiplik görevi verdiğini öğrenince şöyle der: "Ben defalarca sizlere söylemişim ki, sizler Horasanlı ve Maveraünnehrlî Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Irak halkı çoğunlukla kötü mezhepli, kötü dinli ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve ihtilaf bugüne ait değildir. Azîz ve Celîl olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Azîz ve Celîl Allah'ın lütfu ile Türkler temiz dinlidirler. Deylemliler hevâ, bidat ve kötü mezheplidirler. Türkler karşısında aciz kaldıklarında itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık olursa, onlar kuvvet kazanır... Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdaların ve hizmetkârların hep Horasanlı olması gerekir.

yaparak, İrân halkını kendine kazanmak şeklinde kısaca izah etmek mümkündür. Hasan Sabbâh bu amaçlarına ulaşmak ve mevcut sosyal ve siyasal düzeni çökertmek için “fidâî” denilen müritlerinden bir “fidâiyye” teşkilatı kurdu. Kendisi dindar bir şahsiyet olmasına rağmen, fedailerini haşîş (esrar) kullanmaya alıştıranak, daha dünyada iken onlara cennet vaat ediyor ve onları her türlü emrini yapmaya hazır eli bıçaklı caniler haline dönüştürüyordu.⁵⁰ Bu nedenle rakipleri ve bilhassa Fâtımî İsmâîlîleri onların ideolojisini kötölemek için “haşîşiyye” ismini kullanmaya başlamış, bağlılarına da “haşşâş”, “haşîş”, “haşîşî” “haşîşîn” veya “haşîşiyyûn” yani “haşîşîler” demişlerdir. Sonraki asırlarda işledikleri cinayetlerin ünü Batı’da o kadar tesirli olmuştur ki, “haşîşîn” ismi, “assassin” yani suikastçı, gizli katil manasında dillerindeki yerini almıştır. Hiyerarşinin en alt tabakasındaki cahil zümre olan “fidâîler” için imamın veya hüccetin rehberliği kâfiydi. “Refik”, yol arkadaşı anlamında bütün örgüt üyelerinin bir birbirleri için kullandığı bir tabirdi. Hiyerarşinin bir üst tabakasında davete icabet eden “müstecibler” yer alıyordu. Daha yukarda “dâîler” bulunuyordu. Onlar genellikle müderris ve vaiz gibi eğitilmiş kişiler olup davete çağrı ve vaaz işini üstlenenlerdi. En üstte ise “hüccet” yani imamın ortadan kaybolmasından sonra zamanın gizli imamı hakkında bilgi kaynağı, geçmişin ve geleceğin açık imamları arasındaki canlı bağ olarak, “baş dâî” ve devlet reisi Hasan Sabbâh vardı.⁵¹ Hazar denizinin güneyinde Deylem dağ silsilelerinde yer alan Rûdbâr ve doğu Kuhistan şehir ve kalelerini kısa sürede ele geçiren Hasan Sabbâh, İrân’ın güneyine doğru Huzistan ve Fars bölgelerindeki bazı kalelerde hâkimiyet sağladı. Bu başarıları çoğu kez propaganda hileleri ile mevcut düzenden rahatsızlık duyan gayri memnunları kazanarak elde etti. Aksi durumlarda fedailerinden yararlanarak, birçok din ve devlet adamını kendilerine has metotlarla ortadan kaldırma veya susturma yoluna başvurdu.⁵²

İrân’da büyük merkezlere doğru hissedilmeye başlayan dâîlerin propagandaları, Selçukluları kendilerini bekleyen tehlikeye karşı uyandırdı. O sırada Sâve’de davete katılmayı reddeden bir müezzin, fedailer tarafından öldürülen ilk kurban oldu. Nizârî-İsmâîlî bir marangoz olan elebaşı, Nizâmü’l-Mülk’ün emri ile idam ettirildi.⁵³ Üstelik Selçuklular bununla da yetinmeyerek, önce Yorun Taş, sonra da Emîr Arslan Taş komutasında bir orduyu Alamut’u kuşatmak üzere gönderdi. Ancak Hasan Sabbâh’ın cevabı gecikmedi. Bu sırada Sultan Melikşah ile birlikte Isfahan’dan Bağdad’a gitmekte olan Nizâmül-Mülk, Nihâvend yakınlarında Suhne adlı köyde konakladığında iftardan sonra mahfesinin içinde harem otağına giderken, şfaat ve yardım isteyen bir pozisyonda yaklaşan Ebû Tâhir Arrânî adında bir fedai tarafından şehit edildi (14 Ekim 1092).⁵⁴ Bu onların en üst seviyede bir devlet adamını katlettikleri ilk cinayet oldu. Cinayetin fâili olay yerinde derhal öldürüldü.

Fakat kim tarafından öldürtüldüğü tartışmalı bir konu olarak kaldı. Zira Selçuklu bürokrasisindeki iktidar mücadeleleri hat safhadaydı. Terken Hatun,

hizmetindeki Tâcü'l-Mülk'ü ihtiyar vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yerine vezaret makamına getirmek için büyük çaba sarf ediyordu. Diğer taraftan Bağdad'da hilafete yönelik planları sebebiyle Halife ile de ilişkiler bozuldu. Bu iktidar kavgaları Sultan ve vezirin arasını birbirlerini tehdit edecek kadar bir hayli germiştir. Dolayısı ile İrân millî hislerinin Şîî tezahüründe bir hain olarak görülen Nizâmü'l-Mülk'ün öldürtülmesinde, Hasan Sabbâh'dan başka Terken Hatun, Tâcu'l-Mülk ve Sultan Melikşah da kaynakların şüpheli listesinde yer almaktadır. Hasan Sabbâh ile Sultan Melikşah arasındaki mektuplaşmalardan bahsedilmektedir.⁵⁵ Şayet bu doğru ise, Hasan Sabbâh'ın teşkilatı, terör örgütlerinin doğası gereği, daha ilk ciddi eyleminden itibaren devrin iktidar güçleri tarafından kullanılmaya başlanılmış oluyordu. Aradan birkaç ay geçmedi ki, Sultan Melikşah Bağdad'da bir av merasiminde yediği etten dolayı şüpheli bir şekilde hayata gözlerini kapadı. Selçuklu hanedanının üyeleri arasındaki bitmeyen taht kavgaları ülkenin bir ucundan öbür ucuna kadar her yerde kargaşalığı sebep oldu. 1097 yılında Haçlı ordularının Anadolu üzerinden geçerek Orta Doğu'da bir güç olarak ortaya çıkması, işleri daha da karmaşık hale getirdi. Bu şartlar, Hasan Sabbâh'ın sağlam bir şekilde İrân'a yerleşmesi ve hâkimiyet alanını genişletmesi için gerekli ortamı sağlıyordu. Şair bunu şöyle ifade ediyor: *"Ey tarlakuşu! Bu geniş ve bereketli yer sana açık. Orada yumurtla ve huzur içinde öt."*⁵⁶

Sultan Berkyaruk (1092-1104) ve Sultan Muhammed Tapar (1104-1118) dönemlerinde Hasan Sabbâh'ın adamları yani Hâşîşîler devletin kurumlarına iyiden iyiye sızmaya başladı. Hatta kendilerine düşman birini vezir tayin ettiği için Sultan Berkyaruk'a saldırarak onu yaraladılar. Ordunun içine sızarak nüfuzlarını arttırdıklarından artık komutanlar zırh giymeden evden çıkamaz oldular. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, harekete geçerek pek çok Hâşîşîyi öldürdü. Kuhistan'a gönderdiği Emîr Bozkuş, rüşvetle satın alındıysa da Fars ve Huzistan'da Emîr Çavlı onardan pek çoğunu öldürdü ve mallarına el koydu. Yine de Hasân Sabbâh'ın fedailerinin işlediği cinayetlerin önüne geçilemiyordu. Bu arada Isfahan müftüsü ve kadısı ile Beyhak valisi fedailerin kurbanı oldu.⁵⁷ Fakat Sultan Berkyaruk'un vefatı ile yerine geçen Sultan Muhammed Tapar, Hasân Sabbâh ile mücadeleyi kâfirler üzerine yapılacak gazadan üstün tutuyordu. İlk seferini Şahdiz Kalesi üzerine yaptı ve kaleyi zapt ederek, kale hakimi Haşîşî Reis Ahmed b. Abdu'l-Melik b. Attâş'ı yakaladı. İbn Attâş sokaklarda dolaştırıldıktan sonra feci şekilde öldürüldü. Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar, veziri Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk'ü 1109 yılında Alamut'a gönderdi. Zira vezirin babasından sonra kardeşi Fahru'l-Mülk de bir yıl önce Nişâbur'da Haşîşîlerin kılıcı altında can vermişti. Ancak sefer kış nedeni ile sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte Alamut etrafı sürekli olarak kontrol altında tutularak Hasan Sâbbâh yıpratılmaya ve zayıf duruma düşürülmeye çalışıldı. Nihayet, Sultan Muhammed Tapar Alamut'u ve Hasan Sabbâh'ı ele geçirme zamanın geldiğine kanat getirdi ve 1117 yılında Emîr Anuş

Tegin Şîrgîr'in emrine büyük bir ordu verdi. Karaca, İlkavşut ve Bozan gibi birçok Selçuklu emiri bizzat bu sefere katıldı. Emîr Anuş Tegin Şîrgîr kaleyi kuşattı. Hasan Sabbâh ve adamları açlıktan perişan oldular. Kale alınmak üzereydi ki, Sultan Muhammed Tapar'ın İsfahan'da hastalanarak vefat ettiği haberi geldi (1118). Gizli bir Hâşîşî olduğundan şüphelenilen Selçuklu veziri Nâsır ibn Ali ed-Dergüzîni bunu fırsat bilerek, kaleyi almaya hazırlanan Emîr Anuş Tegin Şîrgîr'e geri çekilme emri verdi.⁵⁸ Selçukluların son büyük hakanı Sultan Sencer (1118-1156) Haşîşîlerle mücadelede aynı kararlılığı devam ettiremedi.

Bölgede kabullenilmiş bir denge unsuru haline dönüşen Hasan Sabbâh da işlediği cinayetlerin yoğunluğunu düşürdü ve mevcut durumunu güçlendirmek ile meşgul oldu. Rivayete göre Sultan Sencer'in Nizârî-İsmâîlî bağımsızlığı karşısında gösterdiği hoşgörünün sebebi şuydu: *"Zor durumda kalan Hasan Sabbâh, barış için Sultan Sencer'e birkaç defa elçi gönderdiyse de Sultan kabul etmedi. Normal yollardan amacına ulaşamayan Hasan Sabbâh, hile yoluna başvurdu. Kendisini Sultan'ın yanında savunmaları için onun yakınlarından bir grubu vaatlerle aldattı. Sultan'ın hademelerinden birine parayla birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi (cariye), Sultan gece kendinden geçmiş olarak uyuduğu vakit, bıçağı yatağının karşısında bir yere koydu. Sultan sabah kalkıp o bıçağı orada görünce endişelenmeye başladı. Sultan bu işi araştırması için gizlice bir adam görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbâh, Sultan'a bir elçi göndererek, 'Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı, Sultan'ın yumuşak göğsüne saplatırdım.' dedi."*⁵⁹

Hasan Sabbâh Mayıs 1124'de hastalandı. Geride davasını emanet edeceği bir oğlu kalmamıştı. İki oğlundan birini içki içtiği için, diğerini de dâî Hüseyin Kâinî cinayetinde rolü olduğu iddiası ile öldürtmüştü. Alamut'un sekiz yıl boyunca kuşatıldığı zor dönemde iki kızı ile karısını Girdkuh kalesine Reis Muzaffer'e göndermiş ve ona şu talimatı vermişti: *"Davamıza yardımcı olmaları için bu kadınlara ip eğirt. Ancak o işi yaparlarsa, onlara ücret öde."*⁶⁰ Onun amacı davası idi, çocuklarına iyi bir gelecek hazırlamak değildi. Öleceğini hissederek, yirmi yıldır Lemeser'i yöneten Buzurg Ümid'i veliaht tayin etti ve 23 Mayıs 1124 tarihinde öldü.⁶¹ Son olarak, burada Hasan Sabbâh'ın mücadelesinin sadece siyasi alanı ihtiva etmediğini, dini-fikri yönün de olduğunu ve buna karşı Selçukluların, İmam Gazzâlî (1058-1111) gibi sembol Sünnî âlimler ile Sünnî medreseleri İrân'da süratle yaygınlaştırarak cevap verdiklerini belirtmek gerekir.

Pesimist Bakışla Reaksiyon: Ömer Hayyâm (1039 ve 1048 ? – ? 1123 ve 1132)

*"Bu dünya, sırrını söylemez kimseye / Bin Mahmûd'u, bin Ayaz'ı serdi yere / Şarap iç, dünyaya gelinmez iki kez / Bir kez giden bir daha gelmez geriye"*⁶² dörtlüğünün sahibi şair Ömer Hayyâm, beyitleri için beklediği ödülü bulamadan göçüp giden Firdevsî'yi arkasından teselli eder gibidir. Öte taraftan, *"İç, şarap iç, Mahmûd olmak budur / Çalgı dinle, Davud olmak budur / Geçmiş, geleceği düşünme / Gününü gün et,*

yaşamak budur"⁶³ diyerek, sanki çağdaşı Nizâmü'l-Mülk ve Hasan Sabbâh'a dünya saltanatı peşinde bunca dert çekip, boşuna ömür tüketmemeyi tavsiye etmektedir. İrân'ın geleneklerine de yüz çevirmektedir: "*Behram'ın şarap içtiği orman köşkünde / Bir tilki yavrulmuş, bir ceylan keyfinde / Ömrünce yaban eşeği avlamış Behram / Mezar da Behram'ı avlamış günün birinde*" İrân'ın tüm yaşanmışlarına ve devrinde yaşamakta olanlarına adeta tasavvufî-felsefî bir kapıdan yaklaşmayı tercih eden Ömer Hayyâm, Horasan'ın başkenti Nîşâbûr'da doğdu. Ne zaman doğduğu tartışmalı olup, 1025-1050 veya 1039-1048 yılları arasında bir tarihte doğduğu tahmin edilmektedir.⁶⁴ Tam adı Ebu'l-Feth (Ebu'l-Hafs?) Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâmî, mahlası ise sadece Hayyâm (çadırıcı)'dır. "İmâm" ve "Hüccetü'l-Hakk" unvanlarına erişecek kadar İslamî ilimlere vâkıf olan Ömer Hayyâm, aynı zamanda devrin en önemli riyaziyyât bilginleri arasında yerini aldı.

Nitekim Ömer Hayyâm'ın genelde matematiğin, özelde analitik geometrinin gelişimi, sayılar kuramı Öklid ve cebir alanındaki araştırma ve eserleri dahi Doğu'da ve Batı'da uzun zaman aşılamadığı bilinmektedir.⁶⁵ Bu nedendir ki, Ömer Hayyâm, Sultan Melikşah'ın özel ilgisine mazhar oldu. Sultan ona rasat aletleri satın alabilmesi için yüklü miktarda para gönderdi. Zira, Sultan Melikşah adına yapılan rasathane heyetinde Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn b. en-Necîb el-Vâsîfî gibi bilginlerin arasında Ömer Hayyâm da vardı (1074). Heyet, Melikşah'ın Celâlû'd-Dîn lakabına nispetle "*Celâlî Takvimi*" adı verilen yeni bir semsî takvim vücuda getirdi. Ömer Hayyâm yıldız ahkâmına (müneccimlik) itibar etmezdi. Ne var ki, Merv şehrinde Sultan (Melik Sencer) 1116 yılı kışında büyük hâce Sadru'd-Dîn Muhammed b. el-Muzaffer'e birini göndererek, "*Hâce İmâm Ömer'e söyle ki, kar ve yağmurun yağmayacağı birkaç gün seçsin de ava çıkalım.*" dedi. Hâce İmâm Ömer iki gün sonra av gününü belirleyerek, Sultan'a bildirdi. O gün Sultan bir mesafe gitmişti ki, hava bulutlandı, rüzgâr çıktı, kar ve sis başladı. Sultan dönmek istedi. Ancak Hâce İmâm Ömer, "*Padişah'ın gönlü ferah olsun, şimdi bu saatte bulutlar açılacak ve beş gün hiç nem olmayacak.*" dedi.⁶⁶ Gerçekten de beş gün hiç nem ve bulut gören olmadı. Ömer Hayyâm aynı zamanda tıp ilmini bilirdi ve hekimler arasında gösterilirdi. Nitekim genç Sultan Sencer çiçek çıkarmış ve Ömer Hayyâm tarafından tedavi edilmişti. Ömer Hayyâm bütün bu bilgi ve birikimine rağmen, cihan sultanı Melikşah'ın yanında bir nedîm mertebesinde daha yukarıda değildi. Ancak bir bilgin olarak yaptığı seyahatlerinde Buhara'ya uğramış ve orada Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar) hakanı Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080) kendisine büyük iltifatlarda bulunarak, onu tahtında yanına oturtmuş ve onunla sohbet etmiştir. Ayrıca, burada bulunduğu süre zarfında Buhara kadısı Şerefü'z-Zemân İlakî ile de arasında ilmî ve felsefî konuşmaları olmuştur.⁶⁷

Ömer Hayyâm'ın bu seçkin ilmî kişiliği karşısında, özellikle Sultan Melikşah'ın vefatından sonra İrân'ın ve İslam dünyasının içine düştüğü kargaşalık ve şiddet ortamında, onun genelde hayatın geçiciliğine vurgu yapan ve bilim için

harcadığı ömrünü sorgulayan tasavvufî-felsefî şair yönünün, başka bir ifadeyle rubailerinin niçin gölgede kaldığını izaha kâfidir denilebilir. Selçuklu iktidarının kendi devlet kurumlarına gizlice sızmakta olan İrân'daki baş düşmanlarından Hasan Sabbâh ve taraftarlarını tedip etme gayreti, kaçınılmaz bir şekilde toplumda birbirini çekemeyen veya muhalif olan insanları, gayri Sünnî daireye mensup olmakla yani Bâtınîlik veya Râfızîlik ile itham edilmekle karşı karşıya bırakıyordu. Bunun sağlam bir karaktere sahip bir bilim adamı ve düşünür Ömer Hayyâm'ın ruh hâlini etkilememesi beklenemezdi. Onun bu ruh hâlini hayatına dair şu anekdot açıklar gibidir: *“Bir fakih, güneş doğmadan önce her sabah ona gider ve önünde hikmet üzerine ders okurdu. İnsanların yanına gider gitmez de onu kötülerdi. Ömer, bütün davulcu ve zurnacıların evinde toplanmalarını emretti. Adet olduğu üzere fakih ders okumak için geldiğinde, onlara yüksek sesle davullarını çalmalarını ve zurnalarını üflemelerini emretti. Her taraftan insanlar Ömer'in yanına geldi. Ömer dedi ki: Ey Nîşâbûr halkı! Bu âliminiz her gün bu vakitte bana gelir. Benden ilim tahsil eder. Sonra da sizin yanınızda hakkımda öğrendiğiniz şeyleri size anlatır. Şayet ben onun söylediği gibiysem benden niye ilim istiyor, öyle değilsem bu âlim beni neden kötülüyor?”*⁶⁸

1114 Yılında Belh'de Emîr Ebû Sad'ın sarayında dostlarından Çehâr Makale müellifi Nizâmî Arûzî'nin de bulunduğu bir ortamda Şair Ömer Hayyâm, *“Benim kabrim öyle bir yerde olacak ki, her bahar rûzgâr onun üstüne çiçekler serpecek.”*⁶⁹ demişti. 1123'de İbn Sinâ'nın *Kitâbü's-Şifâ'sının “Bir ve Çok”* bölümüne geldiği zaman, dişlerini karıştırdığı kürdanı okuduğu sahifeye koyan Ömer Hayyâm, son yatsı namazını kıldı ve secdeye kapanıp, *“Yârabbî! Bilirsin ki, ben seni bileceğim kadar bildim. Bana mağfîret et. Hakikaten seni bilmem, gufranıma vesiledir.”* diyerek vefat etti. Nizâmî Arûzî yıllar sonra 1138'de Nîşâbûr'a geldiğinde Ömer Hayyâm toprağa karışalı dört yıl olmuştu. Mezarını ziyarete giden Nizâmî Arûzî, Armut ve zerdali ağaçlarının, dallarını bahçe duvarı üzerinden sarkıtmış olduğu hâlde kabrine o kadar çok çiçek döktüğünü görünce, Ömer Hayyâm'ın Belh'de söylediklerini hatırlayarak, ağladı.⁷⁰

Sonuç

Ortaçağda İrânlılar, hor gördükleri Müslüman Araplar tarafından kısa süre içinde ezilip geçildiler. Bu şartlarda isteyerek ya da istemeyerek, çaresiz dâhil oldukları İslam dairesinde yeni kimlikleri ile eski İrân geleneklerini yeniden canlandırmanın gayretine girdiler. Başarılı da oldular. Bölgenin bir ucundan öbür ucuna bütün hâkim hanedanlar soylarını nostaljik bir özlem içinde parlattıkları Sâsânî kisralarına bağlamakla iftihar eder oldular. Bu iddiada bulunanlar sadece Fars milliyetçiliğinin ana vasıtası kabul edilen Şiâ'ya mensup olanlar değil, Sünnî İslâm'ın temsilcisi İrânlı hanedanlar da bu rûzgâra kapıldı ve aynı gayretin içine girdiler. İrân, Arapların sebep olduğu “travma”dan kurtuluyor muydu? Hayır,

zira bu kez de kendi çabaları ile İslam dairesine katmaya çalıştıkları Müslüman Türklere boyun eğmek zorunda kaldılar. Üstelik yeni fâtipler kitleler hâlinde

İrân'ın her tarafına yerleşiyorlardı yani kalıcı idiler. Buna karşı ortaya çıkan birbirinden farklı tepkilerin sembol şahsiyetlerine bakıldığında içlerinden sadece Hasan Sabbâh'ın Şîâ'ya mensup olduğu, diğerleri Nizâmü'l-Mülk'ün Sünnî, her ne kadar bazen muhaliflerince Şîi yahut Râfizî olmakla itham edilmişlerse de Firdevsî ve Ömer Hayyâm'ın da Sünnî daireye mensup oldukları görülür. Şu hâlde, *Genelde İrân millîyetçiliği ve özelde ise Fars millîyetçiliği Ortaçağ İrân'ında mağlup ve tâbi unsur olarak verdiği hayat memmat mücadelesinde hangi ortamın mensubu olurlarsa olsunlar o ortama uygun metotlar geliştirerek, en azından var olmaya hatta mümkünse kabullenemedikleri yeni hâkimlerini İrân'dan söküp atmaya çalıştılar.* Şîâ'nın doğduğu yer ve yayılım alanı İrân'ın çok ötesinde ve bunun geniş bir konu olduğu bilinir. O hâlde İrân millîyetçiliğini Şîâ'ya bağlamak, terk edilmesi gereken bir düşence olmalıdır. Karşı bir önermeyle, Sünnî olmak millîyetçiliğe aykırı mı? Sorusu gündeme gelir ki, bunun cevabının "hayır" olduğunu yukarıda izini sürdüğümüz ortaçağ İrân'ı bize kanıtlamaktadır.

- 1 KRAMERS, J. H. (1997), "İran: Tarihi ve Etnografik Bakış", İA, C.5/2, Eskişehir, s.1013; Abdulhalik Bakır ve Ahmet Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2 Aralık/December 2011, s.382.
- 2 NASKALİ, Esko (2000), "İran: İslam Öncesi Tarih", DİA, C.22, İstanbul, 394-395; Bernard Hourcade, "İran: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", DİA, C.22, İstanbul, 2000, 392.
- 3 LEWİS, Bernard (1995), *Haşîşîler*, (çev. Ali Aktan), İstanbul, Abdulkemir Özeydin, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, İstanbul, 1997, s.347.
- 4 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh* (çev. M. Beşir Eryarsoy), C.2, İstanbul, s.199. ⁶ age., s.199.
- 5 İran'ın fetih süreci için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.364-440; Kramers, age., s.1015-116; Osman Gazi Özgüdenli, "İran: Fetih'ten Safevilere Kadar", DİA, C.22, İstanbul, 2000, 395-396. ⁸ Özgüdenli, age., 396.
- 6 STEPANİANTS, Mariette (2012), "Zerdüştlüğün İslam ile Karşılaşması", (çev. Cahid Kara), Journal of Islamic Research, C.23/2, s.92.
- 7 STEPANİANTS, age., 93.
- 8 STEPANİANTS, age., 93-94.
- 9 YILDIZ, Hakkı Dursun (2000), "İslamiyet ve Türkler", İstanbul, 71-78; Aynı müellif, "Abbâsîler", DİA, C. 1, İstanbul, 1988, s.32; Julius Wellhausen, "Arap Devleti ve Sukutu", (çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1963, s.236-237; İsmail Yiğit, "Emevîler", DİA, C.11, İstanbul, 1995, s.101.
- 10 ARNOLD, T. W. (1982), "İntişar-ı İslam", (çev. Hasan Gündüzler), Ankara, s.212; Yıldız, Yıldız, age., s.32-34; Wellhausen, age., 246.
- 11 YILDIZ, age., s.34; Daha geniş bilgi için bk. Wellhausen, age., 246-264.
- 12 YILDIZ, age., s.34; Wellhausen, age., 264.
- 13 BOSWORTH, C. E. (1980), "İslam Devletleri Tarihi", (çev. E. Merçil ve M. İpşirli), İstanbul, s.117-130.
- 14 KURT, Hasan (1998), "Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)", Ankara, s.204-209; Yıldız, a.g.mad., s.36; Özgüdenli, age., 396.
- 15 STEPAN ANTS, age., 95; Yıldız, age., s.36.
- 16 BARTHOLD, W. "İslam Medeniyeti Tarihi, (İzah ve Düzeltmeler: Fuad Köprülü), Ankara, 1984, s. 44-45 ; C. E. Bosworth, age., 127-128; Aydın Usta, "Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler", 2013, s.64-65. Erdoğan Merçil, "Ziyârilere", DİA, C.44, 2013, s.498-499.
- 17 MERÇİL, Erdoğan (1992), "Büveyhîler", DİA, C.6, s.496-497.
- 18 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "İslamiyet ve Türkler", İstanbul, 2000; Ayrıca bk. Zekeriya Kitapçı, "Orta Doğuda Türkler", Konya, 2008.
- 19 HUNKAN, Ömer Soner (2007), "Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)", İstanbul, 115-117.
- 20 HUNKAN, age., 118-127.
- 21 Daha geniş bilgi için bk. Hunkan, age., 128-154; Ayrıca bk. Aydın Usta, age., 285-304.
- 22 BARTHOLD, W. (1990), "Moğol İstilasına Kadar Türkistan", (hızl. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, s.287.
- 23 İBN FAKÎH, *Kitâbu'l-Buldân*, (Nşr. El-Hâdî), Beyrut, 1996, s.663; Azzavî, "İbn hassül'ün Türkler Hakkındaki Bir Eseri", (çev. Ş. Yalıtıkaya), Belleten, C. 4/14-15, Ankara, 1940, s.261; Yakut, *Mucemu'l-Buldân*, (Nşr. F. A. El-Cundî), C.2, s.27.
- 24 MAHMÛD KAŞGARÎ, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (çev. Besim Atalay), C.1, Ankara, 1991, s.351.
- 25 TURAN, Osman (1993), "Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Tarihi", İstanbul, s.132-136.
- 26 MAHMÛD KAŞGARÎ, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (çev. Besim Atalay), C.1, Ankara, 1991, s.4.
- 27 ŞİŞMAN Bekir ve KUZUBAŞ, Muhammet (2007), "Şehnâme'nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri", İstanbul: Ötüken Yayını (PDF), s. 119.
- 28 NİZÂMÎ ARÛZÎ, *Çehâr Makâle*, (Nşr. Muhammed Kazvîni), 1377, Tahran, s.75; Firdevsî, *Şehnâme*, (çev. Necati Lugal), C.1, İstanbul, 1994 s. 11-12, 22; Şerîfî *Şehnâme Çevirisi*, (Hzr. Zuhâl Kültüral ve

- Latif Beyreli), C. 1, Ankara, 1999, s.XVII; H. Ritter, "Firdevsî", İA, C.4, Eskişehir, 1997, s. 643-644; Mehmet Kanar, "Firdevsî", DİA, C.13, 1996, s.125-126.
- 29 Firdevsî'nin Şâhnâme'sinden bk. Şişman ve Kuzubaş, age., s.20.
- 30 Necati Lugal çevirisi, s.19.
- 31 Necati Lugal çevirisi, s.14-19.
- 32 Necati Lugal çevirisi, s.31; Ritter, age., 646.
- 33 Necati Lugal çevirisi, s.25.
- 34 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 77-78; Ritter, age., 645; Necati Lugal çevirisi, s.29.
- 35 Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, (hızl. M. Altay Köymen), Ankara, 1999, s. 113.
- 36 Nizâmü'l-Mülk, s.115.
- 37 ÖZAYDIN, Abdülkerim "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.194-196; Ayrıca bk. Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâset-Nâme çevirisinde M. Altay Köymen'in önsözü, s.XV-XVI.
- 38 Kaynaklardaki farklı rivayetler nedeni ile Vezir Kündürî'nin Şii mi, Mutezile mi yoksa Hanefî mi ya da diğer mezheplere mi mensup olduğu konusu tartışmalıdır. Ancak genel görüş onun Mutezile-Hanefî olduğu yönündedir. Bu konuda bkz. Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul, 2002, s.86-88; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Kündürî", DİA, C.26, 2002, s.554-555; Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", The Journal of Academic Social Science Studies, C. 3, Sa. 29, 2014, s.245.
- 39 KURPALİDİS, G. M. (2007), Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s.145.
- 40 İBNÜ'L-ESİR, El Kâmil fi't-Târîh, (Çev. Abdülkerim Özaydın), C.10, İstanbul, s.177-178;
- 41 Nizâmü'l-Mülk'ün bu huyunu bilen onun eski ilk sahibi Gazneli emiri Tâcir, ona verdiği ücretleri arda bir geri alırdı ve "Palazlandın Ey Hasan" derdi, bk. İbnü'l-Esir, s.179.
- 42 İBNÜ'L-ESİR, s.176-177; Turan, age., 218; Abdülkerim Özaydın, "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.1196.
- 43 NİZÂMÜ'L-MÜLK, s.116-117.
- 44 CÜVEYNÎ, Tarih-i Cihangüşa, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1998, s.542.
- 45 CÜVEYNÎ, 542-543.
- 46 Cüveynî, 534-535; Bernard Lewis, Haşîşiler, (çev. Ali Aktan), İstanbul, 1995, s.33-34; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, 1997, s.347.
- 47 CÜVEYNÎ, 536; Lewis, age., 35-36; Özaydın, age., 347.
- 48 CÜVEYNÎ, 537; Lewis, age., 37-42; Özaydın, age., 347; Aynı Müellif, "Alamut", DİA, C.2, 1989, s.336-337.
- 49 CÜVEYNÎ, 538; Lewis, age., 42; Özaydın, age., 348.
- 50 CÜVEYNÎ, 542; Özaydın, age., 348; Mustafa Öz, "Haşîşiyeye", DİA, C.16, 1997, s.418.
- 51
LEWİS, age., 10, 42; Özaydın, age., 348; Öz, age., 418.
- 52 LEWİS, age., 38-40; Özaydın, age., 348.
- 53 LEWİS, age., 40
- 54 CÜVEYNÎ, 542; İbnü'l-Esir, s.176-177; Râvendî, Râhatü's-Sudûr ve âyetü's-Sürûr, (çev. Ahmet Ateş), C.1, Ankara, 1999, s.132; Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, (çev. Necati Lugal), Ankara, 1943, s.45; Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, (hızl. Erdoğan Merçil), C.1, İstanbul, 1977, s.165; Turan, a.g.e., 218; Abdülkerim Özaydın, "NizâmülMülk", DİA, C.33, 2007, s.1196.
- 55 TURAN, age., 215-220; Abdu'l-Kerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", DİA, C.16, 1997, s.348.
- 56 CÜVEYNÎ, 542.

- 57 LEWİS, age., 46; Özaydın, a.g.mad.,348-349
- 58 LEWİS, age., 49.
- 59 CÜVEYNÎ, 546.
- 60 CÜVEYNÎ, 545.
- 61 CÜVEYNÎ, 547; Lewis, age., 53; Özaydın, age., 349.
- 62 ÖMER HAYYAM, Rubailer, (çev. Sabahattin Eyüpoğlu), İstanbul, 2003, 167.
- 63 ÖMER HAYYAM, 179. Hayyam, 66.
- 64 MİNORSKY, V. Ömer (1997), "Hayyâm", İA, C.9, Eskişehir, s. 472; Asaf Halet Çelebi, Ömer Hayyam ve Rubailer, 2003, s.19; Yavuz Unat, "Hayyâm", DİA, C.17, 1998, s.66.
- 65 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100; Ebu'l-Hasan Beyhakî, Târîh-i Beyhak, (Tsh. A. Behmenyâr ve Mkd. Mirza Muhammed Kazvîni), Kitâbfuruşî Furugî, 1361, s.241; Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrût, Dâru Sâdır, s.474; Minorsky, age., 473. Turan, age., 335.
- 66 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 101-102; Çelebi, 17.
- 67 TOGAN, Z. V. Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları, s.60; Minorsky, age., 474.
- 68 KAZVÎNÎ, 475; Çelebi, age., 23.
- 69 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100-101.
- 70 NİZÂMÎ ARÛZÎ, 100-101.

PERS - URARTU İLİŞKİLERİ

PROF. DR. ALPASLAN CEYLAN*

İran, Kuzey yarımkürede yer almaktadır. Ortalama 1500 m. yükseltisi ile dünyanın en yüksek ülkelerinden birisidir. Ülkenin yüzölçümü 1.648.000 km²'dir. Komşuları batısında Türkiye ve Irak, kuzeyde Azerbaycan, Ermenistan ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan'dır. Ülkenin güneyini ise Basra Körfezi ve Umman Körfezi oluşturmaktadır. İran coğrafyasının en yüksek noktası olan Elburz Dağlarının yükseltisi Demavend tepesidir (5671m). En alçak noktası ise Hazar Denizi (-28 m.)'dir. Ülkenin batısında bulunan Zagros Dağları kuzey-güney doğrultuludur. Elburz Dağları ise İran'ın kuzeyinde yer alan Hazar Denizinden başlayarak güneye doğru ilerleyip, Basra ve Umman Körfezlerinin doğusunu kaplamaktadır. Her iki dağ, ülkenin doğu ve batısında bir duvar gibi yükselmektedir. İran Platosu doğuda Tibet batıda ise Anadolu Platosu ile komşudur (Atalay 2011: 30 vd).

İran'ın sahillerini Hazar Denizi kıyıları ile Basra ve Umman körfezi kıyıları oluşturmaktadır. Ülkenin akarsu ve gölleri ise Karun Irmağı, Sefid Irmağı, Zayende Irmağı, Urmiye Gölü ve Namak Gölü'dür (Özey, 2012: 142 vd.). Ülkenin ikliminin

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

büyük bir bölümü kurak ve yarı kuraktır. Hazar Denizi kıyılarında subtropikal iklim egemendir. İran'da hava, su ve toprak çeşitliliğinden dolayı tarım ürünlerinde zenginlik söz konusudur. Arpa ve buğdayın yanı sıra pamuk, çay, pirinç, hurma, turuncgiller, tütün yetiştirilmektedir (Bedii 1983: 33 vd; Bedii 1991: 84). Ülkenin otlak ve meralarının zenginliği hayvancılığın yaygın bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. Büyükbaş hayvancılığın yanı sıra küçükbaş hayvancılık olarak koyun ve keçi beslenmektedir. Koyun besiciliğinin aynı zamanda dünyaca ünlü İran halılarının dokunmasında da önemli yeri bulunmaktadır. Hazar Denizi bölgesi ise balıkçılık ve ipekböcekçiliği ekonomik uğraşları ile öne çıkmaktadır (Atalay 2011: 30 vd.). İran dünyadaki toplam petrol rezervinin % 10'una ve doğalgaz rezervinin % 17'sine sahiptir. Ayrıca bakır, demir, krom, potasyum, çinko maden yatakları bulunmaktadır (Özey 2012: 142).

Urartuların, İran coğrafyasındaki yayılım alanı kuzeybatıdır. Bu bölgenin önemli su kaynaklarını Urmiye Gölü ve Hazar Denizi oluşturmaktadır. Urmiye Gölü 12 milyar m³ su hacmine sahip olmasına rağmen günümüzdeki yanlış uygulanan tarım politikaları ve kuraklıklar nedeni ile önemli derecede su kaybına uğramıştır (N. Ceylan, 2015a, 21 vd.). Tarihin erken dönemlerinden itibaren yerleşim gören Urmiye Gölü çevresi, askeri ve kültürel açıdan kıymetli bir coğrafyadır. Ayrıca komşu ülkelerle ulaşım kolaylığı sağladığından stratejik yönden de önemli bir bölgedir. Urmiye havzasında pek çok yerleşim bulunmaktadır. Bölgenin en tanınmış şehri Tebriz'in yanı sıra kendi adı ile tanımlanan Urmiye şehri yerleşim açısından değerlidir. Urmiye Gölü, Asur, Urartu, Med ve Akamenid yazılı kaynaklarında yer almıştır. Bölgenin eskiçağ yerleşimleri arasında Temteme mağarası, Hacı Firuz Tepe, Dinha Tepe, Dalma Tepe, Yanık Tepe sayılabilir (Reisnia, 1989: 22 vd.; Mollazade, 1995: 10 vd.).

Bölgenin önemli yerleşmelerinden Hasanlu'da¹ yapılan kazılarda buğday, arpa, arpa, darı, üzüm ve incir kalıntıları ele geçirilmiştir (Pecorella-Salvini, 1984b: 18; Dyson, 1959: 4 vd.; Salvini, 1984: 55 vd.).

Tektonik bir göl olan Hazar Denizi tuzlu bir su gölüdür. Hazar Denizine kıyısı olan ülkelerden biriside İran'dır.² Hazar Denizinin güneyini İran coğrafyası oluşturmaktadır. Geniş düzlüklerin oluşturduğu Hazar havzası tarım ve hayvancılık açısından zengin bir bölgedir. Çay, pirinç, meyve ve sebze üretimi yapılmaktadır (Bedii, 1983: 54 vd.; N. Ceylan, 2015a: 23 vd.). Günümüzdeki mevcut bilgilere dayanarak, Urartu Devletinin Hazar Denizi kıyılarına ulaşamadığını, ancak Doğu Azerbaycan'da Ahar ve Erdebil bölgesine kadar egemenliğini taşıdığını bilmekteyiz. Bu durum da Hazar Denizi havzasında Urartuların varlığına işaret etmektedir.

İran'da yapılan araştırmalar sonucu insanlığın Paleolitik Çağ'dan³ itibaren bu bölgede yaşadığını göstermektedir (Azarnoush-Helwing, 2012: 192 vd.). İran coğrafyasında Neolitik Çağ⁴ ve Kalkolitik Çağ⁵ ile ilgili bilimsel çalışmalar

yürütülmüştür (Nissen, 2004: 24; Hacızade, 1995: 26 vd.; Biscione, 2009: 127 vd.). İran'da maden yataklarının zengin oluşu bölgenin Tunç Çağ'ında⁴ atılımlar gerçekleştirmesine neden olmuştur. Kalkolitik Çağ'da, Kuzeybatı İran'ın özellikle Urmiye ve çevresinin Doğu Anadolu, Aras Nehri ve Kür Nehri bölgesi ile ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Tunç Çağı boyunca İran hammadde teminatçısı durumuna gelmiştir (Helwing, 2003: 80; N. Ceylan, 2015a: 43 vd.).

Kentler üretilen malların değiş- tokuş yapıldığı yerler olmuş ve kısa sürede zenginleşmiştir. Kuzeybatı İran'daki en önemli Tunç yerleşmesi Yanık Tepe'dir. Höyükten elde edilen çanak çömlek ilk Tunç Çağına aittir. Yanık Tepe'nin mimari yapısı da tipik ilk Tunç Çağına aittir. Yanık Tepenin mimarisi tipik ilk Tunç Çağı mimarisidir ki; Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlikler taşımaktadır (Pehlivan, 1984: 35). Kuzeybatı İran'da Gutiler, Lullubiler ve Mannaların hâkimiyet kurmuş oldukları bilinmektedir (Günbattı 2007: 29; Kınal, 1983: 79 vd.; Memiş 2007: 62 vd.; N. Ceylan 2015a: 63).

İran'da Urartu araştırmalarına ilk olarak Schultz (1799- 1829) başlamıştır. Alman bilim adamının Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından İran'a görevlendirilmesi ile başlanmıştır. Kısa ömründe 42 Urartu yazıtını kopyalamayı başaran Schultz, İran- Irak sınırında bulunan Kelişin Yazıtını ilk gören bilim adamıdır. Bu yazıtın Van bölgesinde bulunan Van Yazıtları ile aynı olduğunu ifade etmiştir (Schultz, 1840: 257 vd.). İran sınır Alışar bölgesinde ele geçen Urartuca yazıtlar İran coğrafyasında Urartu'nun varlığının olacağını ortaya koymuştur. 1905 yılında Urmiye Gölünün kuzeybatısında Kuşçu köyünde Urartu eserlerinin ortaya çıkması İran'daki Urartu varlığını kesinleştirmiştir. İran'da 1960'lı yıllarda bilimsel çalışmaları Alman arkeoloji enstitüsü başlatmıştır. Kleiss başkanlığındaki ekip tarafından pek çok Urartu kalesi, yerleşmesi, kaya mezarı tespit edilmiştir (Kleiss 1968: 1 vdd.; Geniş bilgi için bk. N. Ceylan 2015a: 78, dpn. 276). 1968 yılından itibaren çok değerli bilim adamları günümüze kadar Urartu çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu bilim adamlarından bazılarını saymak gerekirse Burney, Kroll, Dyson, Zimansky, Reade, Fuschs, Salvini, Muscarella, Pigott, Seidl, Young, Nobari, Perfereç ve Hacızade⁵ bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Kıymetli bilim insanları yaptıkları çalışmalar ile Urartu'nun İran'daki Urartu varlığını ortaya koymak için önemli katkılar koymuşlardır (N. Ceylan 2015a: 77 vd.).

Urartu tarihi iki aşamada ele alınmaktadır. İlk aşama Erken Urartu tarihidir ki M.Ö 13. yy'ın başlarından M.Ö. 9. yy'ın ortalarına kadar süren dönemi kapsar. Urartu tarihinin ikinci aşaması ise M.Ö. 9. yy'ın ortalarından M.Ö. 7. yy'ın ortalarına kadar süren Urartu dönemidir. Urartu Devletinin yıkılış dönemi ise M.Ö. 7. yy'ın sonu ile M.Ö. 6. yy'ın başlarına tarihlendirilmektedir (Salvini 2006: 128; Erzen 1992: 39 vd.; A. Ceylan 1994: 214 vd.). Urartu Devletinin coğrafyası, bugünkü Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan (Nahcivan), Gürcistan, İran ve Irak topraklarının bir bölümünü oluşturur.

Urartu ülkesi doğuda İran, Savalan Dağları, güneyde Zagros Dağları, kuzeyde Ermenistan Dağları, batıda Karasu- Fırat bölümünün oluşturduğu sınırların içerisinde kalmaktadır. Bu coğrafyanın kutsal dağı hiç şüphesiz dağı Ağrı Dağı (5137 m.)'dır. Urartu sınırları içerisinde Van Gölü, Urmiye Gölü ve Gökçe Göl yer almaktadır ki, bu göllerden Van Gölü ve Urmiye Gölü bölge halkları tarafından büyüklüklerinden dolayı deniz olarak ifade edilmektedirler. İfade ettiğimiz göllerin dışında küçük göllerde bulunmaktadır. Başta Fırat, Aras, Dicle olmak üzere coğrafyanın büyüklü küçüklü çok sayıda akarsuyu vardır (Zimansky, 1985: 1 vdd.; A. Ceylan, 2008: 33 vd.). Urartu Tarihinin Erken dönemini hiç şüphesiz Nairi ve Uruatri Beylikler dönemi oluşturmaktadır. Hurri-Mitanni Devletinin yıkılışından sonra bölgeyi ele geçirmeye çalışan Asur Devletinin Hurri Beyliklerini egemenliği altına alma çabaları görülmektedir. M.Ö 13. yy'dan itibaren Asur kaynakları Uruatri ve Nairi beyliklerinden bahsetmeye başlamaktadırlar. Asur krallarından I. Salmanassar (M.Ö. 1263-1234) yazıtında 8 ülkeyi ve 51 şehri ele geçirdiğini ifade etmektedir. I. Salmanassar yaptığı seferden ve ele geçirdiği ülkelerden şöyle söz etmektedir (ARAB I: 144; ARI: 81 vd.)

Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde (Kol. II, str. 1-6 vdd.) efendim Asur'un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle tanrı Asur'u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük tanrıların yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine kudime saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur'un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm..."

Asur kralının bu ifadesinden Uruatri beyliklerini önceden tanıdığı anlaşılmaktadır. Yazıttan edindiğimiz başka tür bilgi ise Uruatri Beyliklerinin organize hâlinde güçlü ordularının bulunduğudur (A. Ceylan 1994: 168; Salvini 1995: 29). Nairi ülkelerine yaptığı seferinde anlatmaktadır (ARAB no.142 vd.; UKN: 173 vd.; Weidner 1959: 10 vd.).

Kol II, str. 27-47: Alai, Kepurzi, Purulumzi ülkelerini, Suberei Ülkesini tümüyle, ateşle yaktım. Kralları, onların hükümdarlarını, ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım."Yolları olmayan patikalarını(önceki) hiçbir kralın bilmediği erişilmez dağları, ben, erişilmez gücümün kudretiyle geçtim ve Nairi Ülkeleri'nin kralı, cesurca durup, savaşı verdiler. Onlarla savaştım, onları her yerde bozguna uğrattım. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyetim altına aldım. Her zaman için, onları tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım." (D)" ... uzak 'Nairi Ülkeleri'ile birlikte, onların en uzak sınırlarına kadar..."

I. Salmanassar'dan sonra Asur kayıtları 30 yıl susmuştur. Asur tahtına çıkan yeni kral I. Tukulti, Ninurta zamanında Uruatri ve Nairi beylikleri Asur Devletine karşı bağımsızlıklarını korumak için savaşmayı göze aldıkları yazıtlardan anlaşılmaktadır. Uruatri ve Nairi Beylikleri Yukarı Fırat havzasından Rezaiye Gölü arası ile Van Gölü çevresinde yaşamaktadırlar.⁶Bu beylikler Hurri ve ProtoUrartu beylikleri tarafından yönetilmektedirler. Hurri ve Urartuların aynı soydan gelmeleri bu hususta etkili olmuştur (Erzen 1992: 25). Uruatri ve Nairi beyliklerinin birlikteliklerini gerçekleştirip Urartu devletini kurmaları M.Ö. 9. yy. ortalarında gerçekleşmiştir (van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Burney 1971: 127 vd.). Urartu Devletinin ilk kralı Arame'dir. Asur kralı III. Salmanassar Urartu Devletinin başkenti Sugunia'ya saldırmış ele geçirmiştir (ARAB I: 594 vd.; ARAB I: no.598).

“Urartu’lu Arame’nin krali şehri Sugunia’ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zaptettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramit (sütun) diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Suginia’dan yola çıktım. Nairi ülkesinin Denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrıma kurbanlar sundum...”

Salmanassar bu seferinden iki yıl sonra yeniden Urartu üzerine sefer düzenlemiştir. Yapılan seferde Urartu’nun yeni bir başkenti olduğu görülmektedir. Yazıtta Asur kralı Arzaşkun’u ele geçirip tahrip etmesini anlatmaktadır (ARAB I: 604; Frankel 1979: 7 vd.; A. Ceylan 1994: 179).

Kol. II. str. 47 vdd: “.....Arzaşkun ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim tahrip ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığdım..... ondan sonra.....genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafı ile kazıklararak öldürdüm. Sonra, Arzaşku’dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım.....”

Arzaşkun’un lokalizasyonu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Arzaşkun’un Van Gölü’nün güneybatısında Bulanık çevresinde (Burney 1971: 130) veya Van Gölü’nün kuzeydoğusu ile doğusuna yerleştirilmektedir (Çilingiroğlu 1994: 35). Urartu’nun bu yeni başkenti ile ilgili yeni bir öneri de Urmiye Gölü’nün güney veya güneybatısı olduğudur⁷ (Salvini 2006: 40). Arame’den sonra Urartu tahtında Sarduri’yi görmekteyiz. Yeni kral kendine Tuşpa’da yeni bir başkent kurmuştur. İktidarını sağlamlaştıran Sarduri kurmuş olduğu bu kentin kalesinin kuzeybatı eteklerindeki “Sardurburcu”ndaki taş blok üzerine kuruluş yazıtını yazdırmıştır (Payne 2006: 17 vd.).

Salmanassar’ın saltanatının 15. yılında yaptığı sefer değerlendirildiğinde Van Gölü ve çevresinin tamamen Urartu egemenliğinde olduğu görülmüştür. Yine Kuzeybatı İran’ın bir bölümü de Urartu hâkimiyetindedir. Asur kralının göstermiş olduğu çabalar Urartuların Kuzeybatı İran’da gelişimini engelleyememiştir. Musasir ülkesinin sınırlarına ulaşan Urartular Hubuşkia ülkesin⁸ büyük bölümünü egemenlikleri altına almışlardır (Piotrovsky 1959: 80 vd.; Frankel 1979: 10 vd.).

III. Salmanassar'ın "Kurkh Steli" üzerindeki yazıta göre Nairi üzerine yapılan seferde "Nairi Denizi" ifadesi yer almaktadır. Nairi Denizi'nin Aşağı ve Yukarı Denizi olarak ifade edilmesi önemlidir (ARAB I: 641). Yukarı Denizin Van Gölü, Aşağı Denizin ise Urmiye Gölü olduğu kabul edilmektedir⁹ (Muscarella 1980: 214; Çilingiroğlu 1994: 37).

Sarduri'den sonra Urartu kralı olan İşpuini (M.Ö 830-825/810) tahta oturduğu tarih ve hüküm sürdüğü yıllar için farklı görüşler ileri sürülmüştür (N. Ceylan 2015a: 101, dpn. 354). İşpuini'nin Kuzeybatı İran ile yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu kral ve oğlu Menua'nın ortak krallık dönemine ait iki önemli yazıt bize geniş bilgi sunmaktadır. Kelişin Yazıtında, Musaşir/Ardini'nin Urartu egemenliğine girmesi ve sunulan adak kurbanları anlatılmaktadır (Sayce, 1882: 663-664, no.56; CICH, no. 12 tab. 3; CICH II, 132-160; UKN, no.19; HchI, no. 9; Salvini, 1976-80: 327; Payne, 2006: 55 vd.). Musaşir dini açıdan Önasya dünyasının en önemli merkezlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. Musaşir'in Urartu egemenliğine girmesi Urartu devletinin itibarını artırmıştır. Tuşpa'dan Musaşir'e giden "ordu yolu" ise stratejik bir özellik taşımaktadır. Yaklaşık olarak 400 km. uzunluktadır (Çilingiroğlu 1994: 51). Yolun işlevini yerine getirmesi için yol boyunca konaklama merkezleri, kaleler, kaya tünelleri yapılmıştır (Belli 1977: 1 vdd.; Sevin 1979: 29). Diğer yazıt ise İşpuini'nin oğlu Menua ile birlikte yürüttükleri krallık dönemine ait "Karagündüz Yazıtı" dır.¹⁰

Önyüz: *Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan X bin 483 eşek, X bin 460 canlı adam, X on bin 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve, X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yola çıktı(?). Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua sefere çıktılar ve bunları götürdüler. Ne var ki (fethedilmiş) kaleleri geride bıraktıkları zaman ülkelere pay ettiklerini ... Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta şehrine karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası ve 9.174 süvari (vardı) ...*

Arka yüz: *Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Barşua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.*

Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti(?). (Onlar,) Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan ... X bin 45(?)3 ... X on bin 6.600 ... 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yolla çıktı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere payettiklerini ... Karagündüz Yazıtı, Urartuların Kuzeybatı İran üzerine yaptığı seferi anlatan ilk ve önemli yazıttır. Mešta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini ve Barşua¹¹ şehirlerini ele geçirmiştir.

Ganimet olarak insan (adam, kadın ve çocuk) büyük ve küçükbaş hayvan, at, eşek ve deve elde edilmiştir. Bu coğrafya maden açısından özellikle bakır madeni açısından oldukça zengin bir bölgedir. Ayrıca hammadde açısından da oldukça zengindir. Bölgenin çam ve meşe ormanları ile kaplı olması, ormancılığa elverişli bol otlakların bulunduğu yaylalar Urartu için bulunmaz bir cazibe alanı oluşturmuştur. Urartu krallığı M.Ö 7. Yy. sonlarına kadar bölgede varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süre içerisinde güçlü Asur krallığı ile stratejik bölge için sık sık karşı karşıya gelecektir (Kroll 2011: 150 vd).

M.Ö. 9. yy. sonlarına tarihlenen Urartu kralları İşpuini ve oğlu Menua dönemine ait Kalatgah yazıtı da Urartuların bölgedeki hâkimiyetinin perçinlendiğini göstermektedir. Yazıtta krallar Sapaili ülkesini aldıklarını Teişeba için tapınak yaptırdıklarını ve Uişe şehrini ele geçirdiklerini anlatmaktadırlar (Payne 2006: 35 vd.).

İşpuini-Menua döneminde Kuzeybatı İran politikaları değerlendirildiği zaman şu sonuçlara ulaşılır: a) Urmiye Gölünün batı kıyıları egemenlik altına alınmıştır. b) Urmiye Gölünün güneyinde Kalatgah gibi kalelerin inşa edilmesi c) Uşnaviye Vadisi ve Musaşir arasındaki kutsal yolun açılması d) Hasanlu (Mešta)'nın fethi e) Perslerle (Parsua) ilk ilişkilerin kurulması (Salvini, 2006: 55). Menua, tek başına iktidara geçmesinden hemen sonra biri kuzeybatı İran'a diğeri de Fırat bölgesine olmak üzere iki sefer düzenlemiştir.¹² (Salvini, 2006: 60) Urmiye Gölü'nün batı kıyısında yer alan Taştepe yazıtında şu ifadeler yer almaktadır¹⁶ (CICCh: no.20, tab. 12; Salvini 1995: 41 vd.).

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi yaptırdı. Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve oradan Mana Ülkesi'ni de ele geçirdi. Orada canlı erkek bıraktım. Piyade ve süvari bıraktı(?).Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Mana Ülkesi'ni ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin namına bir yazıt diktirdim.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Kral Menua, Mešta (Hasanlu) şehrini ve Mana ülkesini ele geçirmiştir. Babası tarafından başlatılan Kuzeybatı İran seferlerine hız vermiş ve

başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir. Asur Devletine akan bölgenin zenginlikleri artık Urartu krallığına geçmiştir.¹³ Bölgenin en önemli şehri olan Meşta (Hasanlu) Urartu ordusu tarafından yıkılmıştır. Meşta Şehri'nin yani Hasanlu'nun ani bir saldırı sonucu ele geçirildiği, Hasanlu IV yapı katında ki yangın enkazı altında kalan insan iskeletlerinden anlaşılmaktadır. 40 kadar insan ani saldırıdan kaçamamış yangında ölmüşlerdir (Dyson, 1965: 202; Dyson-Muscarella, 1989: 1 vd.). Menua'nın önemli icraatlarından biri de Uşnu ovasına hâkim olan görkemli Kalatgah kalesini yaptırmış olmasıdır (Muscarella 1971a: 46 vd.; Kleiss 1977: 76; Nobari 1997: 189; Biscione 2007: 79; N. Ceylan 2015a: 195 vd.).

Menua'dan sonra Urartu tahtına oğlu I. Argiştı geçmiştir. Kral I. Argiştı aktif bir dış politika izlemiştir. Ülkenin dört bir yanına seferler düzenlemiş, buralardan elde ettiği gelirleri de imar işlerinde kullanmıştır. Urartu kralları arasında en uzun yazıtı yazdıran kral, yapmış olduğu icraatları bu yazıtında anlatmıştır (UKN, 127; Payne, 2006: 150 vd.). Urartu kralı saltanatının 5. yılından itibaren düzenli olarak sekiz yıl İran topraklarına sefer düzenlemiştir. Urartu Kralı'nın büyük bir bölümü kendi egemenliğinde olan topraklara sefer düzenlemesinin gerekçesi hiç şüphesiz Asur devletidir. III. Salmanassar'dan sonra büyük bir çöküş yaşayan Asur, Urartulara karşı İran coğrafyasında saldırıya geçmeyi başaramamıştır. Ancak çok stratejik ve ekonomik zenginliği bulunan bu coğrafyayı da tamamen Urartulara terk etmek istememiştir. Dolayısıyla bölgede bulunan Barşua ve Manna ülkelerini Urartuya karşı ayaklandırmaktan geri durmamıştır. I. Argiştı dönemine ait bir diğer yazıt ise Javankale yazıtıdır.¹⁴ Kral bu yazıtta Asur ordusunu yendiğini ve Urartu topraklarından sürdüğünü anlatmaktadır. Menua yazıtın ikinci bölümünde ise Mana ülkesine sefere çıktığını ülkeyi ele geçirdiğini anlattıktan sonra korunaklı Şimerhadım kentini ele geçirerek erkek ve kadınları sürgün ettiğini ifade etmektedir (Salvini, 2005: 241 vd; N. Ceylan, 2015a: 270 vd.).

I. Argiştı saltanat yıllarının son bölümünde seferlerden çok ülkenin iç işleri ile uğraşmıştır. Urartu Kralı İran coğrafyasındaki sınırlarını Süleymaniye'ye kadar genişletmek için çaba sarf etmiş, buralara seferler düzenlemiştir. İran coğrafyasında doğal bir sınır olan Zagros Dağları Urartu içinde sınır olmuştur. Asur Devleti'nin iç işleri ile uğraştığı bu dönemde IV. Salmanassar zamanında (M.Ö. 781-772) Asurlu komutan Şamşi-İlu tarafından idare edilen bir orduyu Urartu Kralı I. Argiştı üzerine gönderdiği bilinmektedir (Schramm, 1973: 122; Salvini, 2006: 71). Cılız kalan bu seferler bölgenin tamamen Urartu egemenliğine geçmesine engel olamamıştır. I. Argiştı'nın yazıtında ifade ettiği "İşkigulu" (İskitler) Urartu ve Asur için ciddi bir tehlike haline gelmiş olduklarını göstermektedir (Brosset-Kunik 1863a; 1863b; UKN: no: 133; UKN: no: 133).

I. Argiştı'den sonra Urartu tahtına geçen oğlu II. Sarduri (M.Ö 764-735) babasının politikalarını devam ettirmiştir. Sarduri ülkenin gelişen durumuna paralel

olarak yenilikler gerçekleştirmiştir. Ülkenin ihtiyacı olan madenleri elde edebilmek için maden yataklarının zengin olduğu Urartu'nun batısına sefer düzenlemiştir. Batı bölgesini kontrol altına alan Sarduri ülkesini ekonomik açıdan güçlendirmiştir. İç işlerine önem veren Urartu kralı imar, sanat ve kültür alanında önemli atılımlar gerçekleştirmiştir.¹⁵

Sarduri tarafından yaptırılan açık hava tapınağında yer alan yazıtlar aynı zamanda onun yıllıkların oluşturmaktadır.¹⁶ Hazine kapısı yazıtlarında¹⁷ kuzeye, batıya yaptığı seferlerin yanı sıra İran'a yaptığı sefer de yer almaktadır.¹⁸ Sarduri bu seferini yıllıklarında şöyle dile getirmektedir (UKN: no. 155c).

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Sarduri, Mana ülkesi üzerine yapılan seferden zaferle çıkmıştır. Babilu ülkesi ve Baruata ülkesi ele geçirilmiştir. Bölgenin zenginliğine işaret edecek kadar çok sayıda ganimet elde edilmiştir.

Sarduri'nin İran coğrafyasına yaptığı seferi biz yine bir yazıttan, Sığındıl yazıtından öğrenmekteyiz.¹⁹ Yazıtta Sarduri bölgeye yaptığı seferi şu ifadeler ile anlatmaktadır.²⁰

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Puluadi Ülkesi'nin kralı Ultudiau'yu (?) ve Ba[]şadi boyunun ülkesini yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 21 kale yendim ve 45 şehir ele geçirdim. Tahkimatlı krali şehir Libliuni'yi, güç kullanarak ele geçirdim. Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Yazıttan anlaşıldığı gibi Sarduri bölgede yer alan Puluadi ülkesi ve Ba [] Şadi ülkesini mağlup etmiştir. Kral gücünü abartarak verdiği anlaşılan ifadesinde, bir gün içinde 45 şehri ve 21 kaleyi ele geçirdiğini belirtmektedir. Bölgenin krali şehri Libliuni de Sarduri tarafından fethedilmiştir. Urartu, Sarduri'nin bu seferi ile ulaştıkları topraklara daha önce ulaşmamıştı. Bu topraklarda kalıcı olabilmek için insanları sürgün etmiş ve bölgeye yeni kalelerde inşa ettirmiştir (Kleiss-Hauptmann, 1976: 30, no.27). Urartu Kralının uyguladığı dış politika sonucu çok sayıda ülkeyi ele geçirmiş onları vasal devlet hâline dönüştürerek vergi vermeye yükümlü kılmıştır. Ekonomik açıdan zenginliğe ulaşan Urartu devleti kültür ve sanat açısından da son derece gelişmiştir.

Sarduri, sağladığı büyük başarılarla rağmen batı cephesinde Asur Kralı III. Tiglat- Pileser ile mücadeleye girişmiştir. M.Ö. 743 yılında Halpa (Halfeti) yakınlarında yapılan savaşta Urartu Kralı ve müttefikleri büyük bir yenilgiye uğramışlardır²¹ (ARAB I, 769, 772, 801; A. Ceylan 1994: 202 vd.). Bu yenilgi Urartu Kralı Sarduri için sonun başlangıcı olmuştur. Asur yazıtlarından öğrendiğimize göre Urartu Kralı savaş alanından kaçmıştır (ARAB I, 769). Asur Kralı Tiglat- Pileser başkent Tuşpa'ya sefer düzenlemiştir. (ARAB I, 813, Frankel, 1979: 12). Tuşpa seferi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Erzen, Tuşpa'ya yapılan seferin Asur Kralının bölgeyi tamamen ele geçirmesi ve Urartu askerlerinin Tuşpa önlerinde öldürülmesi ile sonuçlandığını belirtmektedir (Erzen 1978: 13).

Salvini, Asur kaynakları zaferi abarttıklarını, Asur ordusunun hiçbir zaman Tuşpa'yı kuşatmadığını ifade eder (Salvini 2006: 85). Birmingham ise, Tuşpa'nın Asurluların eline geçtiği ve yağmalandığını anlatmaktadır (Birmingham, 1961: 192). Tuşpa seferinden sonra kesin olan durum ise Asur Devleti artık eski gücüne kavuşmuştur. Urartu Krallığına karşı kesin bir üstünlük sağlamıştır. Urartu Kralı bu tarihten itibaren seferlerini kuzeye yöneltmiştir. Ancak Urartu tahtında daha fazla kalamamıştır.

Urartu Krallığının başına oğlu I. Rusa geçmiştir. Yeni kral ülkesini buhranlı dönemden çıkarmak için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Özellikle isyan eden veya etmeye yeltenen bölgeleri daha küçük parçalara ayırarak yeni valiler atamıştır. Rusa'nın Krallığının ilk yıllarına ait fazlaca yazıt bulunmamaktadır (Piotrovsky, 1959: 88; Erzen, 1992: 25). Urartu Kralı kuzeyde kendisi için artık önemli bir tehdit oluşturan "atlı kavimlere" (Kimmerler ve İskitler) karşı tedbir almak için kaleler kurmuştur (Tarhan, 2002: 598 vd.).

Urartu Kralı, Urmiye Gölü etrafında yer alan verimli topraklar ve Zagros dağları bölgesinde bulunan hayvancılığı ile ünlü zengin yaylalarla yakından ilgilenmiştir. Ülkesinin geleceğini bölgenin zenginliklerinde görmüştür. Ayrıca bölgenin en önemli kült merkezi Musaşir (Ardini) şehrine egemen olarak dini açıdan da kendisini güçlendirmek istemiştir. Ancak Rusa'nın bu büyük fetih siyaseti uzun süredir suskun kalan Asur Devletinin çıkarları ile çatışmıştır. III. Tiglat- Pileser' den sonra Asur tahtına V. Salmanassar geçmiştir. Salmanassar Asur tahtında kısa bir süre kalabilmiştir. Kardeşi kudretli bir kral olacak olan Sargon tarafından tahttan indirilmiştir. M.Ö. 721 yılında II. Sargon ünvanı ile Asur tahtına çıkan Sargon, Asur Devletinin yeniden yükselişini sağlamıştır (Olmstead 1968: 207; A. Ceylan 1994: 207 vd.). Her iki güçlü kralın mücadele sahası İran toprakları olmuştur.

Urartu Kralı Rusa'nın İran bölgesine yaptığı seferleri, Mahmut Abad Yazıtı, Mergeh Karvan Yazıtı ve Movana Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz. Rızaiyeh'in güneyindeki Kukia köyü yakınında yer alan Mahmut Abad Yazıtı, (Salvini 1977: 125 vd.; Salvini 1984: 77 vd.; Salvini 1986: 155 vd.; Diakonov, 1988a: 133 vd.; Diakonov,

1989: 90, no. 4; Payne 2006: 271; N. Ceylan 2015a: 263). Tanrılara adanan kurbanlarla ilgili dini bir metindir. Kelişin yakınlarındaki Mergeh Kervan köyünde yer alan Mergeh Yazıtında²² ise Musaşir (Ardini) şehri ile olan ilişkileri anlatılmaktadır. Rusa'ya ait diğer bir yazıt ise Urmiye'nin batısında yer alan Movana köyünde bulunan ve aynı adla anılan Movana yazıtıdır.²³ Kral bu yazıtta Musaşir (Ardini) şehrine gelişini, tapınağa sunduğu altın, gümüş ve bakır hediyeleri detaylı olarak anlatmıştır. Musaşir Kralı Urzana'nın Rusa'ya karşı düşmanca tavrı ve yapılan savaştan bahsetmektedir. Musaşir Kralı Urzana'nın Asur yanlısı olduğunu ifade etmektedir (Salvini, A.- M. Salvini 2002: 5 vd.).

“Bütün krallardan daha çok Musaşir şehrine indim [ve kral tanrının evinin kapısını kapattı] Asur'a doğru kaçtılar. Efendi Haldi kapıyı tekrar açtı. Tapınağın ortasında Urzana'ya karşı dini törenler yaptım. Ben [...] Urzana'nın orduları bana karşı savaşa hazırlandılar. Haldi'nin emriyle Rusa Ardarutu'nun dağına gittiler. Onu yendim....”

Yazıtta Rusa kendisini Musaşir dağına sokmayan Urzana'yı kaçtığı Ardarutu dağında mağlup ettiğini anlattıktan sonra onu affettiğini ve tekrar Musaşir tahtına oturttuğunu anlatmaktadır (Salvini, A.M. Salvini, 2002: 5 vd.).

“...Urzana'yı ele geçirdim. Onun hakkından geldim. Onu eski pozisyonuna getirdim.”

Rusa Musaşir şehrinde ihtişamlı dini törenler yapmış tanrılara kurban kesmiş ve hediyeler sunmuştur. Kralın Musaşir günlerinin ne kadar olduğunu ve nasıl geçtiğini yazıttan anlamaktayız.

“...14/15 gün Musaşir şehrinde [...].....Urartu ülkesini büyüttüm. Düşmanın toprağını daralttım. Tanrılar bana neşeli günler verdi.... Neşeli günler”

Buna göre Rusa Musaşir'de 14 veya 15 gün kalmıştır. Yapmış olduğu fetihlerle Urartu topraklarını genişletmiştir. Yaptığı bu girişimler Asur devleti tarafından takip edilmekte ve hoş karşılanmamaktaydı. Urartu kralı Asur Devleti ile savaş ortamı oluşturmak yerine bölgede bulunan vasal devletlerin Asur'a karşı isyan etmelerini sağlamıştır. Asur kralı Sargon Suriye'de isyan eden çıkarıcı devletleri yeniden itaat altına almış ve onları cezalandırmıştır (ARAB II, 5). İran coğrafyasında ise Manna krallığı iç karışıklığı yaşamaktaydı. Zikurtu beyi Manna Krallığını mağlup etmiş bir kısım topraklarını ele geçirmişti. Zikurtu beyi Mitattili ve Uışdiş beyi Bağdatti'ye destek veren Urartu Kralı Rusa, Manna Kralının üzerine gitmelerini sağlamıştır. (M.Ö 716) Manna Kralı Aza yenilgiye uğrayacağını anlayınca kaçmış ancak onu takip eden müttefik ordu tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür (ARAB II, 6).

Asur Kralı Sargon, Asur yanlısı Manna kralının öldürülmesini savaş sebebi saymıştır. İran coğrafyasına girmiş ve Manna kralının intikamını almıştır. Ele geçirdiği Uışdiş beyi Bağdatti'nin derisini yüzdürmüştür. Manna Krallığının gücünü yeniden tahsis ederek başına Ullusunu'yu geçirmiştir (Frankel 1979: 13; Tarhan 1972: 96; ARAB II, 178).

Rusa, geri adım atmamış Manna ülkesinin kralına baskı uygulayarak bir kısım kaleleri Urartu topraklarına katmıştır. (M.Ö. 715) Sargon olaylara kayıtsız kalmamış bölgeye gelerek birçok şehri ve kaleyi egemenliği altına almıştır.

İran topraklarında bu mücadele devam ederken, Asur kralı kurmuş olduğu casusluk örgütü ile Rusa'nın bütün hareketlerini takip etmektedir. Casusluk örgütünün başına bizzat oğlu Sanheribi geçirmiştir. Koyuncukta ele geçen mektuplar bu örgütün yazışmalarıdır (Deller 1984: 97 vd.; Lanfranchi-Parpola 1990: 1 vd.; Çilingiroğlu 1984: 25; Salvini 2006: 95 vd.).

Koyuncuk yazışmalarının aktardığı bilgilere göre Urartu Devleti Kimmer saldırısına uğramıştır.

Urartu Kralı 11 valisini bu saldırıları durdurmak üzere görevlendirmiş ise de bunlardan dokuzu savaş alanında öldürülmüştür. İki vali ise esir alınmıştır (Deller 1984: 1, 2; Salvini 2006: 98). Yenilgiler, Urartu Krallığında moral çöküntüsüne neden olduğu kadar Asur Kralı Sargon için de bir fırsat olmuştur (A. Ceylan 1994: 207 vd.; Zimansky 1998: 35).

Sargon tarihe geçen ünlü 8. Seferine başlamaya karar vermiştir²⁴. Asur Kralı M.Ö. 714 yılında gerçekleşen sefere Du'usu (Haziran- Temmuz) ayında çıkmıştır (ARAB II, 140-178). Asur ordusunun hareketleri ve geçtiği ülkeler, şehirler detaylı bir şekilde Asur Kralının baş katibi ve baş alimi²⁵ tarafından kaydedilmiştir (Çilingiroğlu 1984: 25). Sargon seferi sırasında Urmiye Gölü (Dalgalı Denizi) kıyısındaki Aiadi ülkesini egemenliği altına aldıktan sonra Uaiais ülkesini ele geçirerek yakıp yıkar.²⁶ Yenildiğini anlayan Rusa savaş alanından kaçtı. Asur kaynakları bu kaçıışı şöyle ifade etmektedir (ARAB II, 154-155; Diakonov 1951: 49; Waterman 1930-36: 197 vd.).

"... o (Rusa) Gamir ülkesine (Kimmer ülkesi) gittiğinde ordusu tamamıyla yok edildi. Üç komutanı askerleri ile birlikte katledildi, o ancak kaçtı ve kendi ülkesine döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'nun raporudur."

Sargon, Uauaş Savaşından zaferle çıkmış²⁷ ve bölgeyi Urartulardan temizlemiştir (ARAB II, 154-155; Çilingiroğlu, 1984: 9 vd.).

"Düşmanın hain ayaklarını Mannaluların Ülkesinden temizledim ve efendilerini Ullusu'nun kalbini hoşnut ettim. O'nun talihsiz halkı için ileride parlayan bir ışık bıraktım."

Bölgede Uşkaia, Dalaia, Tarui, Tarmakisa, Ulhu, Armarili, Uişe (Uaiais), Arbu, Riar başta olmak üzere birçok yerleşmeyi ele geçirdikten sonra ordusunun tamamına yakın kısmını Kalah'a göndermiştir. Yanına seçkin 1000 savaşçısını alarak bölgenin kült merkezi olan Musaşir üzerine yürümüştür²⁸ (ARAB II, 176). Musaşir uluslararası bir dini merkez olma özelliği taşımaktaydı. Urartu, Asur'un yanı sıra Tabal ve Habhi tarafından da kutsal sayılmaktaydı. Tıpkı daha geç dönemin kutsal merkezleri Dodone, Delphoi ve Olympia gibi. Sargon bu kutsal şehri ele geçirdikten

sonra yağmalamıştır. Musaşir şehri kralı Urzana Sargon'un eline düşmemek için kaçmıştır. Ancak karısı, oğulları ve kızları başta olmak üzere 6100 kişi esir edilmiş ve başka ülkelere gönderilmiştir (ARAB II, 172).

Musaşir Sarayında ve Haldi Tapınağında yağmalanan zenginlikler tek tek kayıt altına alınmıştır (ARAB II, 172, 173, 175, 176). Sargon'un Khorsabad'daki sarayının kabartmaları arasında bu yağma sahnesi yer almaktadır²⁹ (Botto Flandin, 1948-50, II, Fig. 142) (Resim). Yağmalanan ganimetler arasında altın, gümüş ve bronzdan yapılmış çeşitli eşyalar, heykeller, silahlar, kült eşyaları, fildişi eserler, değerli taşlar, törensel silahlar, kalkanlar, kazanlar, kalaydan ve demirden yapılmış eşyalar yer almıştır.³⁰

Musaşir'in Asur kralının eline geçmesi ve yağmalanması Rusa'yı çok üzmüştür. Rusa'nın giysilerini parçaladığı, saçlarını yolduğu, kalbini dövdüğü ve çığlıklar attığı yazıtlarda yer almaktadır.

Asur kayıtları bu olayın Rusa'nın ölüm sebebi saymaktadırlar. Rusa bu acıya daha fazla dayanamamış ve intihar etmiştir (ARAB II, 10).

"..... domuz gibi demir hançer ile kalbinden vurdu ve hayatına son verdi."

Rusa'nın krallığının son yıllarında üst üste aldığı yenilgiler aynı zamanda onun sonunu da hazırlamıştır. M.Ö. 714 yılında Urartu tahtında yeni kral II. Arğişti oturmuştur.

II. Arğişti (M.Ö. 714-685) kral olduktan sonra ülkesinin birliğini korumak için çabalamıştır. Asur yenilgilerinin baskısını üzerinden atmak gayretinde olan Arğişti imar faaliyetlerine başlamıştır. Giderek artan Kimmer saldırılarına karşı Erzincan Altıntepe Kalesi'ni yaptırmıştır (Özgüç 1966, 1 vdd.; Özgüç, 1969, 1 vdd.; A. Ceylan, 2000, 181; A. Ceylan, 2005, 23; Kozbe-Ceylan, 2008, Altıntepe). Kale, tarihi yolları kontrol altında tutmaktadır. 26 yıl boyunca krallık süren Arğişti dönemi ile ilgili yazıtlar çok azdır.

Arğişti'nin yazıtlarından iki tanesi İran coğrafyasında bulunmaktadır. Savalan Dağları'nın eteklerinde yer alan Razlık ve Kırkızlar yazıtlarıdır. Urartu kralının Hazar Denizi yakınlarına kadar seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Razlık yazıtında Arğişti şu ifadeleri kullanmaktadır³¹ (Benedict 1965: 35-40, no. 2; UKN II, no. 445; Payne 2006: 275):

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Arğişti der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım... Uşulu Ülkesi'ni ve Buqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqıma Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırdım. (Oraya) "Arğişti-irdu" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin

bastırılması için (yaptım). Tanrı *Haldi'nin* büyüklüğüyle *Argiști*, *güçlü kral*, *Şurili Ülkesi'nin kralı*, *Biainili Ülkesi'nin kralı*, *kralların kralı* ve *Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır*. *Argiști der ki: Her kim ad(ım)ı tahrip ederse veya her kim bu yazıta karşı suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler....."*

Diğer yazıt ise Kırkızlar Yazıtıdır.³² Razlık Yazıtı ile aynı içerikli yazıttır. Razlık Yazıtı'nda Argiști Uşulu ülkesini ve Buqu ülkesini ele geçirdiğini ve Muna Irmağı'na kadar ilerlediğini, oradan geri döndüğünü anlatmaktadır. Yine Girduni ülkesini, Gituhani ülkesini ve Tuisdu ülkesini ele geçirdiğini belirttikten sonra büyük İruqima şehrini fethettiğini anlatır. Ele geçirdiği kaleyi Argiști-İrdu (Argiști'nin Vasalı) adıyla yeniden yaptırdığını ifade etmektedir.

Argiști'nin İran topraklarında tekrar egemenlik kurmasının arka planında Asur Devleti'nin dış politikası etkili olmuştur. Bu dönemde Asur'da taht değişikliği olmuş, tahta Sargon'un oğlu Casusluk örgütünün de başında yer alan Sanherib geçmiştir. Sanherib bir yandan Asur'un imar faaliyetleri ile uğraşırken diğer yandan Asur için büyük bir problem haline gelen Mısır meselesi ile uğraşmaktadır. Sanherib Babil, Suriye ve Filistin'de savaşlar yapmış, Asur Devleti'nin çıkarlarını korumuştur. Sanherib'in batı ile uğraşması, Argiști'nin rahat hareket etmesini sağlamıştır. Asur Devleti'nin bu dönemde Urartu ile uğraşmadığını yazılı kaynaklarından anlamaktayız. Bu dönemle ilgili Asur kaynakları susmaktadır (Olmstead 1968: 283; A. Ceylan 1994: 211).

II. Argiști'den sonra Urartu tahtına oğlu II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. Rusa babasının imar faaliyetlerine devam etmiş, Urartu'da yeniden bir yükselişin sembolü olmuştur. Asur Devleti'nin Sargon döneminde uyguladığı dış politikadan vazgeçmesi, Urartu için bir çıkış noktası olmuştur. Asur bir yandan Mısır meselesi ile diğer yandan da İskit tehlikesi ile uğraşması, Urartu Devleti ile mücadelesine engel olmuştur. İki devlet arasında kısa süreli de olsa adeta bir saldırmazlık antlaşması yürürlüğe girmiştir. Rusa idari ve iktisadi alanda reformlar yapmıştır. Ülkesinin toprak ve insan kaybını önlemek için yeni politikalar geliştirmiştir (Melikişvili 1960d: 278; A. Ceylan 1994: 212).

Rusa muhtemelen Adilcevaz yöresine (Ziukumi ülkesi) yeni kentler yaptırmış ve bu kentlere Hate, Muşki ve Halitu ülkelerinden insanlar getirerek yerleştirmiştir (Melikişvili 1950: 683-690; Öğün 1967: 65-71; Payne 2006: 283). Urartu kralı uygulamış olduğu iskân politikası sonucu Gümrü (İşkigulu) bölgesinden alınan İskitli halklarını Kuzeybatı İran'da iskan ettirmiştir (ARAB II, 517; Çilingiroğlu 1983: 317). Bütün bu politikalar Rusa'nın başarılarını artırmıştır.

Rusa'nın uyguladığı politikalardan biri de babasının Kimmerler ile savaş politikasından uzaklaşmak, dosthane ilişkiler kurmaktır (Piotrovsky 1966: 337;

Tarhan, 1972: 130 vd). Kimmerler'den sonra Anadolu'ya gelen İskitler ise bölgedeki dengeleri tamamen değiştirmiştir. Bu sırada Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler ise yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Urartu kralı İskitlere karşı da uyguladığı akıllı politikalar ile başarılar elde etmiştir. Rusa, İskit boylarının topraklarından geçerek, Asur Devleti ile mücadele ettiği Manna topraklarına yerleşmesine müsaade etmiştir (Erzen 1992: 38; A. Ceylan 1994: 212).

Herodotos'a göre Kafkaslardan Kimmerleri kovalayan İskitler yollarını şaşırarak Med ülkesine girmişlerdir (Herodotos IV, 12). Asur kralı Assarhaddon, İskit kralı İşpakai'ye karşı sefere çıkar ve onu Batı İran'da M.Ö. 679'da mağlup eder (ARAB II, 517). Asur kralı bütün uğraşına rağmen Manna Bölgesi'nin İskit egemenliğine geçmesine engel olamamıştır.

Assarhaddon'un İskit kralını yenilgiye uğratmasından önce Manna topraklarına İskitler boylar halinde yerleşmekteydiler. Toprakkale'de bulunan bir tablette³³ bu konu açıkça anlatılmaktadır (Meşcaninov 1927: no. 21; Diakonov 1963: no. 12; Sayce 1906: 621; Payne 2006: 299 vd.):

Önyüz: “Argiştı oğlu Rusa'nın şehirdel(?) olduğu o yıl, İşqugulu Ülkesi'nin adamı Şagaturtara, Mana Ülkesi'nin Aka Bölgesi'ne(?) gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri'nde beni yüksek tahta kral olarak oturttu...”

İskit ülkesinin kralı Şagaturtara (Sağa oğlu)'nun Mana ülkesine gidişini haber vermektedir. Rusa uyguladığı bu yeni politika ile İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış aynı zamanda Asur Devleti'ne karşı bir müttefik kazanmıştır. Rusa kendi savunmasını da ihmal etmemiş, Kuzeybatı İran bölgesinde İskitlere karşı ihtişamlı kaleler inşa etmiştir. Başta Urartu mimarlığının en önemli yapıtlarından biri olan Bastam³⁴ ³⁵ olmak üzere Danalu³⁶, Sangar³⁷, Kale Siyah³⁸ ve Kız Kalesi³⁹ gibi çok sayıda kale yaptırmıştır (Kroll 2011: 163 vd.).

Asur kralı ise Kuzeybatı İran'daki gelişmelerden kaygı duymaktadır. M.Ö. 673 yılında bölgeye başarılı bir sefer düzenlemiştir. Ancak Assarhaddon'un bu zaferi geçici bir başarı olmuştur. İskit kralı İşparkai ölünce yerine Bartatua (Partatua) geçmiştir. Yeni İskit kralı Asur kralı Assarhaddon'un kızını istemiştir. Evlilik talebini Assarhaddon'un Omar metinlerinden öğrenmekteyiz (Olmstead 1975: 359).

“Şamaş Büyük Tanrı, sana soruyorum, bana kesin cevap ver; İskuza Ülkesinin kralı Kral Bartatua, Asur Kralı Assarhaddon'a bir prenses hakkında elçiler yollayan ve ona, bir prensesi karı olarak veren Asur kralı Assarhaddon

Acaba, İskuza kralı Bartatua, Asur kralı Assarhaddon ile, iyilik getirecek dostça sözler konuşacaklar mı? Ve Asur kralı Assarhaddon yeminlerini tutup, Asur için iyi olan şeyleri yapacaklar mı? Şamaş, Büyük Tanrı, sen bana karar verip, böyle olmasını emrettin mi? Duyacakmıyız, görecekmimiz?...

Bölgede dengeleri değiştiren en önemli faktör yine İskitler olmuştur. İskitler Asur'un müttefikliğinden ayrılarak Medler ve Babillilerle birlikte Asur'a karşı savaşılmaya başlamıştır. Yeni ittifak M.Ö. 612 yılında Ninive'ye saldırmış ve şehri ele geçirmiştir (Herodotos I: 104, 106). Ninive'nin düşmesi Asur Krallığı'nın ortadan kalkmasını da sağlamıştır. Asur Krallığı birkaç yıl sonra tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir

Sana soruyorum, Büyük Tanrı Samaş, Asur kralı Assarhaddan'un Iskuza kral Bartatua'ya bir prenses vermesi gibi, Bartatua'da Assarhaddan'un yeminlerini tutacak, ona dikkat edecek ve Asur Kralı Assarhaddan'a iyilik getiren dostluk sözlerini söyleyip, Assarhaddan için iyi olanı yapacak mı?"

İskit kralı Bartatua'nın Asurlu prenses ile evlenme isteğinin gerçekleşmiş olduğunu İskit-Asur yakınlaşmasından anlamaktayız. Akraba evliliği ile sonuçlanan ilişkiler sonucunda İskit kralı Asur düşmanı olan Med ülkesindeki Kapsi ve Sapata üzerine sefer yapmışlardır. İran topraklarında 28 yıl egemenlik kuran İskitler Mısır'a kadar seferler düzenlemişlerdir. Asur Devleti ile olan ilişkilerinin uzun ömürlü olmadığı M.Ö. 652 ve 625 tarihleri arasındaki mücadelelerden anlaşılmaktadır.

İskitler Asur karşısında ittifak oluşturan Babil ve Medlerin yanında yer almıştır. Yalnız kalan Asur çareyi ise Urartu Devleti'ne yanaşmakta bulmuştur. Urartu kralı Rusa'nın elçilik heyetini Asur'a gönderdiğini, Asurbanipal'in yazıtlarından anlamaktayız (ARAB II, 871; A. Ceylan 1994: 214; Tarhan 1972: 182). Asur kralı Urartu kralının Arbela'ya elçi gönderdiğini anlatmaktadır. İki devlet arasındaki yakınlaşmanın temel sebebi bölgede gittikçe güçlenen Medler olduğu anlaşılmaktadır.

Medlerin Hamedan bölgesinde Kaştaritu beyinin başkanlığında birleşmiş oldukları kabul edilmektedir. Kaştaritu'nun oğlu Phraortes Asur'a karşı yaptığı seferde mağlup olmuş ve hayatını kaybetmiştir. Asur'un Medler karşısında kazandığı seferde en önemli pay hiç şüphesiz Asur yanında yer alan İskitlerdir.

Bölgede dengeleri değiştiren en önemli faktör yine İskitler olmuştur. İskitler Asur'un müttefikliğinden ayrılarak Medler ve Babillilerle birlikte Asur'a karşı savaşılmaya başlamıştır. Yeni ittifak M.Ö. 612 yılında Ninive'ye saldırmış ve şehri ele geçirmiştir (Herodotos I: 104, 106). Ninive'nin düşmesi Asur Krallığı'nın ortadan kalkmasını da sağlamıştır. Asur Krallığı birkaç yıl sonra tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir (Olmstead 1975: 627 vd.).

İran coğrafyasındaki gelişmeler Urartu Devleti'ni de yakından ilgilendirmektedir. Urartu Krallığında Rusa'nın yerine tahta III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Yaklaşık on yıl krallık yapan Sarduri dönemi ile ilgili yazılı belgelere

Asur kaynaklarından ulaşmaktayız. Sarduri'nin babasının dış politikalarını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Babası gibi Asur kralına elçiler göndermiştir (ARAB II: 871; Tarhan 1972: 183; Arutyunyan 1974: 415; N. Ceylan 2015a: 145). Elçiler Sarduri'nin dostluk mesajlarını Asur kralına iletmişlerdir. Asur kralı Asurbanipal bu dostluk çağrısını karşılıksız bırakmamış ve ona dostluk mesajlarını göndermiştir (ARAB II: 871; N. Ceylan 2015a: 145). Yazıtlardan da anlaşıldığı gibi her iki devlet de artık eski güçlerinden çok uzaktaydılar. Birbirlerine yaklaşımları da onları beklenen sondan kurtaramamıştır.

Urartu Devleti'nin Sarduri'den sonraki kralları hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki dönem karanlık dönem olarak ifade edilmektedir (Çilingiroğlu 1994, 111; A. Ceylan, 1994, 214). Bu dönemle ilgili Urartu yazıtları bulunmamaktadır. Bilim adamları Babil kronikleri, Eski Ahit, Behistun Yazıtı ve Herodotos'un eserlerinden yola çıkarak hipotezler ileri sürmektedirler.⁴⁰ Babil kralı Nabonidus (M.Ö. 556-539)'a ait kroniğin yeniden okunuşu ile Akhaemenid kralı Kyros'un M.Ö. 547/46 yılında Arbela kentini geçip U [.....] ülkesine saldırdığı ve kralı öldürdüğü ifade edilmektedir. Bilim adamları buradaki boşluğu U [raš-tu] olarak doldurmaktadırlar. Bu yeni okunuş kabul edilirse Urartu'nun varlığı M.Ö. 6. yy. ortalarına kadar sürmüş olur (Sevin 2012: 55).

Kuzeybatı İran'daki Urartu varlığının sona ermesi ise Bastam kalelerinde yapılan kazılar ile ifade edilebilir. Bastam kazılarında M.Ö. 590 yıllarına tarihlendirilen tahribat tabakasının Medler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır⁴¹. İran coğrafyasındaki Urartu kaleleri ve yerleşmeleri M.Ö. 7. yy'dan itibaren büyük bir felaketle yok edilmişlerdir. Kuzeybatı İran'da Urartulardan sonraki dönemde Med-Akhaemenid dönemine ait sadece 20 merkez bilinmektedir (Kroll 2011, 168). Urartu krallığı döneminde bölgenin çok daha yoğun bir iskân gördüğü bilinmektedir. Urartu devletinin yıkılışından sonra bu bereketli ve münbit topraklar Med egemenliğine girmiştir.

- 1 Hasanlu Urartu'nun İran'daki varlığı için son derece önemli bir yerleşmedir. Hasanlu Urmiye Gölü'nün 12 km. güneybatısında Hasanlu ve Eminlu köyünün arasında yer almaktadır. İlerleyen bölümlerde detaylı bilgi verilecektir.
- 2 Hazar Denizi dünyanın en büyük gölü olup uzunluğu 1.210, genişliği ise 210.436 km²'dir. 424.300 km²'lik bir alanı kapsayan gölün alanında 1930-1957 yılları arasında büyük düşüş yaşanmış ve 371.000 km² kadar gerilemiştir. Petrol yatakları açısından son derece zengin olan Hazar Denizine kıyısı olan ülkeler ise İran, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan'dır. İran'da Paleolitik Çağ'la ilgili çalışmalar 1990 yıllarında hız kazanmıştır. Enayatullah Amirlu tarafından yürütülen çalışmalarda önemli sonuçlar alınmıştır. Özellikle Zagros bölgesinde Aşölyen ve Çekirdekteş verileri elde edilmiştir. ⁴ İran'da Neolitik Çağ'la ilgili bilgiler daha çok Zagros Dağları vadisinden elde edilir. Merkezi İran ve Kuzeybatı İran'daki yerleşmeler Batı İran yerleşmelerinden binlerce yıl sonra başlamıştır. Kuzeybatı İran'daki Neolitik yerleşmelerin en önemlisi Hacı Firuz'dur. Bunun yanı sıra Ahranjan Tepe ve Dalma Tepe diğer önemli yerleşmelerdir.
- 3 Kalkolitik Çağ kültürleri İran coğrafyasında geniş bir yayılım alanında tespit edilmiştir. Kuzeybatı İran'daki önemli yerleşmeleri Yanık Tepe, Pizdili Tepe, Hacı Firuz ve Sivan Tepe'dir.
- 4 Tunç Çağının en önemli merkezi Yanık Tepe'dir. Tebriz'in 31 km güneybatısında yer almaktadır. Burney bu yerleşimde 1958 yılından itibaren araştırma, inceleme ve kazı çalışmaları yürütmüştür. Neolitik Çağ'dan (M.Ö. 6000) Sasani dönemine kadar 40 yapı katı tespit edilmiştir. Burney, 1961: 138; Perfereç, 2007: 56; N. Ceylan, 2015a: 58.
- 5 Hiç şüphesiz sayılan bilim insanlarının dışında çok sayıda bilim insanı İran'daki Urartu çalışmalarına katkı sağlamıştır. Burada hepsini saymamız mümkün olmadı, yazamadığımız bilim insanlarına da teşekkür etmeyi borç biliriz.
- 6 Uruatri ve Nairi Beyliklerinin yaşadığı coğrafya ve bu beyliklerin yayılım alanları birçok bilim insanı tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Geniş bilgi için bak, Salvini, 1967: 1 vdd.; Tarhan, 1978: 1vdd.; Pınarcık, 2012: 459 vd.) Urartu'nun kuruluşunu gerçekleştiren Uruatri ve Nairi beyliklerinin Hurri ve Erken Urartu olduğu görüşünü Salvini'de Asur kaynaklarına dayanarak ifade etmektedir. (Salvini, 1967: 32) Farklı bir görüş ise Çilingiroğlu tarafından ileri sürülmüştür; Urartuların kuruluşunda Hurrilerin dışında birden fazla etnik grubun etkin rol oynamış olduğunu ileri sürmüştür (Çilingiroğlu, 1994: 26). Tarhan'da, Urartuların Hurri-Urartu kökenli topluluklar olduğunu ifade etmektedir (Tarhan, 1978: 172).
- 7 Salvini ve Levine tarafından ileri sürülen bu görüş kabul edilirse Urartu'nun Kuzeybatı İran'daki varlığını bugün kabul edilenden daha eski olduğu gerçeği ortaya çıkar. Arzaşkun gibi Salmanassar'ın ilk seferinde ele geçirdiği Urartu'nun ilk başkenti Sagunia'da İran topraklarında yer almalıdır.
- 8 Hubuşkia ülkesinin konumu bilim adamları tarafından en çok tartışılan bölgedir. Van Gölü'nün güneyi ile Botan Çayı'nın doğusu önerilmiştir (Tarhan, 1980: 89; van Loon, 1966: 7; Melikişvili, 1954: 34). Bazı bilim adamları da Urmiye Gölü'nün güneybatısında "Uşnu- Rovanduz-Pizdar-Mahabad" bölgesine yerleştirirler (Pınarcık, 2012: 477). Salvini ve Levine, Yukarı Büyük Zap bölgesine konumlandıklarını (Salvini, 2006: 34).
- 9 Nairi Denizi ile ilgili farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Aşağı Deniz'in Van Gölü, Yukarı Deniz'in ise Karadeniz olduğu belirtilmiştir (Yıldırım, 2007: 176; Pınarcık, 2012: 466 vd.; Melikişvili, 1950: 29; Pehlivan, 1991: 31).
- 10 CICH: no. 15, tab. 43,44; Hulin 1958: 237, no. 3; UKN: no. 24; Hchl: no. 7; Salvini 1984: 57-62; Payne, 2006: 38 vdd.
- 11 Yazıtta ele geçen Barşua'nın Asur yazıtlarında geçen Parşua olduğu konusunda bilim adamları hemfikirler. Barşua'nın Urmiye Gölü'nün güneyi olduğu bilim adamlarının büyük bir bölümü tarafından kabul edilmektedir (Young, 1967: 17; Burney, 1971: 123). Bu görüşün dışında Barşua'yı Orta Zagros dağlarına kadar daha güneye indirmektedirler (Levine, 1974: 112). Çilingiroğlu ise Barşua için Urmiye gölünün güney ve güney batısını önermektedir (Çilingiroğlu, 1994: 50).
- 12 Bu bilgiyi kralın Patnos yakınındaki Anzavurtepe yazıtından öğrenmekteyiz (Balkan,1960: no.1; Bal-

- kan, 1960: no.2). Taştepe Yazıtı, Urmiye Gölü'nün batısında Miandoab'ın 21 km. kuzeybatısında kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Satırların baş ve son işaretleri hala ana kaya üzerinde durmaktadır. Geniş bilgi için bak; (N. Ceylan, 2015a; 265 dph. 945).
- 13 Dyson, 1960: 121; Muscarella, 1965: 41 vd.; Muscarella, 1966-1967: 121; Muscarella, 1971b: 263 vd.; Hamlin, 1976: 111; Dyson, 1977: 548 vd.; Zimansky, 1985: 40; Dyson, 1989: 107 vd.; Dyson-Muscarella, 1989: 1 vdd.; Hacızade, 1995: 120 vd.; Biscione, 2007: 80; Ceylan, N., 2015b: 190 vd.; Ceylan, N., 2015a: 1 vd.
- 14 Javankale, Urmiye Gölü'nün doğusunda Ajabsir Şehrinin 8 km uzağındadır.
- 15 Salvini, 1995: 88 vd.; Erzen, 1978: 1 vd.; Erzen, 1992: 34 vd.
- 16 Van Kalesinin kuzey yamaçlarındaki Hazine Kapısında yer alan yazıtlar yüksek bir stel ve onun bazalt kaidesi ile etrafındaki kaya duvarlarının üzerine yapılmıştır. Bak, Salvini, 2006: 72, 155 vd.; Payne, 2006: 208 vd.
- 17 Bu yazıtlar analı- kız yazıtı olarak bilinmektedir.
- 18 Schulz, 1840: no.12; Marr-Orbelli, 1922: 47-48 tab. 14A; Tseretheli, 1928, no: C; CICH, tab. 34; Payne, 2006: 208 vd.
- 19 Ahar şehrinin 35. km kuzeybatısında yer alan aynı adlı kalede ana kaya üzerinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bak, N. Ceylan, 2015a: 230 vd.
- 20 Melikişvili, 1960a: 59 vd.; Melikişvili, 1960b: 3 vd.; Melikişvili, 1960c: 29 vd.; UKN: no. 13; UKN II: no. 417; Salvini, 1981: 69 vd.; Salvini, 1982: 97 vd.; Payne, 2006: 240. Bu ülke adı Salvini tarafından "Bansadini" olarak tamamlanmıştır. Geniş bilgi için bak, Salvini, 2006: 82.
- 21 Sarduri'nin koalisyon kurduğu müttefikleri şunlardır: Arpad Kralı Mali- ilu, Melid Kralı Sulumal, Gurgum Kralı Tartulara, Queli Kralı Urikki, Kargamış Kralı Pisiris ve Sam'al Kalı Panammu'dur.
- 22 Mergeh Kervan Yazıtı, İran Azerbaycan Bölgesinde Kelişin Geçidine 7 km. uzaklıktaki Mergeh Kervan Köyü'nde bulunmaktadır. Kleiss, 1977: 81 vd.; Salvini, 1984: 79 vd., no. 7.2; Salvini, 1986: 155 vd.; Payne, 2006: 268 vd.; N. Ceylan, 2015a: 265.
- 23 Movana Yazıtı, Urmiye Köyü'nün 30 km. batısında yer alan Movana Köyü'nde bulunmaktadır. Salvini, A.-M. Salvini, 2002: 5 vd.
- 24 Urartu Asur mücadelesinin en önemli olaylarından biri olan bu sefer hakkında bilim adamları çok sayıda eserler yazmışlardır. Geniş bilgi için bak, A. Ceylan, 1994: 208, dphnt. 689. Ayrıca yeni bilgiler için bak, Zimansky, 1990: 1 vd.; Kroll, 2011: 150 vd.; Muscarella, 2012: 4 vd.; Kroll, 2012: 10 vd.; Wright, 2012: 39 vd.; Rigg, 2012: 29 vd.; Çilingiroğlu, 2012: 51 vd.; Levine, 2012: 63 vd.; Zimansky, 2012: 107 vd.
- 25 Asur'lu baş katip, alim ve vezir olan şahsın adı kayıtlarda Nabu-şallim-şunu olarak geçmektedir. Bak. ARAB II: 178.
- 26 Uaias ülkesinin merkezinin bugünkü İsmail Ağa kalesi olması gerektiği önerilmiştir. Bak. Salvini, 2006: 104.
- 27 Çilingiroğlu, Asur kralı Sargon'un başarısının aslında çok abartıldığı kanaatindedir. Hatta başarısız olduğu görüşündedir. Buna gerekçe olarak da savaştan bir yıl sonra Urartu'ya karşı kuzey sınırlarında inşa etmeye başladığı kaleleri göstermektedir. Geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1994: 97.
- 28 Sargon Urartu'ya karşı casus olarak kullandığı ilk kişilerden biri Musaşir kralı Urzana'dır. Urartu Kralının Kimmerlere yenildiğini Sargon'a haber vermiştir. Ayrıca Musaşir üzerine yürüdüğü nü de yazdığı mektupla Sargon'a bildirmiştir. Parpola, 1987: 31, no.30; Parpola, 1990: 112, no.147; Urzana'nın daha sonra Rusa'nın yanında yer alması Sargon'u kızdırmıştır.
- 29 Sargon sekizinci seferini tamamladıktan sonra ülkesine geri dönmüştür. Sargon'un bu seferi sırasında gidip geldiği rota hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Konuyla ilgili yukarıda dipnot 29'da bilgi vermiştik.

- 30 Musafir'den yağmalanan altın eşyaların toplamı 1 ton, gümüş eşyaların toplamı 6 tondur. Ayrıca 333.000 değerli eşya yağmalanmıştır. Bak. Bryce, 2009: 484; Zimansky, 2011: 113.
- 31 Razlık Yazıtı, Savalan Dağları'nın güneyinde yer alan Zagan Dağları'nda bulunmaktadır. Sarab'ın 12 km. kuzeyinde yer almaktadır.
- 32 Kırkızlar Yazıtı, Savalan Dağı'nın güneyinde, Sarab'ın 20 km. kuzeydoğusunda yer alan köyde bulunmaktadır.
- 33 Toprakkale'de ele geçen kil tablet Berlin Pergamon Museum'da bulunmaktadır.
- 34 Kroll, 1976: 19 vd.; Salvini, 2005: 371 vd.; Biscione, 2007: 79; Kleiss, 1968: 23; Kleiss, 1970a: 7 vd.; Kleiss, 1970b: 176 vd.; Kleiss, 1971: 165 vd.; Kleiss, 1979: 11 vdd.; Kleiss, 1980: 299; Nobari, 1997: 198; Hacızade, 1995: 103 vd.; N. Ceylan,
- 35 a: 177 vd
- 36 Biscione-Parmegani, 2000: 312 vd.; Kleiss, 1975: 60 vd.; Nobari, 1997: 190; Kroll, 1976: 34 vd.; TKU, 1976a: no.5.; N. Ceylan, 2015a: 181 vd.
- 37 Nobari, 1997: 124; Kleiss, 1983: 283; Biscione, 2007: 80; Kleiss, 1968: 3; Kleiss, 1975: 69; Kroll, 1976: 71 vd; TKU, 1976: no. 25; Kleiss, 1983: 285; Kleiss, 1974: 79 vd.; N. Ceylan, 2015a: 227 vd.
- 38 Kleiss, 1968: 17 vd.; Kleiss, 1973: 81 vd.; Kroll, 1976: 36 vd.; TKU, 1976a: no.7; Hacızade, 1995: 124 vd.; N. Ceylan, 2015a: 210 vd.
- 39 Ghirshman, 1969: 35 vd.; Kleiss, 1970c: 112; Kleiss, 1973: 86; Kroll, 1976: 52 vd.; TKU, 1976: no.17; Kleiss, 1976: 38.; Kleiss, 1974: 86 vd; Biscione, 2007: 80.; Forbes, 1983: 38.
- 40 Hipotezler ve tartışmalar için bak. Salvini, 2006: 120 vd.; A. Ceylan, 1994: 214 vd.; Zimansky, 2011: 120; Salvini, 2011: 97; Rollinger, 2008: 51 vd.; Salvini, 2011: 97; Salvini, 2006: 128 vd.).
- 41 Bu konuda bilim adamları ortak kanaattedirler bak. Kleiss, 1970a: 52 vd.; Pigott, 1981: 149; Çilingiroğlu, 1994: 114).

Kaynaklar

- ARUTYUNYAN, N. V. (1974), "Problemes concernant la derniere periode de l'histoire d'Urartu", *ActAnt XXII/1-4*, s. 415-428.
- ATALAY, İ. (2011), *Dünya Coğrafyası*, İstanbul.
- AZARNOUSH, M. - B. HELWING (2012), "Recent Archaeological Research in Iran Prehistory to Iron Age", *AMIT XXXVII*, 190-235.
- BALKAN, K. (1960), "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia V*, 133- 158.
- BEDİL, R. (1983), *Coğrafyayı Müfessel-i İnan I-II*, Tahran.
- BEDİL, R., *Coğrafyayı Müfessel-i İnan III*, Tahran, 1991.
- BELLİ, O. (1977), *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- BENEDİCT, W. C. (1965), "Two Urartian Inscriptions from Azerbaidjan", *Journal of Cuneiform Studies XIX*, 35-40.
- BISCIONE, R. (2012), "Urartian Fortifications in Iran: An Attempt at a Hierarchical Classification", *BianiliUrartu Sempozyumu*, 77-88.
- BISCIONE, R. (2009), "The Distribution of Pre-and Protohistoric Hillforts in İnan", *Studi Micenei Ed EgeoAnatolici* 51, Roma, 123-143.
- BISCIONE, R.-N. PARMEGANI (2000), "Progetto Urartu", An Archaeological-Philological Research

- Travel of ISMEA in Eastern and Western Azerbaijan", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XLII/2, 312-319.
- BİRMİNGHAM, J. M. (1961), "The Overland Route across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries B.C.", *Anatolian Studies* XI, 192 vd.
- BOTTA P. É.-M. E. FLANDİN, Monument de Ninive (decouvert et decrit par M. P.-E.Botta, mesure et dessine par M. E. Flandin), Sayı: V, Paris, 1849-1850.
- BROSSET, M. F.-A. KUNİK, "Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l' Armenie Russe", *Bulletin de l' Academie imperiale des science de St. Petersbourg* 3 (7), 1963a, 428-435.
- BROSSET, M. F.-A. KUNİK, "Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l' Armenie Russe", *Melanges Asiatiques* III, 1963b, 670-680.
- BRYCE, T. (2009), *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, London and New York: Routledge.
- BURNEY, C. A. (1961), "Excavations of Yanıktepe 1960", *Iran* XXIII, 138-153. BURNEY, C. A. (1971), *The Peoples of the Hills*, Londra.
- CEYLAN, A. (1994), *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEYLAN, A. (2000), "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XVII/2, Ankara, 181-193.
- CEYLAN, A. (2005), "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages* V, London, 21-29.
- CEYLAN, A. (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008)*, Erzurum.
- CEYLAN, N., *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015a.
- CEYLAN, N., "Kuzeybatı İran'da Önemli Bir Yerleşme: Hasanlu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* V/9, Edirne, 2015b, 189-221.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1983), "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları* IX, İstanbul, 311-323.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1984), "Tanrı Asur'a Bir Mektup", *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1-25.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (2012), "The Eighth Campaign of Sargon II", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll. S.), 51-62.
- DELLER, K. (1984), "Tralo Zagros E/V Urmia: Richer chi-storiche ed archeologiche neli Azerboigiana İranico", *Edizioni deir Ateneo* LXXVIII, 97- 122.
- DİAKONOV, I. M. (1951) "Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu", *Vestnik Drevnei Istorii* II, Russian.
- DİAKONOV, I. M. (1963), *Urartskiy pisma i dokumenti*, Leningrad.
- DİAKONOV, I. M. (1988), "O Nekotorih Napravleniyaç v Urartskom Yazikoz-Naniyu i Novih Urartskih Tekstah", *HA-DV* V, 133-180.
- DİAKONOV, I. M. (1989), "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* XXII, 77-102.
- DYSON, R.H. Jr. (1959), "Digging in Iran: Hasanlu.1958", *Expedition* I/3, 4-18.
- DYSON, R. H. Jr. (1960), "Hasanlu and Early Iran", *Archaeology* XIII/2, 118-129.
- DYSON, R. H. Jr. (1965), "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies* XXIV, Chicago, 193-217.

- DYSON, R. H. Jr. (1977), "The Architecture of Hasanlu, periods I to V", *American Journal of Archeology* LXXXI, Baltimore, 548-552.
- DYSON, R. H. Jr. (1989), "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay", *Expedition*, XXXI/2, 107127.
- DYSON, R. H. Jr.,-O. W. MUSCARELLA, (1989), "Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran* XXVII, 1-27.
- ERZEN, A. (1978), *Çavuştepe I, M.Ö 7. ve 6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- ERZEN, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- FORBES, T. B. (1979), "Urartian Architecture", *BAR International* CLXX, London, 1983. FRANKEL, D., *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.
- GHIRSHMAN, R. (1969), "Un précurseur urartien d'Apollon Philésios", (ed. Altheim-Stiehl, R.- H. E. Stier.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben, Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*, Berlin, s. 35-41.
- GRAYSON, A. K. (1972), *Assyrian Royal Inscriptions I*, Wiesbaden.
- GÜNBATTI, C. (2007), "Anadoluda Düzenlenmiş İlk Antlaşmalar ve Bunların Eski Anadolu Tarihi İçin Önemi", *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş), ve Önasya'da Barış*, Nevşehir.
- HACIZADE, K. (1976), *A study of Urartian Settlement in The N.W. Iran (700-900 B.C)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderris Üniversitesi, 1995. HAMLİN, C., "Dalmatepe", *Iran* XIII, 111.
- KÖNIG, F. W., *Handbuch der chaldischen Inschriften (Hchl)*, 1955-1957.
- HELWING, B. (2003), "İran'da İlk Kentler", *ArkeoAtlas* II, 80-89. HERODOTOS, *Herodot Tarihi*.
- HOLE, F. (1987), "The archaeology of western Iran settlement and society from prehistory to the Islamic conquest", *Baltimore*, 47 vd.
- HULİN, P. (1958), "Urartian Stones in the Van Museum", *Anatolian Studies* 8, London, 235-244. KINAL, F.0(1983), *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara.
- KLEISS, W. (1968), "Urartäische Plätze In Iranisch-Azerbaidjan", *İstanbul Forschungen* XVIII, Berlin, 1-44.
- KLEISS, W., "Ausgrabungen in Der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* III, 1970a, 7-65.
- KLEISS, W., "Bastam, Survey of Excavations in Iran During 1968-69", *Iran* VIII, 1970b, 176-178. KLEISS, W., "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* III, 1970c, 107-132.
- KLEISS, W. (1971), "Bastam", Survey of Excavations in Iran During 1969-70, *Iran* IX, 165-168.
- KLEISS, W. (1973), "Planaufnahmen urartäische Burgen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1972", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VI, 81-89.
- KLEISS, W. (1974), "Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Urartäischer Neufunde in Iranisch Azerbaidjan im Jahre 1973", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VII, 79-107.
- KLEISS, W. (1975), "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1974", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* VIII, 51-70.
- KLEISS, W. (1976), "Urartäische Architektur Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens", *Katalog Der Ausstellung München*, 28-44.
- KLEISS, W. (1977), "Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* X, 53-83.
- KLEISS, W. (1979), "Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975", *Die Architectur*, (Ed. Kleiss, W.), *Bastam* I, 11-98.

- KLEISS, W. (1980), "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.", *American Journal of Archeology* LXXXIV/3, 299-304.
- KLEISS, W. (1983), "Größenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen", in Boehmer, R. N., Hauptmann, H., *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel*, 283-290. KLEISS, W.-H. HAUPTMANN (1976), *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, (TKU), KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 6 a-b Demir Çağları*, İstanbul.
- KROLL, S. (1976), "Keramik urartäischer Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaidjan", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran II*, Berlin.
- KROLL, S. (1977), "Urartaische Plätze In Iran: B. Die Oberflächenfunde des Urartu Surveys 1976", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran X*, 83-118.
- KROLL, S. (2011), "İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim*, (Köroğlu, K.- E. Konyar edt.), İstanbul, s. 150-169.
- KROLL, S. (2012), "Sargon II's 8 th Campaign: A New View On Old Constructs" ,*The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.).
- LANFRANCHI, G. B.-S. PARPOLA (1990), "The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA, Vol. V) Helsinki.
- LEHMANN-HAUPT, C. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum, (CICH)*, Berlin, Leipzig, 1: 1928; 2: 1935
- LEVİNE, L. D. (1974), "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros", *Iran XII*, 99-124.
- LEVİNE, L. D. (2012), "Sargon's Eighth Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 63 vd.
- LUCKENBİLL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End, (ARAB I-II)*, Chicago, 1926-27.
- MARR, N. A.-A. ORBELİ (1922), *Arheologičeskaya ekspeditsiya 1916 godav Van, raskopki dvuh niş na Vanskoi Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz ramskopok zapadnoi nişi*, St. Petersburg. MELİKİŞVİLİ, G. A. (1950), "Diauehi", *Vestnik drevnev istorii* 34/4, 26 vd.
- MELİKİŞVİLİ, G. A. (1954), "Urartskiyte Klinobrazniye Nadpisi", *Vestnik Drevnev İstorii* 1, 177- 260.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Novaya urartskaya nadpis iz Iranskogo Azerbayddjana", *Vostočniysbornik I*, 1960a, 59-74.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Novaya urartskaya nadpis iz Iranskogo Azerbayddjana", *Vestnik Drevnev İstorii III*, 1960b, 3-11.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., "Eine neue urartäische Inschrift aus den Iranischen Azerbaidischen", *Oriental Studies*, 1960c, 29-37.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., *Urartian Cuneiform Inscriptions*, 1960d.
- MELİKİŞVİLİ, G. A. (2007), "Klinoobraznaya nadpis urartskogo tsarya Rusi 27 iz Adilcevaza", *Soobşçeniya akademiya nauk Gruzinskoy SSR* 11(10): 683-690. MEMİŞ, E., *Eskiçağda Mezopotamya*, Ankara.
- MEŞCANİNOV, İ.İ. (1927), *Haldovedniye: Istorija Drevnego Vana, Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniyte Klinopisnich Tekstov Haldov-upartov (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudçeniya Azerbayddjana X)*, Bakü.
- MOLLAZADE, K. (1995), *İran'ın Kuzeybatısında Demir Tekniğinin Gelişme Süreci (M.Ö. 1500-500)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tahran: Tarbiat Moderres Universty.
- MUSCARELLA, O. W. (1965), "Lion Bowls from Hasanlu", *Archeology* XVIII/1, 41-46. MUSCARELLA, O. W., "Hasanlu", *MIVTAB* XXV, 1966/67, 121-135.
- MUSCARELLA, O. W., "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Expedition XIII*, no 3/4, 1971a, 44-50.

- MUSCARELLA, O. W., "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East", *American Journal of Archeology* LXXV, Baltimore, 1971b, 263-266. MUSCARELLA, O. W. (1980), *The Catalogue of Ivories from Hasanlu, Iran*, Philadelphia.
- MUSCARELLA, O. W. (2004), "Sargon II's 8 th Campaign: Introduction and Overview", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 2012, 4-9 NISSEN, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, İstanbul.
- NOBARI, A. R. H. (1997), *L'architecture Militaire Urartaenne*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderrisi Üniversitesi, Paris.
- OLMSTEAD, A. T. (1968), *History of Assyria*, London.
- OLMSTEAD, A. T. (1975), *History of Assyria*, Chicago.
- ÖĞÜN, B. (1967), "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi bakımından Önemi", *Türk Tarih Kongresi VI*, 65-71.
- ÖZEY, R. (2012), *Asya Coğrafyası*, İstanbul.
- ÖZGÜÇ, T. (1966), *Altıntepe I*, Ankar.
- ÖZGÜÇ, T. (1969), *Altıntepe II*, Ankara.
- PARPOLA, S. (1987), *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West (SAA I)*, Helsinki.
- PAYNE, M. R. (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- PECORELLA, P. E.-M. SALVİNİ, "Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake", *Persica X*, 1982, 1-29.
- PECORELLA, P. E.-M. SALVİNİ (1984), *Tra Lo Zagros El' Urmia. Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell' Azerbaigian Iraniano*, Roma.
- PEHLİVAN, M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PEHLİVAN, M. (1991), *Daya(e)ni/diau(e)hi*, Erzurum.
- PERFEREÇ, E. (2007), *İran'ın Kuzeybatısının Demirci İnşaatı, Erdebil'in Şehriyar Bölgesi ve Çevresindeki Kalelerin Çatışılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tahran: Tarbiat Müderrisi Üniversitesi.
- PINARCIK, (2012), "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVII*.
- PİGOTT, V. C. (1981), "The Adoption of Iron in Western Iran in the Early First millennium B.C.: An Archaeometallurgical Study", *Ann Arbor*.
- PİOTROVSKİİ, B. B. (1959), *Vanskoje carstvo (Urartu)*, Moskova.
- PİOTROVSKİİ, B. B. (1966), *Il regno di Van Urartu*, Roma.
- REİSNİA, R. H. (1989), *Azerbaycan der Seyri Tarihi İran: Ez Ağaz Ta İslam I*, Tebriz.
- RİGG, H. A. (1942), "Sargon's Eighth Military Campaign", *Journal of the American Oriental Society* 62, New Haven, 130-138.
- RİGG, H. A. Jr (2012), "Sargon's Eighth Military Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 29 vd.
- ROLLİNGER, R. (2008), "The Median 'Empire', the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", *Ancient West and East* 7, 51-65.
- SALVİNİ, M. (1967), *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma.
- SALVİNİ, M., "Kelişin", *Reallexikon der Assyriologie V*, New York-Berlin, 1976-80, 568-569. SALVİNİ, M. (1977), "Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud Abad (West-Azerbaïdjan)", *AMI*, X, s. 125-136.

- SALVİNİ, M. (1981), "Utoçneniya v çtenii dvuh urartskih nadpisey v iranskom Azerbaydjan", (ed. I. M. Diakonov), *Drevniy Vostok i mirovaya kultura*, Moskova, 69-73.
- SALVİNİ, M. (1982), "Die Felsinschrift Sarduris II. in Seqendel (Libliuni)", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* XV, 97-100.
- SALVİNİ, M. (1984), "I documenti", Pecorella, P. E., Salvini (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaijan Iraniano*, 53-96
- SALVİNİ, M. (1986), "Assyrian and Urartian Written Sources for Urartian History", *Sumer* XLII, 155-159.
- SALVİNİ, M. (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- SALVİNİ, M. (2005), "Der Turmtempel (susi) von Bastam", *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* XXXVII, 371-375.
- SALVİNİ, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- SALVİNİ, M. (2011), "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Köroğlu, K.- E. Konyar), 74 vd.
- SALVİNİ, A.- M, SALVİNİ, "The Bilingual Stele of Rusa I Movana (West Azerbaijan, Iran)", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 44/1, 2002, 5-66.
- SAYCE, A. H. (1882), "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van ", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* XIV, 377-732.
- SAYCE, A. H. (1906), "The Cuneiform Inscription of Van, Part VII", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* LXXXVIX/90, 611-653.
- SCHRAMM, W. (1973), Einleitung in die assyrischen Königsincriften, Zweiter Teil (934-722 v. Chr.), (Handbuch der Orientalistik), Leiden-Köln.
- SCHULTZ, F. E. (1840), "Memoire sur le lac de Van et ses Environs", *Journal Asiatique* III/9, 257-323.
- SEVİN, V. (1979), *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi).
- SEVİN, V. (2012), "Urartu-Biainili Krallığı", *Aktüel Arkeoloji* 30, 42 vd.
- TARHAN, M. T. (1972), *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TARHAN, M. T. (1978), *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TARHAN, M.T. (1980), "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri-Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları* VIII, Ankara, 69-114.,
- TARHAN, M. T. (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi* I, Ankara, 597-610.
- TSERETHELİ, M., "Die Neuen Haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu", Heidelberg, 1928.
- Melikişvili, G.A (1960), *Urartstkie Klinoobraznye Nadpisi (UKN)*, Moskova.
- VAN LOON M. N. (1966), *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- WEİDNER, E. (1959), "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I, und seiner Nachfolger", *AFO, NF* XII, 10 vd.
- WRİGHT, E. M. (2012), "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C)", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll, S.), 39 vd.
- YILDIRIM, S. (200), *Okçular Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YOUNG, T. C. (1967), "The Iranian Migration into the Zagros", *Iran* V, 11 vd.
- ZİMANSKY, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago.

ZİMANSKY, P. E. (1990), "Urartian geography and Sargon's Eighth Campaign", *Journal of Near Eastern Studies* XLIX, Chicago, 1-21.

ZİMANSKY, P. E. (1998), *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Anatolian and Caucasian Studies*, Delmar, New York.

ZİMANSKY, P. E. (2011), "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü/A Kingdom Revied From Oblivion: Urartian Studies and Literature" *Urartu: Doğu'da Değişim* (Ed. Köroğlu, K.- E. Konyar), İstanbul, 54-69.

ZİMANSKY, P. E. (2011), "Urartu ve Çağdaşları", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Köroğlu, K.-E. Konyar), 106-125

ZİMANSKY, P. E. (2012), "Urartian geography and Sargon's Eighth Campaign", *The Eighth Campaign of Sargon II*, (Ed. Kroll. S.), 107 vd.

WATERMAN, L., *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, (3 Bande), Ann Arbor, 1930-31.

OSMANLI - İRAN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ERZURUM KONFERANSI

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM AYKUN*

Osmanlı Devletinin doğu komşusu olan İran ile ilişkileri genellikle problemlerle bir şekilde devam etmiştir. Bunun önemli sebeplerinden birisi de aradaki mezhep farklılığıdır.

Muaviye'nin 680'de Şam'da ölümü üzerine hilafet makamına oğlu Yezit oturmuşsa da, halifeliğini tanımayan da vardı. Kûfeliler de muhalifler arasındaydı. Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etmişler ve " *gel atan Hz. Ali yerine otur, hilafeti talep eyle. Biz dahi başımızı ve malımızı senin yoluna feda edelim*"¹ ifadesini kullanmışlardır. Hz. Hüseyin yapılan bu daveti kabul ederek yola çıkmıştır. Vali Ubeydullah bin Ziyad'ın geri dönmesi yolundaki uyarılarını da dikkate almamıştır. Neticede Bağdat yakınlarında Kerbela'da başlayan mücadele Hz. Hüseyin'in Sinan bin Enes tarafından öldürülmesiyle neticelenmiştir.²

Yezit'in Hz. Hüseyin'in kesik başı önünde "Allah'a yemin ederim ki ey Hüseyin, eğer seninle çarpışan ben olsaydım seni öldürmezdim"³ diye olaydan üzüntü duyduğu belirtmesi de artık pek bir şey ifade etmemiştir. Zira Hz. Hüseyin öldürülmüş İslam dünyasının kalbinde sönmez bir ateş yakılmıştır. Bu olaydan sonra İslam dünyası Şîî ve Sünnî olmak üzere kesin olarak iki kutba ayrılmıştır.

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Muaviye'nin 680'de Şam'da ölümü üzerine hilafet makamına oğlu Yezit oturmuşsa da, halifeliğini tanımayan da vardı. Kûfeliler de muhalifler arasındaydı. Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etmişler ve "gel atan Hz. Ali yerine otur, hilafeti talep eyle. Biz dahi başımızı ve malımızı senin yoluna feda edelim" ifadesini kullanmışlardır. Hz. Hüseyin yapılan bu daveti kabul ederek yola çıkmıştır. Vali Ubeydullah bin Ziyad'ın geri dönmesi yolundaki uyarılarını da dikkate almamıştır. Neticede Bağdat yakınlarında Kербela'da başlayan mücadele Hz. Hüseyin'in Sinan bin Enes tarafından öldürülmesiyle neticelenmiştir.

Safevî Devletinin Kuruluşundan Abdülmecid'in Tahta Çıkışına Karar Osmanlı İnan İlişkilerine Bir Bakış

XVI. yy başlarında İnan coğrafyasında Safevi adında bir devlet kurulmuştur. Kurucusu Şah İsmail olmasına rağmen devletin ismi, Halvetiye tarikati kurucusu İbrahim Zahid Geylanî'nin müritlerinden ve sonra tarikatın şeyhliğine geçen Şeyh Safiyüddindengelmeğektir. Şeyh Safiyüddinin Şafii mezhebinden olmasına karşın torunu Şeyh Ali zamanında tarikat Şiiliğe kaymıştır.⁴

Walter Hinz Erdebil'deki tarikatten Safevi devletinin kuruluşuna kadar geçen zamana dikkat çekerek "Bir takım mübarek şeyhler, yüzyıllar kaplayan nesillerin körükörüne sadâkatini temin eden derviş hareketi meydana getirmişlerdi. Şah İsmail (1500-1524), bu hareketi dahiyane bir cesaretle siyasi sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmişti"⁵ sözleri ile yapmış olduğu değerlendirme isabetli bir değerlendirmedir. Bir başka deyişle de Safevi devleti Şeyhlikten şahlığa dönüşmüş bir devlettir.

Safevi Devletinin kurulmasından sonra Osmanlı-Safevi mücadelesi de başlamıştır. Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle iki kutba ayrılan İslam dünyasında Sünni mezhebinin bayraktarlığını Osmanlı devleti, Şii İslam dünyasının bayraktarlığını da Safevi devleti yapacaktır. Şah İsmail'in yayılmacı emellerinde Şii mezhebini kullanması ve bu amaçla Osmanlı devleti içerisinde bir takım faaliyetlerde bulunması ilişkilerin soğuk bir şekilde devam etmesine sebep olmuştur. İki devlet ilişkilerinde hep temkinli ve mesafeli durmuşlardır.

Şah İsmail döneminde İnan'ın Anadolu'da Şiiliği yayma propagandası Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in gözünden kaçmamış, iki devlet ordularının Çaldıran'da karşılaşmaları Osmanlı ordusunun galibiyetiyle neticelenmiştir.⁶

Kanuni sultan Süleyman zamanında Tekeli Ulama Sultan'ın Osmanlı devletine, Bitlis hakimi

Şeref Han'ın İran'a sığınması ve diğer bir takım sınır olayları yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep olmuştur. 1534 ve 1548 yıllarında İran üzerine asker sevk edilmiş ve bu mücadeleler 1555 yılında Amasya Antlaşmasıyla son bulmuştur.⁷

II. Şah İsmail zamanında sınırdaki aşiretler yüzünden Osmanlı-İran ilişkileri yeni bir Osmanlı Rus savaşının çıkmasına sebep olmuştur. 1577-1590 yılları arasında devam eden harbin birinci safhası 21 Mart 1590 İstanbul Antlaşmasıyla sona erdi. I. Şah Abbas 1603'de Nihavend şehrinin I. Şah Abbas tarafına geçmesi, Selmas Kürt beylerinden Gazi Bey'in isyan ederek Şah Abbas'dan yardım istemesi Osmanlı-İran savaşının yeniden açılmasına sebep oldu ve savaş 1618'de Şahın sulh isteği üzerine Nasuh Paşa Antlaşması esas alınarak barış yapıldı.⁸

1746'da İran tahtına oturan Nadir Şah Afşar döneminde ilişkiler tekrar gerginleşmiştir. Şahın, Safeviler döneminde yapılan antlaşmaları yürürlükten kaldırdığını ilan etmesi ve Osmanlı topraklarına saldırması ile başlayan savaş 1746 Eylülünde Kerden Antlaşmasıyla son bulmuştur.⁹

Safevi döneminin sone ermesiyle ülkede karışıklık hüküm sürmeye başlamış, bunun neticesinde İran tahtı bir süre boş kalmıştır. Bir süre Afganlılarının işgalinde kalmışsa da Zend hanedanının mücadelesi sonucunda Afganlılar uzaklaştırılmıştır. İran'da yeni bir unsur olarak ortaya çıkan Kaçarların Nadir şah Afşar ve Zend hanedanıyla yürüttükleri mücadele başarıyla sonuçlanmış 1795'de Ağa Muhammed Han'ın Tahran'da resmen tahta oturmasıyla Kaçar hakimiyeti başlamıştır.¹⁰ Muhammed Han kısa bir süre tahta kalmıştır 1797'de öldürülmesi üzerine yerine Feth Ali şah geçmiştir.

Feth Ali Şah zamanında iki ülke arasında aşiretlerin karşılıklı sınır ihlalleri ilişkilerin sık sık gerginleşmesine sebep oluyordu. 1821'de Osmanlı topraklarına geçen Haydaranlı aşiretinin İran tarafından istenmesi, yine bir takım aşiretlerle birlikte İran askerlerinin Kağızman'a saldırıları, İran hacılarının soyulup öldürülmesi

Walter Hinz Erdebil'deki tarikatten Safevi devletinin kuruluşuna kadar geçen zamana dikkat çekerek "Bir takım mübarek şeyhler, yüzyıllar kaplayan nesillerin körükörüne sadâkatini temin eden derviş hareketi meydana getirmişlerdi. Şah İsmail (1500-1524), bu hareketi dahiyane bir cesaretle siyasi sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmişti" sözleri ile yapmış olduğu değerlendirme isabetli bir değerlendirmedir. Bir başka deyişle de Safevi devleti Şeyhlikten şahlığa dönüşmüş bir devlettir.

Feth Ali Şah zamanında iki ülke arasında aşiretlerin karşılıklı sınır ihlalleri ilişkilerin sık sık gerginleşmesine sebep oluyordu. 1821'de Osmanlı topraklarına geçen Haydaranlı aşiretinin İran tarafından istenmesi, yine bir takım aşiretlerle birlikte İran askerlerinin Kağızman'a saldırıları, İran hacılarının soyulup öldürülmesi gibi meseleler yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep oldu. İran ordusu, Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuşlarsa da çıkan kolera salgını nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaşı nihayetlendiren antlaşma Erzurum'da imzalanmıştır.

gibi meseleler yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep oldu.¹¹ İran ordusu, Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuşlarsa da çıkan kolera salgını nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹² Bu savaşı nihayetlendiren antlaşma Erzurum'da imzalanmıştır. 1823 Erzurum Antlaşması olarak anılan bu antlaşma da iki devlet arasındaki pürüzleri giderememiş, sorunlar büyüyerek devam etmiştir.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İran ile ittifak teşebbüsünde bulunulmuştur. İttifak için Tezkere-i Sâni Tayyibi Efendi görevlendirilmiştir. Erzurum'a kadar İran ittifakıyla görevlendirildiğini gizlemesi istenmiş, burada edineceği bilgiden sonra İran'a gidip gitmemeye karar vermesi konusunda bir talimat verilmiştir. Tayyibi Efendi Erzurum'da geldiğinde savaşta ele geçirilen Rus esirlerin içerisinde İran'ın ileri gelenlerinin de bulunduğu bilgisinden sonra İran'a gitmekten vazgeçmiştir¹³.

Abdülmecid'in Tahta Çıktığı Sıralarda

Osmanlı-İran İlişkileri

İran Şahı Feth Ali Şah'ın 1834 yılında ölmesi üzerine yerine Muhammed Şah geçmişti. Muhammed Şah'ın kardeşlerinden bir kısmını öldürmüş, birk kısmını da hapsedmişti. Diğer kardeşlerin de Osmanlı Devletine sığınmışlardı. Bunların Erdebil kalesine hapsedilmiş kardeşlerinin kurtarılması için Osmanlı Devletinden ricade bulunmuşlardı. Bu talep üzerine Kemal Efendi 1 Haziran 1837'de İran'a gönderilmiştir. İran'da yapılan görüşmelerden sonra tutuklu şehzadelerini afvedilerek aileleriyle birlikte Tebriz'de ikamet etmelerine karar verilmiştir.¹⁴

Kemal Efendi'in İran'da bulunduğu sırada Zehab Sancağının Osmanlı toprağı olduğu konusunda evet-hayır bir şey diyimemişler, Şah Abbas'ın IV. Murad'a verdiği anlaşmanın suratının Osmanlı defterhanesindenki suretin İran elçisi vasıtasıyla İran'a ulaştırılmasından sonra

Osmanlı-İran heyetlerinden oluşacak bir komisyon tarafından karar verilmesini benimsemişlerdi.¹⁴

Osmanlı-İran arasındaki sorunlardan birisi de Muhammère'nin hangi devlete ait olduğu hususundaydı. Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammère üzerine yaptığı tedit harekâtı da ilişkiler gerginleşmesini sebep olan diğer bir husustu.

İbrahim Sarim Efendinin

İran Elçiliği

Ali Rıza Paşa'nın Muhammère harekâtı üzerine İstanbul'daki İran elçisi İran'a dönmüş, İran ordusunun Bağdat üzerine harekât etmesine karar verilmişti. Bu sırada Mehmet Ali Paşa isyanı da devam ediyordu ve Osmanlı Ordusu Nizip'te ağır bir yenilgiye uğramıştı. Şimdi bir de İran ile uğraşmak istemeyen devlet, meselede alttan almak istiyordu. Bu nedenle hem Abdülmecid'in tahta cülusunu tebliğ etmek hem de iki devlet arasındaki sorunları barışçı yollardan çökmek amacıyla görüşmelerde bulunmak için İbrahim Sarim Efendi'nin fevkalade yetki ve büyükelçilik unvanıyla İran'a gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁵

23 Ekim 1839'da İstanbul'dan deniz yoluyla hareket eden Sarim Efendi Trabzon'dan kara yoluyla Erzurum'a buradan da Tebriz'e gitmiş, kendisinden sonra gelen şah'a verilecek hediyelerin ulaşmasından sonra Tahran'a gitmiştir.¹⁶ Şah'ın İsfahan'a gittiğinin öğrenilmesi üzerine bir süre Tahran'da kaldıktan sonra İsfahan'a hareket edilmiştir.¹⁷ İsfahan'a ulaştığında da name-i hümayun ve hediyeleri şah'a takdim etmiştir.¹⁸ İran Nezaret-i Hariciye vekili Mirza Ali ve Hacı Mirza Akasi ile yapılan görüşmeler neticesinde iki devlet arasındaki sorunlar büyük ölçüde halledilmiştir. Ancak Muhammère meselesinde İranlıların güçlük çıkaracakları anlaşılmıştı. Sarim Efendi'ye göre İranlıların bu meselenin çözümündeki uzlaşmaz tutumları Osmanlıdan tazminat almak istemeleriydi¹⁹

Celali Aşiretinin Bayezid'i İşgali

Sarim Efendi'nin İran'da bulunduğu sıralarda İran aşiretlerinden Celali aşireti yaylak için Bayezid'e gelmiş, halka çeşitli zulümler yapmışlardı.²⁰ Yaptıkları sadece bunlarla da kalmamış Eleşkird ve Bayezid arasındaki kervanlara da saldırmışlar, mal ve eşyalarını çalmışlardı.²¹ Celali aşiretinin çevreye verdiği zararlar üzerine Bayezid mutasarrıfı Behlül Paşa yardım talebinde bulunmuş, Van kaymakamı ve Hakkari beyi ve diğer gerekli şahısların mutasarrıf paşaya yardım etmeleri istenmişti.²²

Osmanlı-İran arasındaki sorunlardan birisi de Muhammère'nin hangi devlete ait olduğu hususundaydı. Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammère üzerine yaptığı tedit harekâtı da ilişkiler gerginleşmesini sebep olan diğer bir husustu.

Celali aşireti sadece Bayezid ve havalisine saldırmamış, Kars ve Pasin civarına da saldırmıştır. Aşirenin bu şekilde Osmanlı topraklarında yaptığı tecavüzler Meclis-i Hass-ı Vükalada görüşülmüş, yapılan saldırılarda saldırganların içerisinde İran askerlerinin de bulunmasından dolayı İran'dan devletçe tazminat talep edilmesi görüşülmüştür. İran elçisinden, aşiretin yaptığı zararların bedelen veya nakden ödenmesi hususunu devleti tarafına bildirmesi istenmiştir. Ayrıca Erzurum valisine de yazı yazılarak, aşiretin verdiği zararların tespiti ve İran devletinden tazminat istenmesi için Sarim Efendiyle temasa geçmesi uyarısı yapılmıştır.²⁴

Sarim Efendi İran'dan dönüşü sırasında Osmanlı devletinden isteklerini kapsayan bir yazı verilmişti. Aslında bu iki devlet arasındaki sorunların neler olduğunu da gösteriyordu. 10 maddelik bu talep şunları kapsıyordu.

1. Osmanlı devletine sığınan şehzadelerin iadesi.
2. Süleymaniye valisi Ahmet Paşa'nın neden olduğu zararların ödenmesi ve valinin cezalandırılması.
3. Revanduz beyinin neden olduğu zararların ödenmesi.
4. Otura ile Necşalan zararlarından dolayı İran'a ödenmesi gereken zararın ödenmesi.
5. Muhammere'ye yapılan zararın ödenmesi.
6. Caf aşiretinin yaptığı yağma ve Zülal sancağı hakkındaki meseleler.
7. İki taraf elçilerinin masraflarının karşılanması sorunu.
8. Celali aşiretinin Osmanlı toprağına tecavüzünün engellenmesi.
9. Yağma edilen mal ve eşyaların ödenmesi
10. Gümrük vergileri başta olmak üzere diğer hususlarla ilgili bir antlaşmanın yapılması.

Osmanlı İran ilişkilerini Gerginleştiren sadece bu anlaşmazlıklar değildi. Gittikçe daha başka sorunlar da çıkıyordu. Artık Mısır meselesinin de halletmiş olmasından dolayı Osmanlı devleti de iki devlet arasında çıkan sorunlarda alttan almak istemiyordu.

İran, Osmanlı toprağı olan Süleymaniye'ye müdahale etmeye başlamıştı. İran, valilikten alınan Mahmut Paşa'nın tekrar valiliğe atanmasını istiyordu. Şah kendilerine sığınmış olan Mahmut Paşa'nın tekrar Süleymaniye'ye atanması için 2000 askerlik bir kuvveti Süleymaniye taraflarına göndermiştir. Burada yapılan mücadeleler İran'ın hezimetleriyle sonuçlanmıştır.²³

İki devlet arasında sık sık sınır çatışmaları yaşıyordu. Muhammed Şah'ın tahta geçmesinden sonra iki devlet arasında yaşanan başlıca önemli olaylar şunlardır.

1. Aynı zamanda Şahın kardeşi de olan Kahraman Mirza'nın Bayezid'e hücum ederek yağmalaması.

2. Bayezid'deki Osmanlı aşiretlerinin İran topraklarını yağmalaması.

3. 1835'de Osmanlı aşiret reisi Han Mahmud'un Hoy ve Kotur'u yağmalaması.

4. Revanduz beyinin Merkür ve Urmiye nahiyelerine saldırması.

5. İran tarafından Bayezid mutasarrıfının İran aşiretlerini Osmanlı topraklarına göç ettirdiği iddiasında bulunulması.

6. Süleymaniye bölgesinde bulunan Osmanlı aşiretlerinin İran yaylalarını kullandıkları iddiasıyla para istenmesi. Osmanlı devletinin Zehav'ın kendi toprakları olduğunu iddia ederek terkini istemesi.

7. Ali Rıza paşa'nın Muhammere'ye yaptığı askeri harekât.

İşte bu meselelerden dolayı iki devlet arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve sınır valilerine muhtemel savaş için askeri hazırlıklarını yapmaları istenmişti. Hatta İran Şahı Osmanlı devletinde bulunan İran tüccarlarının alacak-verecek işlemlerini tamamlayarak dönmeleri için üç ay süre vermişti.

Erzurum Konferansı

İki devletin savaş hazırlıklarını tüm hızıyla devam ettirdikleri ve savaşın her an patlaması beklenirken önemli bir gelişme yaşandı. Bölgedeki gelişlerden endişeye kapılan Rusya ve İngiltere, iki devlete kendi gözetimlerinde meseleleri görüşerek barışçı yollardan halletmeleri teklifi yaptılar. Aslında iki devletin de sorunları savaştan ziyade barışçı yollardan halledilmesine ihtiyaçları vardı.

Osmanlı devleti Mehmet Ali Paşa sorununu daha yeni halletmişti. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının hemen ardından Tanzimat Fermanını ilan edilmiş, devleti çöküntüden kurtarmak için esaslı bir program uygulamaya başlamıştı. Bunun için zamana ihtiyacı vardı. Bunun yanında Osmanlı Devletinin maliyesi hiç de iyi değildi. Balkanlardaki isyanlar, Mora isyanıyla Yunanistan'ın bağımsızlığının kazanması sürecindeki harcamalar, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı ve hemen ardından başlayan Mehmet Ali Paşa isyanı Osmanlı Devletini mali yönden çok yıpratmıştı. Bir savaştan ziyade meselelerin barışçı yollardan halledilmesi devlete kendini toparlanma imkânı sağlayabilirdi.

İran'ın durumu da Osmanlılardan farklı değildi. 1834'de İran tahtına çıkan Muhammed Şah kardeşleriyle sorun yaşamış, şehzadelerden bir kısmı Osmanlı Devletine sığınmışlardı. Yine Feth Ali Şah zamanında başlayan Herat sorunu Muhammed Şah döneminde de devam etmiştir. Ekonomik olarak İran'ın

İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra bu sömürgesine giden yolun güvenliğini korumak için Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak politikasını takip etmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında bu yol üzerinde güçlü Fransa'yı uzaklaştırmak için Osmanlı devletinin yanında yer almıştır. Çıkacak Osmanlı-İran savaşının ağırlık noktalarından birisi de Basra körfezi olacaktır.

durumunun da Osmanlı Devletinden farklı olduğu söylenemez. İran'daki Osmanlı diplomatları Ali Namık ve Ali Rasim'in İstanbul'a gönderdikleri yazılardan da İran'ın iç durumunun pekiyi olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar göz önüne alındığında çıkabilecek savaş İran'ı her yönden daha da sıkıntıya sokacaktı.

İngiltere ve Rusya'nın Arabuluculuktaki Amaçları İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra bu sömürgesine giden yolun güvenliğini korumak için Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak politikasını takip etmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında bu yol üzerinde güçlü Fransa'yı uzaklaştırmak için Osmanlı devletinin yanında yer almıştır. Çıkacak Osmanlı-İran savaşının ağırlık noktalarından birisi de Basra körfezi olacaktır.

Muhtemel savaş İngiltere'nin Basra körfezindeki çıkarlarını etkileyebilirdi. Bunun için İran-Osmanlı ihtilaflarının barışçı yollardan halledilmesini istiyordu.

Rusya'ya gelince Kafkasları ele geçiren Rusya Lezki ve Gürcistan halkı Rus işgalini kabullenememişlerdi ve Rusya'ya karşı isyan etmek üzere idiler. Rusya hem bu durumdan çekiniyordu hem de nüfuzu altındaki İran'ın çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşında yenileceğini bildiğinden İran'ın savaşa girmesini istemiyordu. Ayrıca İran'ın Rusya'ya önce yaptığı savaştan ödemesi gereken tazminat vardı. Rusya İran'dan bunu alamayacağını bildiği için Osmanlı-İran anlaşmazlığını sulh yoluyla halledilmesi ve İran'ın Osmanlı devletinden talep ettiği tazminat ve toprak taleplerinde başarı elde ederse İran'dan para ve toprak alabilirdi.²⁴

Kısacası İngiltere ve Rusya bölgede bir savaş istemiyorlardı. Rus ve İngiliz elçiliklerinden Temmuz 1842'de Osmanlı Hariciye Nezaretine verilen yazılarda doğu topraklarında asayiş ve sulhün korunmasının devletleri açısından önemini vurguladıktan sonra çıkabilecek anlaşmazlıklara kayıtsız kalamayacaklarını ifade etmişlerdi.²⁵

İki devletin elçilerinin Tahran ve İstanbuldaki elçilerinin yoğun gayretleri sonucunda iki devlette meselelerin görüşmeler yoluyla halledilmesini kabul ettiler.

Konferans Yerinin Tespiti ve Temsilci

Seçimleri

Sorunlar görüşülerek barış yoluyla halledilmesine karar verildiğine göre görüşme yeri neresi olacaktı. Rusya ve İngiltere Osmanlı devletine başvurarak İran'ın görüşme yerinin seçimini Osmanlı devletine bıraktığını, İran murahhasıyla birleşmek üzere bir murahhas seçmesini istemişlerdi.²⁶ Osmanlı devleti de Erzurum'u önermişti. Bu şehir İran, Rusya ve İngiltere tarafından da uygun bulundu. İki devletin başkentlerinin orta yerinde bulunuyordu.

Osmanlı devleti tarafından murahhas olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Nuri Efendi seçildi.²⁷ Ancak Erzurum'a gelen Nuri Efendi'nin 1 Mart 1843 Çarşamba günü sakin olduğu konakta kalp krizinden ölmesi üzerine Yerine hariciye katipliği ve mektupçuluğu görevlerinde bulunmuş Enveri Efendi gönderilmiştir.²⁸

İran tarafından ise Mirza Cafer Han seçilmiştir. Erzurum'a hareket edeceği sıralarda akciğer zarı iltihabı hastalığına yakalanması üzerine yerine Mirza Taki tayin olunmuştur.²⁹ Arabulucu devletler temsilcileri olarak da İngiltere tarafından Albay Williams, Rusya tarafından da Albay Daniese seçilmişlerdir.³⁰

Bağdat Valisi Cecip Paşa'nın

Kerbela Harekâtı

Tüm temsilcilerin Erzurum'a ulaşmasından sonra oturumlar başlayacağı sırada Bağdat'tan gelen bir haber her şeyi alt-üst etmiştir. Bağdat valisi Necib Paşa Kerbela üzerine bir tedip harekât yapmıştır. Kerbela kasabasının o zamanki durumu hakkında en doğru bilgiyi olayları araştırmak üzere gönderilen Namık Paşa vermektedir. Kerbela Bağdat kasabasına 16 saat mesafede bir yerdi. Mahallat defterlerine göre 865 İranlı, 1977 Arap ve 8 Hint olmak üzere 2850 hane bulunmaktaydı.

Rusya'ya gelince Kafkasları ele geçiren Rusya Lezki ve Gürcistan halkı Rus işgalini kabul lenememişlerdi ve Rusya'ya karşı isyan etmek üzere idiler. Rusya hem bu durumdan çekiniyordu hem de nüfuzu altındaki İran'ın çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşında yenileceğini bildiğinden İran'ın savaşa girmesini istemiyordu. Ayrıca İran'ın Rusya'ya önce yaptığı savaştan ödemesi gereken tazminat vardı. Rusya İran'dan bunu alamayacağını bildiği için Osmanlı-İran anlaşmazlığını sulh yoluyla halledilmesi ve İran'ın Osmanlı devletinden talep ettiği tazminat ve toprak taleplerinde başarı elde ederse İran'dan para ve toprak alabilirdi.

S Kasabanın nüfusu 15-16.000 kişi olmasına rağmen bazen 60-70 bin nüfusa kadar çıkmaktaydı.³¹

Kerbela Şiiler açısından büyük önem taşıyordu. Hz. Hüseyin'in burada şehit edilmesi ve mezarının burada bulunmasının yanında başka pek mezar bulunmaktaydı. Bundan dolayı bir kısım insanlar Ali Bey'te sevgilerinden ve başka sebeplerden dolayı vatanlarını terk ile Kerbela'ya gelmişlerdi. Hatta buradan ev, bahçe gibi emlak alarak kalıcı olarak yerleşmişlerdi.³² Böyle yerleşenler yanında İran'da suç işlemiş kimseler de cezadan kurtulmak için buraya gelmişlerdi. Bunların bazıları yanlarına birtakım ayaktakımını alarak mafya türü bir yapılanmaya gitmişlerdi.³³

Askeri harekâta karar veren Necip Paşa Kerbela'ya yazı göndererek Hz. Hüseyin ve Hz. Abbas türbelerini ziyaret edeceğini, kasabaya bir mütesellim tayin ve maiyyetine yeterli asker bırakacağını, karşı çıkılması halinde zorla yapacağını belirten bir mektup göndermişti. Bu durumu İran şehbenderi Molla Abdülaziz ile Fransa ve İngiltere konsoloslarına da bildirmişti. Kasabada olan İran vatandaşı ziyaretçilerin de Kerbela'yı terk etmelerini istemişti.³⁴ Bütün bu uyarılara rağmen şartlarının kabul edilmemesi üzerine askere yürüyüş emri verilmiş, çatışmalarda halktan ve askerden ölenler olmuştur.³⁵

Kerbela'da yaşanan bu hadise İran'da infial uyandırmıştır. Yaşananlar değişik rivayetlerle anlatılmaya başlanmış, müctehidler halkı cihada çağırmaya başlamışlardı. Alınan haberlere göre Şiiler ellerine geçirdikleri Osmanlı tebasını öldürseler bile teselli olmayacak şekilde kinle dolmuşlardı. Hatta İran'da yaşayan sünîleri bile rahatsız etmeye başlamışlardı.³⁶

Konferansın devam etmesi tehlikeye girmişti. Bu durumda arabulucu devlet Rusya ve İngiltere İran'ı görüşmeye devam ettirmek için yoğun çaba sarf ettiler. Osmanlı devleti Kerbelada yaşananları araştırmak için Tırhala eski mutasarrıfı Namık Paşayı göndermiştir.³⁷ İngiltere tarafından da Mösyö Farent gönderilmiştir.³⁸

Her iki şahsında hazırladıkları raporlara göre, Osmanlı devletinin bu askeri harekâta haklı olduğu anlaşılmaktadır.

İran'ı teskin etmek için Vali Necip paşanın azledilmesi gündeme gelmiş ise bölgenin yapısından dolayı otorite sağlamış bir valinin azledilmesinin, devlete sorun çıkaran aşiretleri cesaretlendireceği düşüncesiyle Osmanlı devleti tarafından kabul edilmemiştir.³⁹ Necip Paşa'ya bir daha böyle zamansız bir askeri bir operasyon yapması halinde azledileceği ihtarı yapılarak durum geçirilmiştir.

Konferansın Çalışmaya Başlaması ve Sorunların Görüşülmesi

Konferansta temsilciler devletleri tarafından verilen yetki çerçevesinde devletlerinin haklarını savunmaya çalışıyorlardı. Bir sonraki oturumda görüşülecek konu önceden belirlendiği için temsilcilerin oturuma hazırlıklı olarak geliyorlardı. Toplanmayı engelleyecek bir durum olmadığı müddetçe sabah saat yedi civarında toplanılıyordu. Öğle yemeğinde verilen aradan sonra tekrar başlayan görüşmeler akşam ezanına kadar devam ediyordu.

Konferansda görüşmelerin elde olmayan bazı nedenlerden dolayı zaman zaman kesilmesi ve her oturumdan sonra durumun devletlerine bildirilmesi, bazen görüşmelerin tıkanması üzerine temsilcilerin devletlerinden görüş istenmesi gibi nedenlerden doları oldukça uzun sürmüş ve 1847'de Erzurum'da antlaşmanın imzalanmasıyla sona ermiştir.

Oturumların başlayacağı sırada Necip Paşa'nın Kerbela'ya gerçekleştirdiği askeri hareket nedeniyle ertelenen görüşmeler 15 Mayıs 1843 Pazartesi günü başlamıştır. İlk oturum toplantıya katılanların katılma sebeplerinin bilinmesine rağmen, resmi görüşmeler olacağı ve sonunda bir antlaşma imzalanacağı için devletleri tarafından murahhaslara verilen ruhsat-namelerin kontrolüyle başlanmıştır. İran murahhasının ruhsat-namesinde murahhas yerine vekil tabirinin yazılı olmasından dolayı Enveri Efendi itiraz etmiş ise de Rusya ve İngiltere temsilcilerinin, İran tarafından tayin edilen murahhasın tam yetkili olarak tayin edildiğine dair İstanbul'daki elçiliklerine yazı gönderildiğini ifade etmeleri üzerine kriz aşılmış, meselelerin görüşülmesine devam edilmiştir.⁴⁰

Bundan sonra iki tarafta karşılıklı olarak birbirlerinden şikâyetçi oldukları hususları sıralamışlar, Erzurum'da bulunma gerekçelerini açıklamışlardır. Enveri Efendi Süleymaniye, Mirza Taki de Muhammere konusunda karşılıklı olarak birbirlerini suçlamışlardı.⁴¹ İlk oturumlarda iki taraf arasındaki meseleler açık olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

24 Mayıs'ta başlayan ikinci oturumda yine görüşmelerde iki tarafın görüşmelerde esas olacak isteklerinin belirlenmesine çalışılmıştır. Uzun görüşmelerden sonra arabulucu devletler temsilcileri, Mirza Taki'ye devleti tarafından hangi hususları görüşmek üzere görevlendirildiğini yazılı olarak Enveri Efendi'ye vermesini, Enveri Efendi'nin de kendi devletinin isteklerini Mirza Taki'ye vereceğini söylemişler ve amaçlarının iki devlet arasında dedi-koduların kaldırılarak iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamak olduğunu ifade etmişlerdir.⁴²

Süleymaniye meselesinin görüşüldüğü oturum 8 Kasım 1843 tarihinde başlamıştır. İki taraf da tarihi kayıtlarla Süleymaniye üzerinde hak iddia etmişlerdir. Enveri Efendi Kasrı Şirin Antlaşmasını asıl nüsha ile Düstur'ul-inşa, Gülşen-i Maarif, Tarih-i Naima gibi güvenilir kitaplardaki kayıtlarla karşılaştırarak ispat etmeye çalışmıştır. Oturumlar karşılıklı olarak iddialarla tamamlanmıştır.

Muhammere meselesinin görüşüldüğü oturumda Mirza Taki "*Muhammere*

konusunda ümenayı Devlet-i İraniye bana verdikleri düsturu'l-amelde yani talimatımda Muhammere İran devletinin bir yeri idi ve yeridir” şeklinde bir girişten sonra Bağdat valisi Ali Rıza Paşa’nın bura halkını katledip mallarını da yağmaladığını iida etmiştir. Buna karşılık ta Enveri Efendi Muhammere’nin Basra Eyaletine bağlı bir Osmanlı toprağı olduğunu vurgulamış ve burada meskûn Ka’b aşiretinin vergi vermemek için isyan ettiklerini belirtmiştir. Bundan sonra iki temsilci arasında karşılıklı iddialar devam etmiştir. Osmanlı Dveleti tarafından Muhammere’den getirilen Şeyh Samirü’l-Gazban ve Abdulkadir Efendi toplantıya getirilmişlerdir. Enveri Efendi Muhammere’nin eski isminin dere olduğunu, berat ve sair senetlerde de böyle olduğunu söylemiştir. Şahitler de Muhammere mine’l-kadim Basra mülhakatından Devlet-i Aliyyenin mülkü olub aslı da bağât idi. Sonradan biraz adam biriküb bir kasaba oldu” şeklindeki ifadeleriyle Enveri Efendi’nin iddialarını desteklemişlerdir.

Bundan sonra Şehzadeler ve diğer sığınmacılar, Zehav, aşiretler, gümrük ve ticaret, hac ve ziyaretlerde yaşanan sorunlar yapılan oturumlarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Osmanlı-İran arasındaki bu anlaşmazlık Rusya ve İngiltere arasında bir çıkar mücadelesi hâlini almıştı. Rusya İran’ı, İngiltere’de Osmanlı devletini desteklemiştir.⁴³

Enveri Efendi’nin hariciyede yetişmiş biri olarak konferansta ağırlığı hissedilmiştir. İddialarını ispat için çeşitli kaynaklardan kayıtlar getirmesi ve Erzurum’a görüşmelere getirdiği şahitlerle iddialarını delillendirmesi dikkate değer hususlardandı.

Buna karşılık konferansta Mirza Taki’nin Enveri Efendi’nin verdiği çetin mücadele karşısında yetersiz kaldığı gözlemleniyordu. Zehav meselesinin görüşülmesi sırasında *“bu maddenin müzakeresi memuriyetimden hariçtir”* şeklinde ifade kullanması ve görüşmelerden çekilerek iki defa kalkıp gitmek için hayvan ve uşaklarını hazırlatması da bunu kanıtlıyordu.⁴⁴

Görüşmeler sırasında yaşanan olumsuzluklara ilaveten konferansın uzamasına bir de İran heyetinde bulunan bir şahsın neden olduğu bir olay nedeniyle Erzurum halkının ayaklanması eklenmiştir⁴⁵. Konferansın akibeti bir defa daha tehlikeye girmiştir. Erzurum’u terk etmek düşüncesinde olan Mirza Taki, Rus ve İngiliz temsilcilerinin ikna çabaları sonucunda vazgeçirilmiştir.⁴⁶ Osmanlı Devleti tarafından da Mirliya Akif Paşa olayları araştırmak ve Mirza Taki Han’ın *“taltif-i memuriyeti”* için görevlendirilmiştir. Olaya karışanlar yakalanmış ve yargılanmıştır. Olayda Mirza Taki’nin uğradığı maddi kayıplara karşılık 1.500 kese akçe gönderilmesine karar verilmiştir.

Bütün bu aksiliklere rağmen oturumlar tamamlanmış ve sıra Osmanlı-İran arasında yapılacak antlaşmaya gelmişti. İngiltere ve Rusya tarafından 9 maddelik bir taslak hazırlanmıştır. Bu taslakta Osmanlı ve İran devletleri kabul ettikleri,

etmedikleri maddeleri müzakere ettikten sonra ortaya bir antlaşma metni çıkmıştır. XIX. Yüzyılda imzalanan iki Erzurum Antlaşmasından ikincisi olan Erzurum Antlaşması 1 Haziran 1847'de imzalanmıştır.

1847 Erzurum Antlaşması

I. İki devlet birbirlerinden talep ettikleri nakit paradan tamamen vazgeçiyorlardı. **IV.** Maddedeki talep iddiaları bu maddenin dışında tutuluyordu.

II. Zehav sancağının batı tarafı Osmanlı Devletine, doğu tarafı İran'a bırakılıyordu. Süleymaniye sancağı tamamen Osmanlı devletine bırakılıyordu. İran bu sancakta hiçbir hak talep etmeyecekti. Şaddül Arab'ın denize düküldüğü yerden İki devletin sınırlarının birleştiği yere kadar İran devletinin gemileri serbestçe gidip geleceklerdi.

III. İki taraf toprak konusunda birbirlerinden toprak konuisundaki bütün taleplerinden vazgeçeceklerdi. Antlaşmadan sonra sınır çizilmesi konusunda iki taraf görevliler ve mühendisleri tayin etmeyi kabul ediyorlardı.

IV. İki tarafta meydana gelen hasar ve tehir olunmuş olan mera vergisinin adalet üzere belirlenmesi için antlaşmadan hemen sonra memurlar tayin etmeyi kabul ediyorlardı.

V. Osmanlı devletine sığınan İran şehzadelerinin Bursa'da ikamet etmelerine ve halen buldukları yerden uzaklaştırılmalarını ve İran ile ilgili gizli isteklerine izin verilmeyeceğini kabul ediyordu. Diğer firariler konusunda eski Erzurum Antlaşmasının hükümleri aynen kalıyordu.

VI. İran tüccarı ticaret mallarının gümrük vergilerini, mallarının o zamanki ve geçerli kıymete göre nakit veya maldan 1823 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşmasının ticarete dair olan maddesine göre yerine getirilmesini kabul ediyorlardı.

VII. Osmanlı Devletinde bulunan kutsal yerlerin İran ziyaretçileri tarafından ziyaret edilmesini için gerekli güvenliğin alınmasını Osmanlı devleti kabul ediyordu. Osmanlı devleti diğer devletler konsoloslarına uyguladığı bütün imtiyazları İran şehbenderlerine de uygulayacaktı. İran da, Osmanlı Devletinin topraklarında tayin ettiği konsoloslara ve İran'a gidip gelen Osmanlı tüccar ve tebasına da aynı muameleyi yapacaktı.

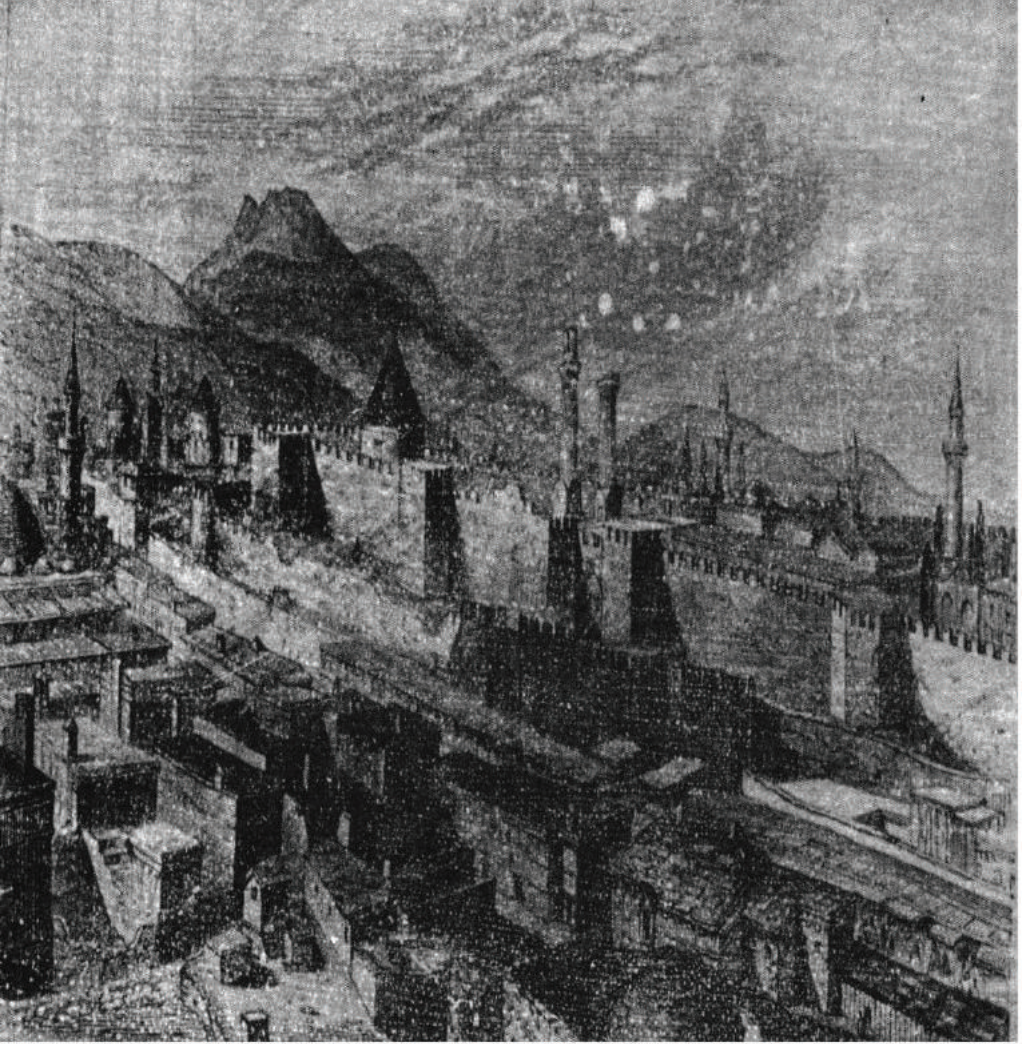
VIII. İki İslam devleti sınır bölgelerindeki aşiret ve kabilelerin yağma ve hırsızlıklarını önlemek için gerekli tedbirleri alacaklardı. İki devlet birbirlerinin arazisinde meydana gelen gasp, öldürme gibi her türlü tecavüzi hareketin üstesinden geleceklerdi. Sahipleri belli olmayan ve anlaşmazlık halinde bulunan aşiretlere ikamet edecekleri yerleri seçme tercihi verilmiyordu. Tabiiyetleri belli olan aşiretler ise bağlı oldukları devlet topraklarına girmeye zorlanacaktı.

IX. Eski antlaşmalar özellikle 1823 tarihinde Erzurum'da imzalanan antlaşmanın, bu antlaşma ile değiştirilmeyen maddeleri aynen yürürlükte kalıyordu.⁴⁷

X. Erzurum Antlaşmasının imzalanmasından sonra 3. Maddede bahsedildiği gibi sıra sınır tespiti için komisyon kurulmasına gelmiştir. Komisyonda devletler, Osmanlı Devleti Derviş Paşa, İran Mirza Cafer Han, Rusya Çirikof ve İngiltere Williams başkanlığındaki heyetler tarafından temsil edilmiştir.

Osmanlı Devleti Derviş Paşa'ya Kotur'un Osmanlı sınırları içerisine alınmasını talimatını verilmişti.⁴⁸ Derviş Paşa talimata uygun olarak Kotur'u Osmanlı sınırları içerisine almıştır. İran temsilcisi Mirza Cafer Han bunu kabul etmemiş, Kotur'un eski durumuna getirilmesine kadar Bağdat'tan Basra'ya hareket etmeyeceğini bildirmiştir.⁴⁹ İran'dan aldığı talimattan sonra Kotur hakkındaki iddialarından vazgeçmiş ve Basra'ya hareket etmiştir.⁵⁰

Sınır komisyonu dört yıl kadar çalışmış ise de çok karmaşık bir durumda olan sorunu çözememiştir. Daha sonra sınır konusunda zaman zaman Osmanlı İran komisyonları toplanmışsa da mesele çözülememiştir.⁵¹

19. YÜZYILIN ORTALARINA DOĞRU ERZURUM

مقام از نظر فایده شدنی و ادبی نایب مورفا و بهر صفتی که در سبب تصرف طرفین نظر بر نظر مکتوبات
نویسید

طرف نمودار دیده اجزاء نظر در عین بد اینه دومی بیک قضیه صحت و صحت بر ملاحظه صحیح در بدین صوره صور مخالف طرفه
بیان نشمارید هر سبب در کار بوسیله جانناز ابرم و کاتر مالک سبب آن ملاحظه صحت و ادبی در وقت نو فایده مکتوبات ادبی
معلوم عالی در ادله موارد اولیة الفایده آثار مکتوبات رفع و اداسی مکتوبات اولیة مکتوبات ابرم در ادله عالی
افزایش اولیة استعاره صحیح نظر طرف در بدین صحت اظهاری بوسیله حاله اینه در آنک سبب ادله خانه تفت
در حکم در کار اولیة در بدین مضمونه از یک روسه دومی حقه ظهور کلان اعتمادی اولیة در آنک مکتوبات ادبی
ادله صحت و فطرتی از یک سبب ایجاب بلکه بنا در بدین عملی اعلامه فرصت و بعد مجاز رفتار مکتوبات و فتنه
سبب در بدین نیز اسباب اضطرار به تقاضای هفت ابرم مکتوبات در آنک باعث تخمین اولیة بر سابق حیه مستوفیة افکار و فتن
سبب ضمنی مکتوبات ابرم در طرفه بر دستاورد صیقله تسریل اولیة طرفه و سبب رضای در بدین صفتی ماعدا ابکی دوله اسلامه
اسباب عیب به بدین نایب و مکتوبات محتاج اولیة در طرفه آنک تشبیه کان فوئله معاونه اسناد سبب ضمنی در کار اولیة
احوال صحت در طرفه مکتوبات سبب سبب اولیة افادت تا سبب نظر ادله استوارات فاضلی کرک ذمه عالی
در آنک در طرفه مکتوبات اولیة در آنک بر طرفه فوئله ها سنه و سببیات از یک بر ادلی حیه اعتماد سبب هفتی و فتن
اولیة آثار دیار در طرفه مکتوبات در کنار اولیة

ارزوده مفید انگیزه دوده فقهی فلسفی مسوولیت طیفه طهانه اوده وکلدار لر زینوشیل صابی طهانه بانیها
فلسفی مدلهلها ترجمانی دانش سید سوی فیکریه امام افغانه درقه و محمد افغانه

شهادت همه میرزا طهانه بیک فرسنگ دونه پاره طوب ابله فدی طرفه زین افکنک در دلهانه کدونه کلمه اولاد
کلمه شکیب اولادونه ایلود کجس بقی دوده غناینه طهانه تجاوزه انهمی باغستر دونه مقدم شهادت مدلهلها
مدود باشنه کلمه بینه شاهنم حکم کلیدی ایشلمه ایدی لکراسی ایلرینی اکلوشیلده صاحب سبل مسوولیت
پایه بودک صدرایانه حاجی میرزا افسی بکاسد و بردی دینه اعتماد حاصل اولدی که اگر فی کلامی پشایینه طهانه سوده
اتمه وهاضنه ایلر فکرس عکس کیده فیکه دونه فیکه مجداً عکس کونه مزانیسه برمه میرزا رضی بانزه اولادنه عکس کون
بیر تبریزه دونه بلور دلف بدلمن امینی و کور دلمن برامز لهدرینک منن اکیته مدود لر باشنه برهقدار عکس کون دونه فیکه
بدلمن ایشلاک ایلر فکسنه ایلر ایزنه کار بانیزه ایزه ویر بیکینی حاجی میرزا افسی سولستر و مسوولانه رها بیده بدکونه
اقیم واقع اولادنه مزاکره لمره داغر الوب کدونه ایلر فکس نظیرک بوا بیده قریباً کله چاک بیار لر کله و ایشلمه یولنی الود
تعمیر بیاغ بالواره بدلمن ایلر یات نظیرک مجداً بانیزه عکس کونه لر ابدالور نیزا بانیزه بود عکس کون
وارد کدولر کوشیه واقف برنانه اگر یات نظیرک بدجمه سوزلرک طهانه بر فکس بیار لر بدلمن اید فکس نیزا
کوزلری کسدی واندن طبع نظر روسیه و انگلزه دونه بینه ابرانولر آیم دوستور دید انور ابدلرله طهانه برادرم
مدود غناینه تجاوزه اتمام دونه بر لر فیکه اتمک اوزره بدینه الوب سوز و بر دیدر انگلزه دولق ابرادرا طهانه
انته اولقدر نکس اتملرک روسیه لودنه فر قارار کدولرینک فده و قدرتمینی ابدلر لر و یات نظیرک بدلمن
فکس دونه علیه اولدین فده و شانه و شوره هردوله عنده معلوم ایلرک و ابرانولرک فکس نه ابد و ک
بلنس ایلر بفسوزلره ایتنه سولرک ابرانولرک دونه غناینه ابله محاربه صدلی بدنه نیزا نظیرک علیه اولد
ترقیه ایلر اولدنه زینباشنه کوزلر سوزلرک و سلیمانیه طرفه انگلزه روسیه ایلرک طرفه زین کدونه بیونه اولد شیان
ترقیه اولدونه وارشد و لکه دهاب ایلرک کلمدی فصل ایلرک نه فید و بریزر بدلمن صاحب سبل طرفه بانیزین
کی مسوولانه صباب دونه افغانه ایدر

- 1 Taberi-i Kebir Tercümesi Cilt III, İst. 1983, s. 234.
- 2 ÜÇÖK, Bahriye (1983), İslam Tarihi. Emeviler Abbasiler, Ankara. s.40.
- 3 İBNÜ'L-ESİR (1986), El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi-İslam Tarihi X, (çev. M. Beşir Eryarsoy) İstanbul. s.86.
- 4 GÜNDÜZ, Tufan Safeviler, TDV İslam Ansiklopedisi cilt 35, s. 451.
- 5 HİNİZ, Walther (1948), Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt, (çev. Tefik Bıyıkçoğlu), Ankara. s.8-9.
- 6 UZUNÇARŞILI, İsmail (1988), Hakkı Osmanlı Tarihi II, Ankara. s. 265-269.
- 7 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı Osmanlı Tarihi II, s. 348-361.
- 8 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), Osmanlı Tarihi III/1, Ankara. s. 64-68.
- 9 MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih İran (Safeviler Dönemi), TDV İslam Ansiklopedisi c. 22, s. 407.
- 10 KARADENİZ, Yılmaz (2006), İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925) İstanbul, s. 67.
- 11 ŞANİZADE, Şanizade Tarini II, İst. 1290, s. 384.
- 12 AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet XI, İst 1302, s. 12.
- 13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HH. 37241; 43203-C İMM. 843/2.
- 14 BOA. İMM. 843/2.
- 15 Rıfat Efendi, Verdü'l-Hakayık(yty), s. 42,
- 16 BOA. Hariciye Nezareti Mektubi kalemi 121-1, s.31.
- 17 BOA. İMM. 1044/4.
- 18 BOA. İMM. 1043/2.
- 19 BOA. İMM. 1047/15.
- 20 BOA. İMM. 1045/2.
- 21 BOA. İMM. 1047/8.
- 22 BOA. İMM. 1047/12. İMM. 1048/6.
- 23 BOA. İMM. 1066/12.
- 24 BOA. İMM. 1080/11.
- 25 BOA. İMM. 1058/4; 1058/3.
- 26 BOA. İMM. 1071/8.
- 27 BOA. İMM. 1069/5.. İMM. 1071/1
- 28 BOV. İMM. 1833/12. İMM. 1833/3.
- 29 BOA. İMM. 1836/11.
- 30 Devletler heyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Aykun, Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudud Antlaşması, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış doktora Tezi) s. 76-77.
- 31 BOA. İMM. 1832/2
- 32 BOA. İMM. 1832/2.
- 33 BOA. İMM. 1832/2.
- 34 BOA. İMM. 1832/2.
- 35 BOA. İMM. 1840/18.
- 36 BOA. İMM. 1072.2.
- 37 BOA. İMM. 1832/4.
- 38 BOA. İMM. 1840/20
- 39 BOA. İMM. 1839/7; BOA. İMM. 1839/8.
- 40 BOA. İMM. 1071/1.
- 41 BOA. İMM. 1071/1.
- 42 BOA. İMM. 1073/4.
- 43 BOA. İMM. 1080/9.
- 44 BOA. İMM. 1080/14.
- 45 BOA. İMM. 2336/1.
- 46 Ademiyyet, Emir-i Kebir ve İran, 1259, s. 108. İMM. 2333.
- 47 BOA. İMM. 1094/7; Muahedat Mecmuası III, Dersaadet 1926, s. 5-8.
- 48 BOA. İH (İrade Hariciye), 1793/1.
- 49 Müşirü'd-devle Mirza Cafer Han, Risale-i Tahkikat-ı Serhaddiye, Tahran 1926, s. 48-49.
- 50 BOA. A. DVN. DVE. 20/93.
- 51 Sınır komisyonunun çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Aykun, Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudud Antlaşması.

TEBRİZ ŞEHRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

YRD. DOÇ. DR. OĞUZ ŞİMŞEK*

Özet

Azerbaycan'ın en eski Şehirlerinden birisi olan Tebriz, bu günkü İnan İslam cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Tebriz Şehri matematik konum olarak 38° 1' - 38° 9' kuzey enlemleri ile 46° 11' - 46° 23' doğu boylamları arasındadır. Tebriz, İnan'ın kuzeybatısında yer alan Doğu Azerbaycan eyaletinin en büyük Şehri olup 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır. Tebriz Şehri, Urmiye Gölü'ne dökülen Acıçay'ın kolu olan Mehran Çayı'nın iki kıyısında gelişme göstermiştir. İnan'ın, başkenti Tahran'dan sonra en önemli sanayi ve ticaret merkezini oluşturan Tebriz, doğu ile batı arasında uzanan yolların önemli bir merkezini oluşturmaktadır. Tebriz Şehrinin ne zaman kurulduğu ve hakkında değişik görüşler vardır. Buna rağmen Şehrin kuruluşu günümüzden en az üç bin yıl kadar geriye gitmektedir. Kaynaklarda Tarui, Tarmakis, Turi, Tariş, Tavrez, Tavriz, Toris, TevereŐ, Tarbiz, Tabriz, Terbiz vb. olarak geçen Tebriz taşıdığı coğrafi özelliklerden dolayı çok önemli bir Şehir özelliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, Türkiye, İnan, Acıçay, Sehan dağı

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Coğrafi Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Tebriz, İran sınırlarında kalan Güney Azerbaycan'ın merkezi ve en büyük şehridir. Tebriz, 1.4 milyon nüfusuyla aynı zamanda Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezidir. Üç taraftan dağlarla çevrili olan Tebriz şehri, güneyde Sehend dağı eteklerine yaslanmış, batı yönünden Urmiye gölüne doğru genişleyerek gelişimini bu yönde sürdürmektedir. Mehren çayının iki yakasında gelişme gösteren Tebriz ve çevresinde karasal iklim görülmektedir. Jeolojik özelliğinden dolayı deprem bölgesinde yer alan Tebriz ve çevresinde tarihi dönemlerden beri çeşitli büyüklükte depremler görülmüş ve bu depremler sonucu sürekli yıkımlarına uğramıştır. Ancak bu doğal felaketlere rağmen yaklaşık üç bin yıldan beri yerleşme yeri olmuş ve taşıdığı coğrafi özelliklerden dolayı sürekli gelişme göstermiştir.

Tebriz şehri Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ve Çin'e uzanan önemli tarihi kervan yollarının kavşak noktasında bulunmaktadır. Coğrafi Keşifler ve Süveyş kanalının açılmasına rağmen Anadolu kıyısındaki limanlar vasıtasıyla bu bağlantısını günümüze kadar devam ettirebilmiştir.

Tebriz, coğrafi konumundan dolayı, İran platosunda ve Orta Doğuda kurulan devletlerin tamamının dikkatini üzerine çekmiş, sürekli bu devletlerin hâkimiyeti mücadelesi sahasında yer almıştır.

Hız. Ömer zamanında İslam ordularının İran bölgesin fethetmeleriyle İslam diniyle tanışan bölge daha sonra doğudan gelen Türk akınları ile Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Tebriz ve çevresinde 11. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti günümüze kadar sürmüştür. Güney Azerbaycan bölgesinde kurulan Türk devletlerin bazıları yönetim merkezi olarak Tebriz şehrini seçmişlerdir. Günümüzde de Tebriz ve çevresinde yaşayan Nüfusunun neredeyse tamamını Azeri Türklerinden oluşturmaktadır.

1. Tebriz Şehrinin Coğrafi Konumu

Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden birisi olan Tebriz, bu günkü İran İslam cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Tebriz'in bulunduğu bölge tarihi Azerbaycan coğrafyasının güney bölümünü oluşturmaktadır.

İran'da idari yapılanmada eyalet sistemi uygulandığı için Güney Azerbaycan bölgesi, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyalet yönetim birimlerine ayrılmıştır.

Doğu Azerbaycan Eyaletinin merkezi ve en büyük şehri olan Tebriz matematik konum olarak 38° 1' - 38° 9' kuzey enlemleri ile 46° 11' - 46° 23' doğu

boylamları arasında yer almaktadır. Kuzeyden, Doğudan ve Güneyden dağlarla çevril olan Tebriz şehri batı yönünden Urmiye gölüne doğru uzanan ve kendi adını taşıyan ovada 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır.

Şekil 1. Tebriz Şehrinin Konumu

Tebriz Şehri, Urmiye Gölü'ne dökülen, Acıçay'ın kolu olan ve kaynaklarını güneydeki volkanik Sehend Dağı'ndan alan Mehran Çayı'nın (Mehranrud) iki kıyısında yer almaktadır. Söz konusu bu çayın üzerinde şehrin iki kısmını birbirine bağlayan birçok tarihi köprü bulunmaktadır.¹ Acıçay'ın diğer bir kolu olan ve batıda bulunan Komru çayı şehrin büyümesiyle içerisinde kalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine katılan Matrakçı Nasuh'un çizdiği Tebriz haritası üzerinde bu çay ve üzerindeki köprüleri görmek mümkündür (Şekil 2). Tebriz şehri İran şehirleri arasında, Tahran'dan sonra ikinci gelişmiş şehir konumundadır. Coğrafi konumu açısından gelişimini sürdüren Tebriz, günümüzde 25.232 hektarlık bir alana sahiptir.² Coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca önemli kervan yolları Tebriz'den geçmiş ve gelişmesi buna bağlanmıştır. Günümüzde de Avrupa'dan Orta Asya'ya uzanan

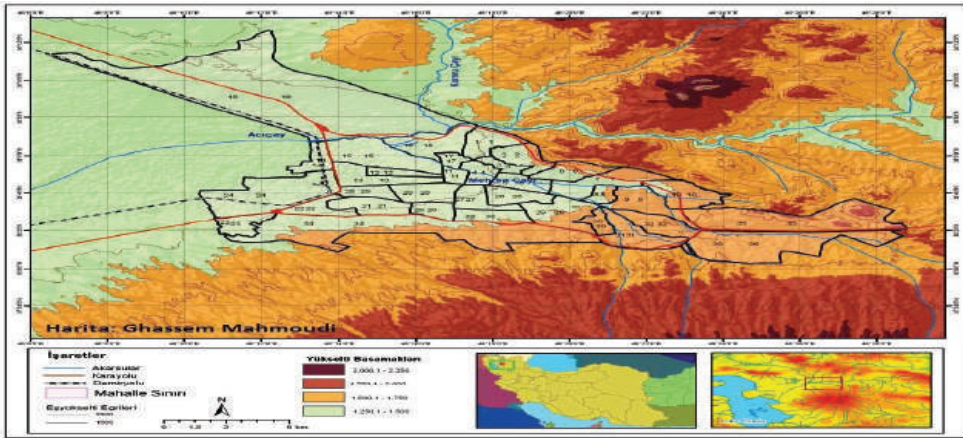
önemli karayolları Tebriz'den geçmektedir. Tebriz, Türkiye'ye yaklaşık 220 km, Azerbaycan'a 150 km ve Tahran'a ise 619 km mesafede bulunmaktadır.

Şekil 2. Matrakçı Nasuhun Tebriz Haritası

A. Tebriz Şehrini Doğal Çevre Özellikleri

Yükselti basamaklarını gösteren fiziki harita üzerinde, yükseklik değerlerini incelediğimizde, Tebriz şehrinin bulunduğu sahanın 1250-2000 metreler arasında olduğu görülür. Ancak şehrin büyük bir bölümü 1300 -1400 metre yüksekli basamağında bulunmaktadır.

Şekil 3. Tebriz Şehri ve Çevresinin Yükselti Basamağı Haritası.

Tebriz şehrinin, kuzeyinde Un İbn Ali Dağı (Eynal Dağı-Surkap dağı), (1811 m) ve güneyinde de Sehend Dağı (3707 m) yer almaktadır iki dağın arasında bulunan ve kendi adını taşıyan ovada kurulup gelişmiştir. Kuzey, doğu ve güneyden dağlık alan ve yükseltilerle sınırlandırıldığı için şehrin gelişimi batıda ovaya doğru genişleyerek devam etmektedir. Tebriz şehrinin güneyinde yer alan Sehend dağı volkanik dağ olduğu için şehrin özellikle güney bölümü volkanik kayalardan oluşmaktadır. Kuzeyi üçüncü zaman (Senozoik) tabakalarından ve şehrin bulunduğu yerler de dördüncü zamana ait alüvyal dolgulardan oluşmuştur. Son yıllarda şehir, kuzey ve güneyde yer alan dağların eteklerine doğru da gelişme göstermiştir.³

Şekil 3. Tebriz ve Yakın Çevresinin (Doğu Azerbaycan Eyaleti) Fiziki Haritası

Tebriz şehrinin kurulduğu alan jeolojik yapı bakımından hareketli bir sahadır. Şehrin güneyinde sönmüş Sehend dağı ve çevresindeki faylar tarihi dönemlerden beri sürekli depremlerin görülmesine neden olmuştur. Tarihi kayıtlar ve bölgeye gelen seyyahlar Tebriz’de meydana gelen depremlerden bahsetmişlerdir. Tebriz’in en büyük tarihi depremleri 1042’de (M: 7,3), 1641’de (M: 6,8), 1721’de (M: 7,3), 1780’de (M: 7,4) ve 1786’da (M: 7,1) meydana gelmiştir.⁴ 1042 yılındaki Şehrin yok olduğu bu depremde yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.⁵ Evliya Çelebi bu depremle ilgili Seyahatname’inde; *Sonraki Abbasi halifelerinden El-Mütevekkil Alellah zamanında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzelede Tebriz şehri yıkılıp, kırk bin kişi yıkıntı altında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdat’tan yer götürmez askerle Tebriz’e gelerek büyük masraflarla şehri yeniden yaptırdığı için, şehrin ikinci kurucusu oldu. Şehrin bir tarafı Eocen dağına, diğer tarafı Sehlan dağına, bir tarafı Sencan ve Kız dağına dayandığından, Tebriz suru öncekilerden daha sağlam oldu.*⁶ Meydana gelen şiddetli depremler, her defasında şehrin yaklaşık % 75’ine zarar vermiştir. Depremler sonucunda, şehrin gelişmesi olumsuz yönde etkilenmiş, tarihi yapıların büyük oranda zarar görmesine ve sayı olarak azalmasına yol açmıştır. Depremlerin oluş periyodu takriben ortalama her 110 yıldan bir büyük depremin meydana geldiğini göstermektedir.

İran, yüzölçümünün büyüklüğü (1 648 175 km²) ve ülke topraklarının kuzey-güney doğrultuda uzanmasından dolayı İklim bakımından birbirinden çok farklı bölgelerin bulunduğu bir ülkedir. Hazar Denizi’ne bakan kısımlar çok nemli ve daima yağışlıdır. Bu bölge dışındaki bütün İran toprakları astropikal kurak bölge içindedir.

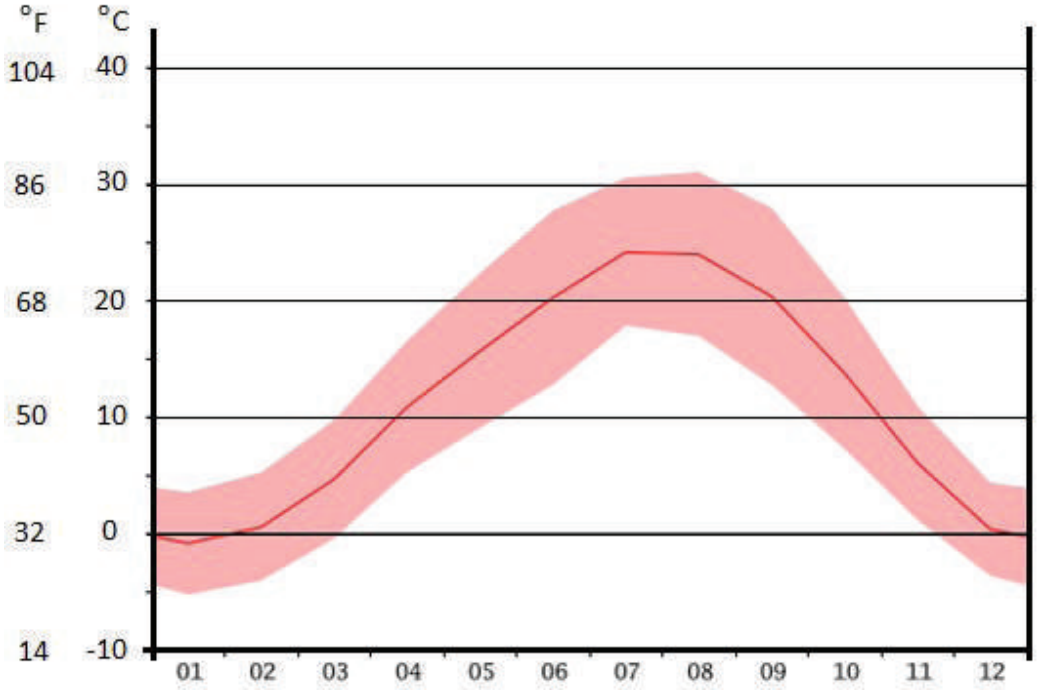
Hazar Denizi’nin güney kenarlarını çeviren Elbruz Dağları’nın kuzeye bakan yamaçları yıllık ortalama 1000–1500 mm yağış aldığından zengin ormanlarla kaplıdır. Bu dağların eteklerinde sıralanmış bulunan dar kıyı ovaları çok nemlidir. Güneyde iklim daha ılımandır ama genelde belirgin bir sıcak söz konusudur. İsfahan yılda ancak 120 mm yağış alır. Yağmurlar genel olarak kış sonunda ve yaz ayları başlarında yağar. Denizden yüksek dağlarla ayrılan iç ovalar yaz süresinde Akdeniz de görülen hava basıncı düşüklüklerinden etkilenmezler. Burada iklim yazları çok sıcak, kışları ise çok soğuktur.

Tebriz, kuzey ve güneyinden doğuya doğru birbirine yaklaşarak uzanan yüksek dağların arasındaki vadi boyu ile güneybatıdaki Urmıye Gölü’ne doğru genişleyen bir ovada bulunduğundan dolayı, yazları çok sıcak geçmektedir. Hatta yaz mevsiminin bazı aylarında sıcaklık 40 dereceye kadar yükselmektedir. Buna karşılık kışları soğuk hatta sert geçmektedir. Don olayına sıklıkla rastlanmakta olup yılın 50 günü donlu geçer. Dolayısıyla Tebriz şehrinde karasal (step) iklimi görülmektedir. Tebriz ilinin yıllık ortalama sıcaklığı 11.6 °C’dir. Ortalama 24.1°C sıcaklıkla Temmuz yılın en sıcak ayıdır. Ocak ayında ortalama sıcaklık -0.9 °C olup yılın en düşük ortalamasıdır. Yıl boyunca ortalama sıcaklık 25.0 dolaylarında değişim göstermektedir (Şekil 1).

Tablo 1. Tebriz Meteoroloji istasyonunun sıcaklık ve yağışın aylara dağılışı

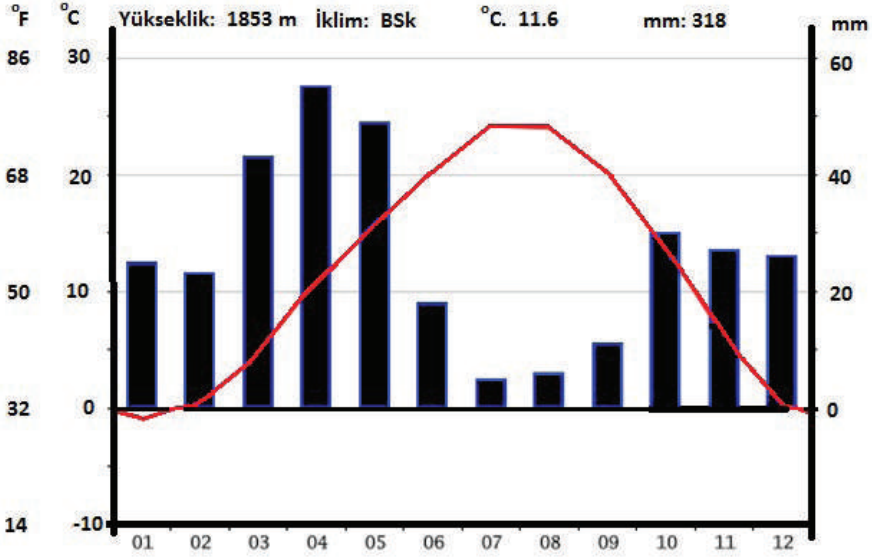
Aylar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
mm	25	23	43	55	49	18	5	6	11	30	27	26
°C	-0.9	0.5	4.6	10.8	15.6	20.2	24.1	23.9	20.3	13.7	6.0	0.3
°C	-5.3	-4.1	-0.5	5.2	9.0	12.7	17.8	16.9	12.7	7.2	1.1	-3.7
°C	3.5	5.2	9.7	16.5	22.3	27.7	30.5	31.0	27.9	10.9	10.9	4.3
°F	30.4	32.9	40.3	51.4	60.1	68.4	75.4	75.0	68.5	42.8	42.8	32.5

Kaynak: <http://tr.climate-data.org/location/211/>

Şekil 1. Tebriz'de sıcaklığın aylara göre gidişini.

Yıllık 250 – 600 mm arasında yağışın görüldüğü Tebriz meteoroloji istasyonunun Yıllık ortalama yağış miktarı 318 mm yağışa sahiptir. Yağış en fazla ilkbaharda Mart, Nisan ve Sonbaharda Ekim aylarında, en azı yazın Temmuz ve Ağustos aylarında görülür. Bu aylarla beraber Eylül ayını da içine alan üç aylık devrede genel olarak kuraklık hüküm sürer. 5 mm yağışla Temmuz yılın en kurak ayıdır. Ortalama 55 yağış miktarıyla en fazla yağış Nisan ayında görülmektedir. Yılın en kurak ve en yağışlı ayı arasındaki yağış miktarı: 50 mm kadardır (Şekil 2)

Şekil 2. Tebriz'de Yağış ve Sıcaklığın Aylara Dağılışı

Verilen sıcaklık ve yağış değerlerine göre Tebriz şehri ikliminin W. Köppen iklim sınıflandırmasına göre; **B İklimleri Kuşağı**⁷ - **Kurak iklimler grubuna girmekte** ve Köppen-Geiger iklim sınıflandırmasına göre BSk (Soğuk step iklimi ya da soğuk yarı kurak iklim) olarak adlandırılabilir.⁸

İran bulunduğu coğrafi konumdan dolayı kurak ve çöl ikliminin geniş sahalarda görüldüğü bölgede yer almaktadır. Hazar denizi kıyıları hariç genel olarak ülkede yarıkurak-kurak iklim özellikleri hâkimdir. Dolayısıyla yıllık yağış miktarı azdır. İklim bölümünde de belirtildiği gibi Tebriz çevresinde yarıkurak bir iklim sürmektedir. Yıllık yağış miktarı 318 mm kadardır. Bu şartlar altında bölgede büyük akarsular oluşmamıştır. Tebriz şehrinin ortasından geçen Mehran çayı ile çevredeki akarsuların katıldığı acı çay bile akımı büyük olan akarsu özelliği taşımamaktadır. Ayrıca nüfus bakımından oldukça (1.398.060 kişi) büyük olan şehrin varlığı suya olan ihtiyacı arttırmaktadır. Bölgede en önemli akarsular kuzeyindeki Sehend Dağı'ndan kaynağını alan Mehran Çayı, Ün İbn Ali Dağlarından kaynaklarını alan Komru Çay ve bu iki kolun birleşmesi sonucu oluşan Acı Çay'dır. Yağışların bahar ve kış mevsimlerinde olmasından dolayı yaz aylarında yatağında su çok az, yağışlı zamanlarda ise çoktur. Yağışlar çoğunlukla sağanak tipinde olduğundan bu akarsular sel afetine sebep olurlar. Genel hatlarıyla kar, yağmur rejimli olan bu akarsular Tebriz şehri için çok büyük önem taşırlar.

Tebriz şehri ve çevresinde karasal (step) iklimi görüldüğü için doğal bitki örtüsü de Step (Bozkırdır). Step bitki örsü içerisinde genel olarak ilkbaharın yeşeren ve yazın sararak kurumaya başlayan otsu bitkiler ile yarıkurak iklimlerde görülen dikenli bitkilerdir. Urmıye Gölü'nün yakın çevresi gölün etkisi ile daha ılıman olup Akdeniz iklimi özellikleri görülmektedir. Buna karşılık gölün kuzeydoğusunda göl kıyısından 80 kilometre içeride bulunan Tebriz şehrinde göl kıyısında görülen iklim özellikleri görülmez. Ayrıca şehrin batısı ovaya doğru yayılmakta doğusu ise güneydeki Sehend dağının eteklerine doğru kurulmuştur. Bundan dolayı iki bölüm arasında yükselti farkı da mevcuttur. Bu nedenle şehrin batı bölümü ile doğu bölümü farklılık gösterir. Bu farklılık özellikle Tebriz çevresindeki bitki örtüsünün durumunu etkilemiş ve farklı bir şekil kazanmıştır.

Tebriz şehri çevresindeki otlakların durumu muhtelif derecelerde görünmektedir. şehrin kuzeyindeki Eynal Dağı ile güneydeki Sehend Dağı'nın kuzey ve kuzeybatısının otlakları çok iyi olup sahanın en önemli yaylaları burada yer almaktadır. Dolayısıyla Şehrin kuzey ve kuzeybatısındaki dağ etekleri ile güney ve güneybatısındaki dağ etekleri otlak alanlar bakımından iyi görünmektedir.

B. Beşeri Çevre Özellikleri

Tebriz şehrinde resmi nüfus sayımı resmi olarak 1940 yılında yapılmıştır. Bu sayım döneminde şehrin nüfusu 213.542 kişi ve yıllık nüfus artış oranı % 1,93 olmuştur. Tebriz şehrinin nüfusu 1996 yılında yapılan sayıma göre 1.119.456 kişiye yükselmiştir. Bu sayım sonuçlarına 14000 ha. alan kaplayan Tebriz şehrinde, nüfus yoğunluğu hektarda 85,7 kişidir. En son resmi nüfus sayımı 2007 yılında yapılmış ve şehrin nüfusu bu sayıma göre 1.398.060 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu veriye göre şehrin nüfus yoğunluğu hektar başına 85,7 kişiden 99.86 kişiye yükselmiştir.

Tebriz'de yapılmış onar yıllık sayım verileri gözden geçirildiğinde özellikle, 1976 – 1986 sayım dönemi verilerine göre Tebriz şehrinin nüfusunun % 4,97 arttığı görülür. Bu nüfus artış hızı şehrin nüfusunun en çok arttığı dönemdir. Bu dönemde nüfusun hızlı bir şekilde artmasının ve artış oranının yüksek olmasının nedeni; Tebriz'de sanayi tesislerinin hızla çoğalarak gelişmesi ile nüfusu kendine doğru çektiği, 1979 yılında İran devriminin etkileri, gelişen uluslararası ticaretin etkisi ve İran-İrak savaşının etkileri sonucu şehrin büyük oranda İran'ın diğer bölgelerinden göç almasını gösterebiliriz.

Bu artış döneminden sonra nüfusun artış hızı azalmaya geçmiştir. Bunun nedenini de yukarıdaki bazı nedenlerin ortadan kalkmasıyla ilgili olduğu söylenebilir (çizelge 2).

Tablo 2. Tebriz'in 10'ar yıllık aralarda nüfusu (Cevadi 2006:239)

Sayım dönemleri	Birinci dönemin nüfusu (kişi)	İkinci dönemin nüfusu (kişi)	Nüfus artışının miktarı (kişi)	Yıllık artış (%)
1940-1956	213542	289996	76456	1,93
1956 – 1966	289996	403413	113417	3,35
1966 – 1976	403413	597976	194563	4,00
1976 -1986	597976	971482	373506	4,97
1986 – 1996	971482	1191043	219561	2,19
1996 – 2006	1191043	1398060	207017	1,73

Nüfus miktarı bakımından Tebriz, İran'da, Tahran ve Meşhet'ten sonra üçüncü en büyük şehirdir. Sanayi açısından değerlendirildiğinde, sanayi şehirleri içinde Tahran'dan sonra ikinci konumundadır (www.sci.org.ir).

Tablo 3. Tebriz Şehrinin Nüfus Yoğunluğu (1966–2006)

Yıl	Alan (ha.)	Nüfus Yoğunluğu
1966	1770	227.92
1976	4580	130.56
1986	14000	68.50
1996	14000	85.50
2006	14000	99.86

Kaynak: Mahmoudi, G. Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara. 2010 s.51

Tebriz şehrinin kuruluş yeri olarak bu günkü bulunduğu alanın seçilmesinde savunma amacını bir tarafa bırakılırsa, etkili olan coğrafi faktörlerin en önemlilerinden birisi ulaşım faktörü gelmektedir. Tarihi dönemlerden beri batı ile doğu arasında en önemli kavşak noktalardan birisinde bulunan Tebriz şehri, bu günkü gelişme durumunu ulaşım borçludur. Uygun yer şekilleri ve ikliminin dışında batı ile doğu arasında önemli bir kavşak noktasında bulunması, çeşitli doğal felaketselere maruz kalmasına rağmen gelişimini ve büyümesini hep sürdürmüştür. Avrupa ile Asya

arasında tarihi yollar (Kral Yolu, İpek Yolu v.b.) Tebriz üzerinden geçmiştir. Tebriz'e uğramış ve hakkında bilgiler veren onlarca seyyah ve onların seyahatnamesi (Marco Polo, Clavijo, J. Chardin, Tavernier, Evliya Çelebi, Yakut, İbn Batuta ve diğerleri) ile Tebriz'in geçmiş dönemlerde ne kadar önemli bir kent olduğunu günümüze aktarmaktadırlar.

Tebriz, orta çağda önemli kervan yolları üzerinde önemli bir noktayı oluşturmaktaydı, Coğrafi keşifler, Süveyş kanalının açılması gibi gelişmeler, develer ile yük taşınan kervan yollarının önemini büyük oranda azaltmış, bu gelişmeden, yollar üzerindeki diğer yerleşmeler gibi Tebriz de etkilenmiştir. Ancak Doğu Karadeniz'de Trabzon limanından Tebriz ve Orta ve Güneydoğu Asya'ya devam eden Transit Karayolu önemini devamlı korumuştur. 1990'lı yıllardan sonra Sovyetler birliğinin dağılması sonucu bağımsızlığını ilan eden Orta Asya cumhuriyetlerinin Türkiye ve Avrupa ülkeleri olana ticari ilişkileri karayolu ile Tebriz şehri üzerinden daha yoğun bir şekilde sağlanmaktadır.

Tebriz'in demiryolu ulaşım ağı ile de diğer bölge ve ülkeler ile bağlantısı bulunmaktadır. Rus Çarlığı döneminde Nahcivan-İran arasında Culfa köprüsü ile demir yolu bağlantısı kurulmuştur, Türkiye ile de demiryolu bağlantısı bulunan Tebriz'in Urmiye-Van arasındaki demiryolu bağlantısı sağlanmış ve bu yolla Türkiye üzerinden Avrupa ülkeleri ile demiryolu bağlantısı söz konusudur.

Tebriz'de uluslararası hava limanı (Furudgâh-ı beyne-l melal-i Tebriz=Tebriz Uluslararası Havaalanı) bulunmaktadır. Hava yolu ile Türkiye ve dünyanın çeşitli merkezleri ile havayolu bağlantısı bulunmaktadır.⁹

Tebriz aynı zamanda bir sanayi şehridir. Petro-kimya sanayi, metal sanayi, gıda sanayi ve deri sanayi gibi çok çeşitli sanayi kolları bulunmaktadır. Bu sanayi tesisleri Tebriz'in batı, kuzey ve Kuzeybatısına doğru yapılan organize sanayi bölgelerinde yer almaktadır. Tebriz'de üretim yapan veya yapmaya hazır halde olan 2389 sanayi tesisi bulunmaktadır.³

Tebriz ve çevresi milattan önceki dönemlerden beri yerleşmelere sahip olduğu için bu dönemlerden kalan çeşitli tarihi kalıntılara sahiptir. Ancak bunların büyük kısmı depremlerle tahrip olmuştur. Günümüze kalan yapıların bazıları ise bu izleri hâlâ taşımaktadır. Tebriz, sahip olduğu tarihi mirası ile önemli bir potansiyele sahiptir. Ark-ı Ali Sah (Ali Sah Kalesi) veya daha eski kimliğiyle Mescid-i Ali Sah, İlhanlılar zamandan kalmadır. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte İmarât-i Muzafferiyeye diye anılan Gök Mescit (Cihan Sah Camii) bu devre aittir önemli yapılarıdır. Tebriz'de halı, kilim dokumacılığı minyatür ve mine işlemeciliği tarihi dönemlerden beri süregelen önemli el sanatları alanını oluşturmaktadır.

Fotoğraf 1. El Gölü ve Tebriz Şehrinden Görünüm.

Şair ve sanatçıları ünlü olan Tebriz’de bunlara ait müzeler ve şairler mezarlığı bulunmaktadır. Türk dünyasının 20. Yüzyılda yetiştirdiği önemli şairlerden olan Şehriyar’ın mezarı da buradadır.

Tebriz’de bulunan El gölü ve parkı Tebriz insanına mesire yeri imkânının Kaçarlar döneminden beri sunmaktadır. Tebriz Kapalı Çarşısı, Ortadoğu ve hatta dünyanın en büyük kapalı çarşılarından birisidir.

Parklarıyla, mimari eserleriyle, el sanatları ürünleriyle ve kapalı çarşısıyla Tebriz şehri Güney Azerbaycan ve İran’ın önemli şehirlerindedir.

Fotoğraf 2. Tebriz’de Şairler Mezarlı Anıtı

C. Tebriz Şehrinin Kuruluşu ve Adının Kaynağı

Kaynaklarda Tarui, Tarmakis, Turi, Tariş, Tavrez, Tavrız, Toris, Təvres, Tarbiz, Tabriz, Terbiz vb. olarak kullanılan “Tebriz” kelimesinin etimolojisi ve şehrin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur.

Tebriz’in bir şehir olarak ortaya çıkış tarihi, ilk kuruluş yeri ve konumunu günümüze kadar pek az araştırmacı tarafından tetkik edilmiştir. Bilimsel literatürde Tebriz şehrinin teşekkül etmesi hakkında farklı görüşlere rastlanmaktadır. Tebriz’in ilk halinin Arap halifesi Harun Reşid’in hanımı Zübeyde Hatun tarafından oluşturulması fikrinin birçok ortaçağ yazarları tarafından tekrar edilmesine rağmen, şehrin oluşma dönemi bu konuyla ilgilenenler arasında devamlı çeşitli tartışmalara neden olmuştur.¹⁰

Tavernier, Chardin, Med’lerin eski başkenti Ekbatanı¹¹ (şimdiki Hemedan), ortaçağ Ermeni tarihçisi Sebeos ise eski Kaza şehrini Tebriz kabul etmişler. 1801 yılında Sir John Malcolm İran’a gelmiş İngiltere Büyükelçisi Giz Tebriz şehrinin tarihi Kaza olduğunu etmiştir.¹² Giz’den yaklaşık kırk yıl sonra Fransa devleti tarafından İran’a gönderilmiş Flanden de şehrin eski tarihinden bahsederek, Tebriz’in eski adını Kabr, Ekbatan, Kaza adlandıranların varlığından bahsetmiştir.

Yukarıda adı geçen yazarlar Tebriz’in kuruluşunu doğru göstermiyorlar. Gerçekte Tebriz Surkab dağının eteğinde yerleşmekteydi. Yüksekliğin 400-500 metreye ulaşan ve kırmızı tepelerden oluşan Surkab dağı Tebrizi kuzey ve kuzeydoğu taraftan çeviriyordu. Şehrin su ihtiyacı, Acıçay ve Mehranrud nehirlerinin suyu ile temin ediliyordu. Mehranrud çayı şehrin ortasından akıyordu. Asue kralı, II Sargon’un kitabesinde, şehrin etrafı su ile dolu kanallarla çevrili olduğu gösterilmektedir.¹³ Büyük olasılıkla, şehrin çevresinde bulunan kanallar Muhtemelen Acıçay ve Mehranrud çaylarının suyundan doldurulmuştur.

Tebriz’in ne zaman yerleşme olarak ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler vardır. Şehrin ilk yerleşmesinin Sasaniler döneminde konulduğunu iddia eden Nadir Mirze: “Olabilir ki, Tebriz’in ilk halini Hüsrev oluşturmuş, sonraları viraneye dönüştürülmüş ve köy hâline düşmüş.” Muhammed Hasan Han Senieddevlet ve VF Minorski de Nadir Mirze’nin görüşü ile hemfikirdirler.¹⁴

IV yüzyılda cereyan etmiş olayları (387 yılına kadar) kendi eserinde aks ettirmiş Ermeni tarihçisi Favstos 375-376 yıllarında Sasani hükümdarı II Şapurun (309-379) askerleri ile Ermeni kumandanı Vasak arasında Tebriz’de meydana gelmiş çatışanı tarif etmiştir: “... İran şahı kendi askerleri ile Ermenistan’a, sonra Atropaten’e yürümüştür. İran askerleri Tavrejdə (Tebriz’de) karargâh kurmuşlar. Vasak 200 bin kişilik ordusuyla orada bulunan İran şahının sarayını yakmış. Orada yer alan şahın portresini bulmuş ve ok ile parçalamıştır.¹⁵ Buzandlı Favstosdan alıntı olan bu satırlara bakılarak Tebriz’in IV yüzyılda büyük bir şehir olduğu kanıtlanmaktadır.

MS IV yüzyılda büyük bir şehir olan Tebriz, Şüpheşiz, daha önceleri oluşturulmuştur. Tebriz çevresinde yapılan kazılar sırasında şehirden bulunmuş mühür ve sikkeler de bu fikri teyit etmektedir.

1903 yılında Tebriz’de bulunmuş Kolombiya üniversitesinden eski İran’ın dil-edebiyat, din ve adetleri alanında Profesör Jackson: “*Tebriz öyle bir şehir ki, onun kuruluş tarihi belli değildir. Fakat bin yıl onun tarihi hakkında en cüzi rakam olarak düşünülebilir. İranlılar onun temelini Harun er-Reşid’in karısı Zübeyde Hatun tarafından konulduğunu iddia ediyorlar. Böylece, onun eski tarihini unuttuyorlar.*

*Doğrudur, Tebriz’de Zübeyde adına su kaynağı vardır. Fakat bu bir gerçektir ki, bu şehir Sasaniler döneminde, yani Zübeyde’den dört asır önce mevcut olmuştur.*¹⁶ Jackson daha sonra; *Tebriz’de toprak altından sikkeler açığa çıkarıldılar. Ben Parfiya ve Sasaniler dönemine ait olan çeşitli sikke ve bir mühür gördüm. Bu mührü kesinlikle Ehemeniler dönemine ait kabul etmek gerekmektedir. Jackson gösteriyor ki, diğer araştırmacılar, aynı zamanda Amerikalı akademisyen William Hizvard bu mührün Ehemeniler dönemine ait olmasını onaylamaktalar.*¹⁷ Böylece, 1903 yılında Tebriz’de açığa çıkarılmış sikkelerin Parfiya ve Sasaniler, mührün ise Ehemeniler¹⁸, dönemine ait olması Tebriz’in M.Ö. VII-IV yüzyıllarda mevcut olduğunu tahmin etmemizi sağlamaktadır.

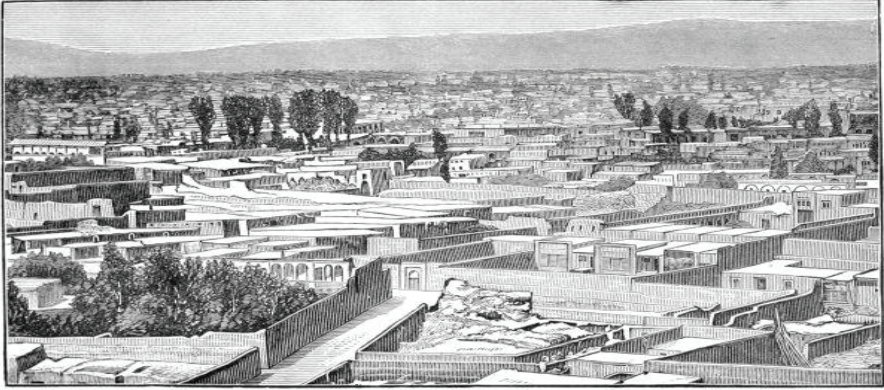
Tebriz’in çok eski şehir olması hakkında bir takım fikirler ileri sürülmüştür. Nadir Mirza, *Tebriz VIII yüzyıldan önce de gelişmiş bir yer olmuş ve surları var imiş*¹⁹, V.F. Minorski “Davrej” sözüne dayanarak Kenti Sasanilerden öncesine, hatta Parfiyalılar dönemine ait ediyor.²⁰ Ahmet Kesveri Tebriz’i en eski şehirler sırasına dâhil etmiştir.²¹ Modern İran âlimi Cemalettin Fakih ise Tebriz sadece İslamiyet’ten önceki değil (III-IV yüzyıllarda), hatta Med’lerin en eski ve şöhretli şehirlerinden sayılabileceğini belirtiyor.

Yukarıda isimlerini saydığımız bilim insanlarının görüşü (Jackson istisna edilmekle birlikte) asılsız olup, hiç bir belge ve olguyla teyit edilmemektedir. Bilindiği gibi, hiçbir şehir birdenbire oluşmaz. Onun oluşması için belirli ekonomik ve sosyal şerait gerekir.²²

II. Sargon’un kitabesinde; Tarmakis kalesinin duvarlarının iki katlı olduğundan. Orada Fırat ırmağı kadar geniş kanalların varlığından, etrafının ise sık ormanlarla çevrelendiğinden bahsedilmektedir. Şehirde güzel binaların varlığından söz etmesi aslında mimari ve sanatkârlığın ileri bir düzeyde olduğunu ve buranın bu dönemde şehir olduğunu kanıtlamaktadır. Tebriz’de tahıl deposu, at yıkısı ve çeşitli gıda ürünleri bulunmaktaydı. Şehrin alanı o kadar büyümüş ki, II Sargon oraya hücum ederken çevre yerleşmelerin ahali de Tebriz’e toplanmıştır. Tüm bu olgular MÖ VIII yüzyılda Tebriz’in bir Şehir gibi mevcut olmasını kanıtlamaktadır. Bahsedilen dönemde Manna devleti topraklarında Tebriz’in bir şehir özelliği taşıdığı söylenebilir.

Coğrafi özellikler, konumu ve yer şekillerinin genel özelliklerin baktığımızda Tebriz şehrinin kurulduğu alan, üç taraftan dağlarla çevrelenmiştir. Ayrıca şehrin bulunduğu havzada kurak iklimine rağmen akarsular (Acıçay ve Mehrenrud) geçmektedir. M.Ö. VIII yüzyılda iki kat güçlendirilmiş kalesi vardır. Kalenin etrafında hendekler kazılmış ve içerisi su ile doldurulmuştur, ayrıca su dolu kanallarla çevrelenmiştir. Savunma amacı taşıyan kale duvarları eski çağlarda şehirleri köylerden ayıran temel özelliklerden bazılarıydı. Eski Şehirler tarımsal karakteri taşımakla beraber, sanatkârlık ve ticari yapı ile birlikte daha farklı karakterlere de sahipti.

Yukarıda ortaya atılan çeşitli görüşler Tebriz şehrinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda hem fikir değildirlir. Ancak şurası bir gerçek ki Tebriz gibi Coğrafi konuma sahip şehirlerin ortaya çıkışı tarihini insanlık tarihinin ortaya çıkışı kadar geriye götürmek mümkündür.

Fotoğraf 3. 1880 Yıllarına Ait Tebriz Şehri (ARMINIUS VAMBÉRY)

“Tebriz” kelimesinin etimolojisi şimdiye kadar tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. İran ve Azerbaycan’ın bazı şehir ve köylerinin isimleri hakkında uzun yıllar araştırma işi yürütmüş Azerbaycan tarihçisi Seyyid Ahmed Kesrevi “Tebriz” kelimesinin etimolojisi hakkında bir sonuca varamadığını itiraf etmiştir. Kesrevi; *“Ben uzun süreli araştırmalar yaptıktan sonra Tebriz sözünün anlamını bulamadım. Bu nedenle bu konuda araştırmalarıma devam etmedim.”*²³ Ahmet Kesreviye göre, Tebriz’in adı hakkında kitaplarda yazılanlar ve söylenenlerin hepsi bilim ve mantık dışıdır. En sonunda, araştırmacı kendisinin bu alanda yaptığı çalışmaların sonuçsuz kaldığını bildirmiştir. “Tebriz” toponiminin anlamı henüz XVII yüzyıldan beri sadece doğu âlimlerini değil, hatta Avrupalıları da düşündürmüştür. Sir John Chardin bu konuda; *“Ben öyle bir şehir tanımıyorum ki, onun adı Tebriz kadar tartışmalara neden olsun”* şeklinde belirtmiştir.²⁴

1841 yılında Fransa devletinin büyükelçisi olarak İran'a gelmiş Flanden Tebriz'de kaldığı 16 gün boyunca bir takım meselelerle dayanarak, Tebriz'in adının anlamına araştırmakla meşgul olmuştur. Nadir Mirza; "Tebriz" sözünün hangi dilde olması bizce malûm değildir. Bu konuda bir söz söyleyemem.

Böylece, bazı araştırmacılar "Tebriz" kelimesinin hangi dile ait olduğunu, onun anlam ve etimolojisini bulmakta güçlük çekmişler. Bununla alakalı, bu coğrafi ismin anlamını anlatmaya çalışanlar da olmuştur.

Tebriz' i farsça olarak algılayıp, onun iki kelimededen ("*teb*" - *sıtma*, "*Riz*" - akıt, dök) oluştuğunu iddia edenler şöyle bir rivayete dayanıyorlar, güya Arap halifesi Harun er-Raşid'in karısı Zübeyde Hatun ısıtma hastalığına yakalanmış, orada onun hastalığı iyileşmiş ve aynı yerde şehir kurdurarak, adını "Tebriz", yani "ısıtma-sıtma döken" şeklinde adlandırmıştır.

Bir takım araştırmacılara göre, bu fikri ilk kez Hamdullah Kazvini "*Nüzhet el-qülub*" eserinde ortaya atmıştır. Oysa henüz XII yüzyılda Azerbaycan'ın meşhur şairi Hakani Şirvani şiirlerinden birinde bu fikrin uydurma olduğunu belirtse de, Ortaçağ bilginleri Hamdullah Kazvini'ye istinaden bu rivayeti tekrar etmişler.²⁵ Fakat Hamdullah Kazvini'den hayli önce XIII yüzyılın başlarında anonim bir yazar tarafından yazılmış "*Acayib ed-dünya*" eserinin yazarı Tebriz'in esasının Zübeyde Hatun tarafından konulduğunu göstermiştir.²⁶

Ortaçağ Arapça kaynaklarını incelediğimizde Zübeyde Hatun'un Azerbaycan'da olmadığı açığa çıkıyor. Öte yandan, Hamdullah Kazvinin iddiasına göre, Zübeyde Hatun hicri 175 (791-792) yılında Tebriz'in temelini atmıştır. Oysa Yakut Hemevi hicri 25 (645-46) yılında Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Abdullah ibn Şübeyl el Ahmesi'nin Muğana, Tebriz'e, Teylesana (Talış ilçesine) saldırıp, oradan ganimet elde etmesini bildirmekte.²⁷

IX yüzyıl Arap yazar el-Yakubi ise hicri 141 (758-759) yılında meydana gelen olayları yazarken: "Ebu Cafer, Yezid ibn Üseyd el Süllemine Ermenistan'a, Yezid bin Hatem el-Mühellebini ise Azerbaycan'a vali tayin etti. Yemenlileri Azerbaycan'a göç ettirdi. Azerbaycan'a ilk göçen Yemenliler arasında Revvad ibn el-Müsenna el-Ezdi de vardı. Revvad Tebriz'den Bezze kadar hâkim oldu." Buradan anlaşılıyor ki, henüz hicri 25 yılında Tebriz'in adından bahsedildiği hâlde, hicri 175 yılında Tebriz'in temelini Zübeyde Hatun tarafından atıldığı fikri tamamen yanlıştır.

Evliya çelebi de Tebriz'e ilk seyahat ettiği zaman Tebriz'le alakalı çok geniş bilgiler vermiştir. Yılında Nahcivan'dan sonra Tebriz'e geçen Evliya Çelebi; "Moğol dilinde adına "*Tivris*" derler. Dürri lisanında "*Tivriz*", Dehan dilinde de "*Tabriz*". Esas Farsi lisanında "*Tebriz*" denir ki, "*sıtma dökücü*" demektir. Hakikaten bir sıtmalı adam başka yerden gelip Tebriz'e girince, suyundan taze can bulup sıtmadan kurtulur. Mısır Kahire'sinin iç kalesinde de böyle sıtma olmaz. Tebriz'i, Halife Harun Reşit kurmuştur.

Adı geçen halifenin hanımı Zübeyde, buranın su ve havasından hoşlanarak Memun halifeye hamile kaldığı için, bu temiz toprağı uğur yeri edinmiş. Birçok masraflar ederek büyük bir şehrin yapımına başlanmış. İsmine de Abbasilerin Acem bilginleri tarafından “Tebriz” denmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafi ancak üç günde dolaşılabilen bir şehir olmuştur.”²⁸ Arap yazarların aksine Evliya Çelebi, Tebriz şehrini Zübeyde hatun değil de bizzat Halife Harun Reşit tarafından kurdurulduğunu aktarmaktadır.

J.B. Tavernier ise Tebriz’in “...hic bir ağacın görülmediği çıplak bir ovada, batı yanı dışında dağlarla çevrili bir konumda. En uzaktaki dağ, kente ancak bir mil mesafede ve kuzey yanındaki dağ ise neredeyse kente bitişik; kentten yalnızca ırmakla ayrılıyor. Arazi iyi tahul üretimi açısından verimli; mükemmel otlaklar var ve her çeşit sebze bol bol yetiştirilmekte, Tebriz’in Medlerin eski başkenti Ektebana olduğuna inanılıyor.”²⁹ Tavernier’in bahsettiği Ektabana (Hagmatana) günümüzdeki Hemadan’ın yerinde bulunuyordu; ancak söz ettiği kanı, o dönemde oldukça yaygındı.

Jean Chardin ise “İranlı tarihçilerin hepsi Tebriz’in kuruluşunu Hicri 165 yılına dayandırıyorlar.; fakat diğer ayrıntılar hakkında hemfikir değiller. Bazıları şehrin kuruluşunu Bağdat Halifesi Harun Reşid’in hanımların çiçeği anlamına gelen **Zebdel Katon** (Zübeyde Hatun) adındaki hanımına dayandırıyorlar. Anlatılanlara göre ölümcül hastayken Medyalı bir hekimin onu iyileştirmiş; bunun üzerine Zübeyde hatun onu nasıl ödüllendireceğini bilemeyince hekim kendi ülkesinde bir şehir inşa edilmesini istemiş; bu isteği de büyük bir titizlikle ve dikkatle yerine getirilmiş, bu adın konmasının nedeninin tıp olduğunu göstermek için şehre Tebriz adı vermiş; çünkü **teb**, tıp demek ve **ris** de **rikten**’in sıfat fiilidir ve **akıtmak**, **yaymak**, **cömertlik göstermek** anlamına gelir. İşte bazılarının görüşü bu. Diğerleri buna benzer görüş savunuyor. Onlara göre Harun Reşid’in generali Hala-Kukan³⁰ artık iyileşeceğine dair umudunu yitirdiği iki yıl süren ateşli bir hastalıktan sonra Tebrizde bulunan bir ot sayesinde iyileşmiş; böyle bir şifa bulmanın anısını korumak için bu şehri kurmuş ve **ateş gitti** anlamına gelen **Tebrift** adını vermiş; çünkü **teb** aynı zamanda **ateş** anlamına geliyor, **reft** de **riften** fiilinden geliyor ve **gitti** anlamı taşıyor. Yanlış bir telaffuzla veya sondaki sesin yumuşamasıyla **Tebrift** yerine **Tebris** denmiş. İran soyluları arasındaki en âlim şahsiyetlerinden biri, beyliğin yöneticisi Mirza İbrahim Bey’in oğlu Mirza Tahir bu etimolojiyle ilgili bana başka bir neden gösterdi; ona göre şehrin inşa edildiği dönemde bu yörenin havası ateşli hastalıklara son derece iyi geliyor, birçok insan bu nedenle buraya geliyordu. Bu bey bana Tebriz’e yakın Merent şehrinde eski Medya krallarına ait çok miktarda altın ve gümüş sikkeyle birlikte üzerinde Halife Harun Reşid’in hanımı Zübeyde Hatunun adı yazılı madalya bulunduğunu ve bunların şahın Isfahandaki hazinesinde olduğunu söyledi.³¹

Katip Çelebi ünlü eseri Cihannüma (Cihanın Aynası)’da Tebriz’in için; “bu şehri Harrunreşid’in nikahlısı Zübeyde 791’de mamur kılmıştır. bir zamanlar çok zelzele olurdu, müneccim önceden bilip halkı kurtarınca bir daha olmadı.”³²

“Tebriz” sözünü “*güneş saçan*” anlamında izah edenler şehrin ortaya çıkmasını daha da eskilere götürerek, ateşperestlikle ilişkilendiriyorlar. Muhammed Hüseyin ibn Halef Tebrizi Burhan (XVII yüzyıl) Tebriz’de bina edilmiş ateşgede ile ilgili Tebriz’in geçmişte “*Azerbadegan*” (yani “*ateşi koruyan*”) şeklinde isimlendirildiğini belirtmiştir. J. Chardin Tebriz’de bulunduğu sırada şehrin mali idaresinde hazinedar olan Mirza Tahir’e istinaden “Tebriz” sözünü ateşperestlikle alakalandırıp, *tabışık, riz-saçan* anlamında (“ışık saçan”) şeklinde izah etmiştir. Said Nefisi de “Tebriz” kelimesinin ilk şeklinin “*tab*” veya “*tef*” olduğunu bildirerek, bu isim bir zamanlar Sehend dağlarında ateş püsküren volkanlarla ilgili olmuştur.

“*Tavrez*” veya “*Tavrej*” in “*intikam*” anlamında olduğunu bildiren Ermeni görüşleri de vardır. Bilindiği gibi, IV yüzyılın sonunda meydana gelmiş olayları kendi eserinde aksettirmiş Buzandlı Favstos Tebrizi “*Tavrez*”, “*Tavrej*” şeklinde kayıt etmiştir.

“Tebriz” kelimesinin etimolojisini “kıpırdamak”, “rahatsız şehir” gibi izah edenler de vardır. İlk defa bu konuda meşhur Rus bilim adamı İ. N. Berezin fikrini söylemiştir. O, “Tebriz” kelimesinin “ısıtma döken” veya “güneş saçan” gibi anlamlarını kabul etmeyerek, bu adı “разливающихся беспокійство” (“*rahatsızlık veren, türeden*”) gibi izah etmenin daha doğru olacağını belirtmiştir. Böyle bir ihtimali Tebriz şehrinin birkaç kez maruz kaldığı güçlü depremlerle açıklayabilmiştir³³.³⁴ Tebriz’in bulunduğu alanın volkanik saha ve dolayısıyla bundan kaynaklanan faylı araziden oluştuğu doğrudur, hatta Tebriz’de tarih boyunca ardı ardına depremler olmuştur, fakat Tebriz isminin deprem ile alakalandırılmak bilimsel temelden yoksundur. M. A. Memmedov ise bu adın Türk kökenli olduğunu bildiriyor.³⁵ Halbuki “*Tavri*”, “*Tarmakis*” veya “*Tavrej*” sözü ortaya çıktığında Tebriz’in şimdiki yerleştiği arazide Türkçe konuşan toplulukların yaşaması şimdilik bilim âleminde bilinmemektedir.

“*Tarui-Tarmakis*” “Tebriz” kelimesinin ilk biçimi olmuştur.³⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu konuda ilk kez II Sargonun (M.Ö. 722-705) M.Ö. 714 yılında Urartu üzerine yürüyüşünü tasvir eden Asuri dilinde yazılmış yazıtta bahsedilmiştir.³⁷ Meşhur Sovyet bilim adamları İ. M. Dyakonov, İ. H. Aliyev araştırma eserlerinde Med tarihi ile ilgili bu konuda fikirlerini söylemişler.³⁸ II Sargonun kitabesinde işlenmiş olan “*Tarui-Tarmakis*” ya şimdiki Tebriz Şehrinin yerinde, ya da ondan biraz uzakta yerleşmiştir. Böylece, şimdiki “Tebriz” sözü ilk kez “*Tarui-Tarmakis*” şeklinde olmuş, sonraları Arapça kaynaklarda “Tebriz”, “Tebriz”, farsça kaynaklarda “Tebriz”, Ermeni kaynaklarında “*Tavrej*”, “*Davrej*”, Türkçede “Tebriz” Güney Azerbaycan’da yerel lehçede (Türkçe) “*Terbiz*” kelimesinin ilk biçimi olmuştur.

Tebriz kelimesinin ilk biçimi olan “*Tarui-Tarmakis*” sözünün etimolojisi hakkında da değişik görüşler vardır. Bu sözü eski Asuri dilinde “*İkikat kale*” şeklinde adlandıran İ. M. Dyakonov ve A. H. Fazilinin, Avesta’ya³⁹ dayanarak Tauri ile ilahileştirilmiş “*dev*” in aynı anlamda olduğunu anlatan X. Nyuberq ve EA Qrantovskinin görüşleri kaynaklardan bilinmektedir.⁴⁰

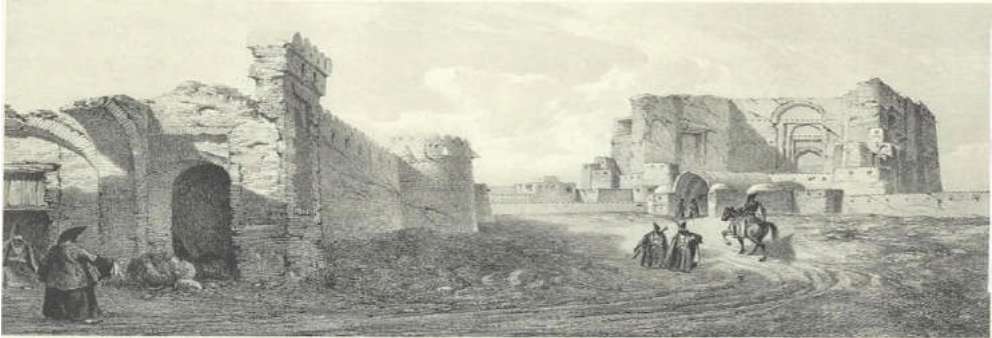
Muhtemelen, bu isim Surkab Dağı’nın eski adı Tori ile ilgilidir. Ruj de Clavijo; “Tebriz iki yalçın dağın ortasındaki düzlükte yerleşmektedir. Onun solundaki dağlar

şehrin çevresine kadar uzanır. Kuzeyinde de bir sıra silsile dağlar vardır.”⁴¹ Tebriz kenti üç taraftan, Doğudan Surkab, batıdan Yanık, güneyden ise Sehend dağlarının etekleriyle çevrelenmiştir.⁴² Tebriz sözünü dağ adı ile ilişkilendiren Kontarini: Bu şehrin yakınlarında birkaç kırmızı renkli dağ müşahede olunur. Diyorlar ki, bunlara “*Tori*” dağları denir.⁴³ Bizce bu, Surkab dağı olmalıdır.⁴⁴ Thomas Herbert, Adam Oleari de, Tebriz sözü “*Tovruz*” adlı dağ adından alınmıştır. Çünkü bu şehir bu dağın eteğinde yerleşmektedir. Adam Oleari, Tebriz bugün “*Torus*” denilen “*Oron*” dağının eteğinde yerleşmektedir.⁴⁵

Yukarıdakileri dikkate alarak böyle bir ihtimal ileri sürülebilir, Tebriz’in geçmiş adı olan “*Tarui*” Surkab Dağı’nın geçmiş adı “*Tarui*” veya “*Tori*” ile ilgilidir. Hem de bu dağın adı geçmişte “*Tauri*” veya “*tavr*” olmuştur. Böylece, “*Tauri*”, “*Tarui*”, “*Tavri*” sözlerinin sonuna “z” harfi ilave olunmakla “*Tavrej*”, “*Davrej*”, “*Təriz*”, “*Tebriz*” şeklini almıştır.⁴⁶ Yukarıda çeşitli dönemlere ait araştırmacı ve bilim adamlarının Tebriz adının etimolojisi ve Tebriz şehrinin ilk ortaya çıkışı ile alakalı olarak çeşitli görüşler paylaşılmıştır. Ancak ileride yapılacak olan çalışmalar bu konuyu kesit şekilde çözeceği şüphesizdir.

Tebriz’in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehirde yapılan arkeolojik kazılara göre Tebriz’in 5 bin yıllık bir geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli kaynaklar III. yy.’da şehrin varlığından söz ederler. Gazaka olarak da bilinen kent adını Büyük İskender’in komutanlarından Atropates’ten alan Atropatene’nin⁴⁷ başkentiydi. Fakat daha sonra bir depremde yıkılmış ve Arap hâkimiyeti döneminde şehir tekrar imar edilmiş.⁴⁸ Tebriz’in, III.-VII. yüzyıllar arasında İran’da hüküm sürmüş Sasaniler zamanında mevcut olduğu söylenebilir.⁴⁹

Tebriz’in Araplarca işgali Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Fakat İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli şehri Tebriz değil Erdebil idi. 858’de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Halife Mütevekkil (847-861) tarafından yeniden imar edildi. 10.yüzyılda ise Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi.⁵⁰ Yine Mukaddesi 10. yy’da Tebriz’i Cuma camisi bulunan pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder.⁵¹ 885-929 yılları arasında Azerbaycan’a Sâciler’in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler’in hâkimiyetine girmiştir.⁵²

Fotoğraf 4. Orta Çağ’da Tebriz Kalesi ve Ali Şah Mescidi

937'den sonra Müsafiriler, sonra da Revvâdiler Tebriz'e hâkim olmuşlardır. Bunların hâkimiyet alanları Azerbaycan (özellikle de Tebriz) idi. İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişti. Şehrin çevresi surla çevrildi. zirai ve ticari hayat gelişti.

Tebriz şehri Türk-İslam şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Bu dönemde Türkİslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de Teriz şehrinde inşa edilmiştir.

Azerbaycan bölgesinde Abbasilerin zayıflamasından sonra bölgede Sirvanşahlar, Sâcogulları, Revvadiler, Sellariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler teşekkül etmiştir. Bu teşekküller Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın bölgeye yaptığı akınların ardından Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıyarak tarih sahnesinden çekilmişleridir.⁵³

Tebriz'in tarihini karanlık yapan etkenlerden biri de bu depremlerdir. Tebriz deprem kuşağında olduğundan tarihte birçok kez depreme maruz kalmıştır. Bunlardan en zarar vereni 1042 yılındakidir ve bu depremde yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.⁵⁴ Şehrin yok olduğu Bu deprem meydana geldiğinde Tebriz'e Vahsudanlar hâkim idiler. Bu depremler neticesinde birçok tarihi yapı ya tamamen yok olmuş ya da sadece kalıntıları ayakta kalabilmiştir. 1055'te Tuğrul Bey tarafından alınan Tebriz, Selçuklular devrinde büyük bir önem kazandı. Meliksah'ın ölümünden sonra Tebriz'i oğlu Muhammed yönetti. Sonra Irak Selçuklularının hâkimiyetine giren Tebriz 1120'de Gürcülerin akınına uğradı. Şehir 1139'da Kara Sungur'un eline geçtiyse de kısa bir süre sonra Azerbaycan Atabeğliği'nin kurucusu İldeniz, bütün Azerbaycan'ı ele geçirdi. Tebriz, Atabeg Kızıl Arslan devrinde (1186- 1191) Azerbaycan'ın merkezi oldu. Sultan Celaleddin Harzemsah, 1225'te Tebriz'e gelerek atabegler hanedanına son verdi. Fakat şehir 1230'da Moğolların eline geçti.

1263'de Kafkasya'ya bir sefer yapan Hülagu dönüşü Tebriz'e geldi. Tebriz Abaka Han devrinde (1265–1281) İlhanlıların başkenti oldu. Şehir en parlak dönemini Gazan Hanın saltanatı sırasında yasadı. Bu dönemde Tebriz başkent idi. 1336'tan sonra Tebriz'e Celayirliler hâkim oldu. Timur istilasına kadar süren bu dönemde Tebriz, yeniden imar edildi. 1392'te kesin olarak Timur'un eline geçen şehir imparatorluğun batı eyaletlerinin idari merkezi oldu. Ölümünden sonra şehir Timur'un oğulları arasında el değiştirdi. 1406'da Tebriz, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un eline geçti. Kara koyunlular zamanında da Tebriz başkent olarak kullanıldı. Timur'un yerine geçen Sahruh, 1436'da Tebriz'i kesin olarak ülkesine kattı. Şehrin yönetimini oğlu Cihanşah'a verdi. Cihanşah devrinde Tebriz'de meşhur Gök mescit ve daha birçok bina yapıldı. 1468'de Tebriz Uzun Hasan tarafından alındı.

Ak Koyunlular devrinde Tebriz'de büyük gelişmeler yaşandı. Sah İsmail 1500'de Tebriz'i Safevi Devleti'nin topraklarına kattı. Bir süre Safevilerin başkenti

olan Tebriz, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çaldıran Savaşından sonra (1514) Osmanlıların eline geçti. Bu tarihten sonra Tebriz Osmanlılarla Safeviler arasında birçok kere el değiştirdi. Sonuçta Amasya Antlaşması ile (1555) İranlılarda kaldı. III. Murat döneminde başlayan 1578–1590 Türk-İran savaşı sırasında, Sadrazam ve Serdâr-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman Pasa tarafından teslim alınarak İstanbul Antlaşması uyarınca Kafkasya ve Azerbaycan ile birlikte Osmanlı yönetimine geçti.

İran'da Safevi birliğini yeniden sağlayan Abbas I tarafından geri alınan kent, II. Osman döneminde Türk-İran savaşına son veren Serav Barısı (1618) ile Safevilere bırakıldı. IV. Murat zamanındaki Revan Seferi esnasında Türk ordusunca ele geçirilen Tebriz, Padişahın Bağdat Seferi'nden sonra imzalanan Kasr-ı Şirin (1639) Antlaşmasıyla yeniden İran yönetimine geçti. İran'da Safevi Hanedanı'nın çöküşü üzerine (1723) Doğu Cephesi'nde başlayan Osmanlı Harekâtı sırasında Azerbaycan Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Pasa komutasında altı gün süren şiddetli savaşlar sonunda kente girildi (1725). Sonra Tebriz, bir ara Hekimoğlu Ali Pasa tarafından kan dökülmeksizin alındıysa da İran'da Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Sah ile yapılan antlaşma gereği 1746'da tekrar geri verildi. 1827'de İran'ın zayıf durumundan (yeni kurulan Kaçar Hanedanı'nın zayıflığından) yararlanmak isteyen Ruslar, Azerbaycan ile Tebriz ve etrafındaki şehirleri işgal ettiler. Ancak Türk-Rus savaşının başlaması üzerine yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla bir yıl sonra Tebriz, İran'da kaldı. Bundan sonra Tebriz, İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın veliahtlarının resmi oturma yeri oldu. Uzun bir barış döneminden sonra 1908'de Muhammet Ali Sah döneminde şehirde büyük bir isyan çıktı. Ruslar ve İngilizler duruma el koydular. 1909'da Ruslar Tebriz'i işgal etti. Birinci Dünya Savaşı'nın basında Ruslar Tebriz'i boşalttılar. Türk kuvvetleri şehre girdi. Fakat sonra Ruslar tekrar şehre hâkim oldular. Rusya'da ihtilal çıkınca (Ekim 1917), Kazım Karabekir Paşa kumandanlığındaki Türk kuvvetleri 1918'de Tebriz'e girdi. Ancak Mondros Ateşkesinden sonra İngilizlerin duruma el koymasından sonra kent 1919 ortalarında İran'a geri verildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında şehir Ruslar tarafından (Kızıl Ordu) yeniden işgal edildi(1941). Ruslar burada muhtar bir cumhuriyet kurdular (Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti) ve de Tebriz bu Cumhuriyet'in merkezi oldu. Bu durum 1946'ya kadar sürdü. Sonra İran Sah'ı Rıza Pehlevi, Tebriz'i tekrar İran topraklarına kattı. 1979 İran devriminden sonra gelişimini sürdüren şehir İran İslam Cumhuriyetinin önemli merkezlerinden birisini oluşturmaktadır. Günümüzde İran'ın 30 eyaletinden birisi olan Doğu Azerbaycan eyaleti merkezi ve nüfusun tamamına yakını Türklerden oluşan İran'ın sanayi, ticaret, ulaşım ve turizm bakımından önemli kentleri arasındadır.

1826-1828 Rus-İran Savaşı'ndan sonra imzalanmış olan bu antlaşma uyarınca Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Taliş Hanlığı Rusya'ya verilmiş, Aras Nehri'nin bu iki devlet arasındaki sınırı oluşturmasına karar verilmiştir. Azerbaycan toprakları bu anlaşma ile Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

1. Örneğin 1500 yıllarına ait olan Gari (Farsçada gari kelimesinin anlamı at arabası olup bu arabaların üzerinden geçmesine uygun olmasından dolayı köprüye bu isim verilmiştir.) ve Taşköprü günü-müzde şehrin merkezinden akan Mehran Çayı'nın üzerinde yer almaktadır.
2. MAHMOUDİ, G. (2010), Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı Coğrafi Bilimler Dergisi CBD 8 (2), 169-187 s. 172
3. MAHMOUDİ, G. (2010), Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara. s. 45
4. SATTARZADEH, M. BAYRAKTUTAN, S. HAMİD Far, S. (2007), "Tebriz (KB Gran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremsellliği" İslami Azad Üniversitesi, Tabriz. s. 2
5. ARNOLD, T. Wilson (1930), Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. p. 104
6. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. s.572-573
7. B İklimleri Kuşağı - Kurak iklimler: Step ve çöl sahalarında görülür. Buralarda buharlaşma yağıştan fazladır. Stepelerde yıllık yağış miktarı 100 – 700 mm. arasında; çöllerde ise 50-350 mm. arasındadır.
8. <http://tr.climate-data.org/location/211/> (erişim 15.02.2015)
9. KIVRAK, N. (2009). Tebriz'de Sanayi ve Sanayiye Dayalı Çevre Sorunları. Marmara Üniv. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul, s.43
10. Timur'un kendisi şöyle demiştir ki, Tebriz o kadar eski şehir ki, hiç kimse onun ne zaman oluştuğunu bilmiyor. "Kitabemnem Teymurecahançoşa". bk. Ahmet Kaviyanpurun "Tarih-i genel-ye Azerbaycan", Rizaiyye, (Urmiye), 1346 Şemsi kitabının 127. sayfasından alıntı.
11. TAVERNİER J.B. (2006), seyahatnamesi, İstanbul: Kitap Yayınevi 118. s.90; Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, Jean Chardin., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014. s. 328-329
12. Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlə. Mirat-ül-boldane Naseri, I cild, Tehran, 1294 hicri (1877) s. 362. Mirat-ül-boldane Naseri, age. s. 341.
13. Seyidağa ,Onullahi, XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü 1982. S. 31. Nadir Mirzə. Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəne-ye Təbriz, Tehran, hicri 1323 s. 17.
14. "Mirat-ül-boldane Naseri", s.342; V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337 Şəmsi, s.7-8.
15. Фавстос Бузанд. История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгияна. Ереван, 1953, s. 113-114, 119. (Favstos Buzand. Ermeni Tarihi)
16. Səfərname-ye Cekson, Tərcome-ye Mənuçəhr Əmiri, Tehran, 1352 ş., (1973), səh. 57, 70.
17. Səfərname-ye Cekson , age. s.57-70.
18. Ehemənilər (M.Ö. 550-331), Parfiyalılar isə (M.Ö. 248 yıldan M.S. 227 yıllarına kadar) hükümrənlik sürdürmüşlərdir.
19. Nadir Mirzə. age. s. 18.
20. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337 Şəmsi s.7.
21. Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastani-ye Azərbayqan, Tehran, 1304 ş., s.11. Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzətə ədəbi, Tehran, 1346 ş., s. 23.
22. Seyidağa ,Onullahi, age. s. 32
23. Əhməd Kəsrəvi, Azəri ya zəbane..., s. 10.
24. Sir John Chardin, Travels in Persia, 1673-1677 Paris 1811, s.412 Mirat-ül-boldane Naseri, age. s. 376. Nadir Mirzə, age. s. 15.
25. "Teb" değıl ilk harfi Təbriz'in, Leyk sehhet verir o her nefere. Gördün o ahunu ki mişk doğur, Sahib olmuş adile her hünere. bk. Hakani Şirvani. Divan, s. 68.
26. "Əcayib-əd-dünya". AEATİEA, foto-surət, inv. № 3831, vər. 199-200. "Nüzhet əl-qülub", Tehran, 1958, səh. 85.
27. Yaqut ibn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvi (1179-1229). Məcəm əl-bolddan, Tehran nəşri, I cild, s.174

- Tarix əl- Yəqubi, II cild, s. 371.
28. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. s.572-573
 29. TAVERNIER, J.B. (2006), seyahatnamesi, İstanbul: Kitap Yayınevi 118. s.90
 30. Burada Chardin'in anlattıklarında bir bilgi karışıklık var. Hülagu, Harun Reşid'in generali değil İlhanlı Moğol hanedanının kurucusudur. Kendine başkent olarak Tebriz'i seçen Hülagu 1256'dan 1265'e kadar hükümdar olmuştur. Mirza İbrahim beyliğin kâhyasıdır ve İran'ın birinci beyliği olan Tebriz'in hanlarıyla aynı itibara sahiptir.
 31. Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, Jean Chardin., Kitap Yayınevi, İstanbul 2014. S328-329
 32. Cihannüma, Katip Çelebi., Boyut yayın Grubu, İstanbul 2008 s. 379-380-381. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi, (Bürhan). Bürhane qate, Kəlküttə, 1860, s. 17 Sir John Chardin, age. s. 414-415; Mirat əl-buldane Naseri, s. 356. Səid Nəfisi. Fərhəngname-ye Parsi, Tehran, 1319, s. 79 Favstos Buzand, səh. 113, 119.
 33. И. И. Березин. Путешествие по северной Персии, Казань, 1852, т. II., s. 53; (İ. Berezin. Kuzey İran Seyahati, Kazan, T II., s. 53.)
 34. Мамедов. М. А. О (1974), географическом названии Тебриз. "Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛФП", № 4, s. 72-74. (M.A. Memmedov. Tebriz coğrafi isim hakkında. "İzb. AN. Azerb. SSR Serisi LFP ", 1974, №:4, s.72-74
 35. Tarui-Tarmakis modern Tebriz'in geçmiş adıdır. Bak: Şemseddin Sami. Kamus-ül Alam, birinci cilt, İstanbul, 1306 (1889), s. 28.
 36. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские иточники.. ВДИ, 1951, № 2-4.
 37. И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 216; Играр Алиев. История Мидии, s. 213.
 38. Zend-Avesta', Eski İran inancı olan Zerdüştlüğün kutsal kitabıdır. Bu inancın kurucusu Zerdüş, Gatalar denen dörtlükler yazmıştı. Bu dörtlükler Avesta 'da toplanmıştı. Bu yazılar, Zerdüş'tün neye inandığını ve Zerdüştlüğün temellerini anlatan tek belgedir.
 39. SEYİDAĞA ,Onullahi, age. s. 37
 40. Ruy Gonzáles de Clavijo, Embâjada a Tamor Lân (Klavijo seyhatnamesi): s. 161-162.
 41. ТƏBƏTƏBƏİ Məhəmmədrza. Tarix-i Ovlad əl-əthar, Təbriz, 1304 hicri (1886), s. 132-133.
 42. KONTARİNİ, Səfərnəməha-ye veneziyan dər Ğran, s. 135.
 43. SEYİDAĞA ,Onullahi (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü. S. 38
 44. THOMAS, Herbert (1928), Travels in Persia (1627-1629) Abridged and ed. by sir William Foster, London, p. 312-314. Адам
 45. Олеарии. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства въ Московию и Персию въ 1633, 1636, 1639 годах. Пер. с нем. Павелъ Барсов. М., 1870,
 46. SEYİDAĞA ,Onullahi (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü. S. 38
 47. Atropatena ya Medya Atropatena, MÖ 4. yüzyılda çoğu bugünkü Güney Azerbaycan ve Kuzey Irak'ta olarak bilinen bölgede kurulmuş ve başkenti Gazaka kenti olmuş eski bir krallık.
 48. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, cilt 20.
 49. Türk Ansiklopedisi, Tebriz maddesi (yaz: C.R. Gürsoy), cilt 31, M.E.B., Ankara, 1982.
 50. BARTHOLD, W. (1975), Azerbaycan ve Ermenistan (çev.: İsmail Aka), A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt VIII-XII., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
 51. STRANGE, Guy Le The Lands of Eastern Caliphate, (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur). XI. Bölüm (Azerbaycan) Cambridge XI. Bölüm (Azerbaycan) s.161
 52. İslam Ansiklopedisi, "Tebriz" maddesi (CL. Huart), s. 16
 53. AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat Tarihte Tebriz. Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Ankara-2007, s. 13
 54. WILSON, Arnold T. (1930), Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. p. 104

Kaynaklar

- "Acayib-əd-dünya". AEATİEA, foto-surət, inv. № 3831
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, cilt 20.
- AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2007), Tarihte Tebriz. Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- BARTHOLD, W. (1975), Azerbaycan ve Ermenistan (çev. İsmail Aka), A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt VIII-XII., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Березин, И. И. (1852), Путешествие по северной Персии, Казань. (Berezin, İ. (1852). Kuzey İran Seyahati, Kazan.)
- BUZAND, F. (1953), (Фавстос Бузанд). История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгяна. Ереван. (Favstos Buzand. Ermeni Tarihi)
- Cevadi, A. (2006), Mesken ve nüfus genel sayımı Sunucuları, Tahran.
- CHARDİN, J. Seyahatnamesi (2014), (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, İstanbul.
- Clavijo. R. G. de, Embâjada a Tamor Lân (Klavijo seyahatnamesi): s. 161-162.
- Дьяконов И. М. (1951), Ассиро-вавилонские иточники. ВДИ. № 2-4.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. Fəqih, C. (h. 1346). Atropatekan və nehzəte ədəbi, Tehran,
- HELEF, Məhəmməd Hüseyn ibn.(1860). Təbriz, (Bürhan). Bürhane qate, Kəlküttə.
- HERBERT, T. (1928), Travels in Persia (1627-1629) Abridged and ed. by sir William Foster, London, İslam Ansiklopedisi, "Tebriz" maddesi (CL. Huart),
- Katip Çelebi. (2008), Cihannüma. Boyut yayın Grubu, İstanbul.
- Kaviyanpurun, A. Ş. (H.1346). Tarih-i genel-ye Azerbaycan. Rizaiyye, (Urmiye). Kəsrəvi, A. (h. 1304). Azeri ya zəbāne bastani-ye Azərbaýqan, Tehran.
- KIVRAK, N. (2009), Tebriz'de Sanayi ve Sanayiye Dayalı Çevre Sorunları. Marmara Üniv. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul,
- MAHMOUDİ, G. (2010) , Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı Coğrafi Bilimler Dergisi, CBD, 8 (2), 169187.
- MAHMOUDİ, G., (2010), Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- MAMEДОВ, М. А. (1974), О географическом названии Тебриз. "Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛФП", № 4, Memmedov, M.A.. (1974), Tebriz coğrafi isim hakkında. "İzb. AN. Azerb. SSR Serisi LFP , №:4.)
- Məhəmmədrza, T. (h. 1304), Tarix-i Ovlad əl-əthar, Təbriz. (1886).
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, (1990). Tebriz maddesi, 11.cilt, İstanbul: Meydan Yayınevi.
- MİNORSKÍ. V. F. (h. 1337), Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng, Tehran.
- NADİR Mirzə. (h. 1323), Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəne-ye Təbriz, Tehran. Nəfisi, S. (h.1319). Fərhangname-ye Parsi, Tehran.
- Олеарии, А. (1870), Подробное описание путешествия Гольштинского посольства въ Московию и Персию въ 1633, 1636, 1639 годах. Пер. с нем. Павелъ Барсов. М.
- POLAT, K. (2010), V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz Ata. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış. Doktora Tezi. Erzurum.
- Strange, Guy Le, (1903). The Lands of Eastern Caliphate, (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur). XI. Bölüm (Azerbaycan) Cambridge Sami, Ş. (h. 1306). Kamus-ül Alam, birinci cilt, İstanbul. (1889).
- Sattarzadeh, M., Bayraktutan, S., Hamid Far, S., (2007). "Tebriz (KB Ğran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremselligi" İslami Azad Üniversitesi, Tebriz
- Səniüddövlə, M. H. (1877). Mirat-ül-boldane Naseri, I cild, Tehran.
- SEYİDAĞA , O. (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü Səfərname-ye

İRAN'DA BÜYÜK SELÇUKLU CAMİ MİMARİSİ¹

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA*

İslamiyetin ilk çağlarında İran'da iki ayrı tip camilerin biri Emevi camileri gibi avlu etrafında payeli camiler, diğer Sasani yapılarından alınan tek eyvanlı camilerdir. En eski örnek Hazarın güney doğusunda Damgan'da 760 da yaptırıldığı tahmin edilen Tari Hane avlu etrafında payeli camidir. Bundan 200 yıl sonra 960 da İsfahan'ın doğusunda Nayin Mescid-i Cuması ana hatlarıyla Tarihane'yi andırmakla beraber hafif sivri kemerler yerine tam sivri kemerler, beşik tonoz yerine sivri tonoz gelmiştir. Bütün payeler, duvarlar, kemerler ve mihrabı zengin ştuk süslemelidir. Diğer bir fark olarak minare kible duvarının sol köşesine camiye bitişik yapılmıştır. Güney İran'da Şiraz'ın 200 km doğusunda Niriz'de değişik planlı başka bir cami 973 tarihli Niriz Mescid'i Cuması'nın eski kısımları büyük kible eyvanı ile kuzey köşesinde yükselen silindir minareden ibarettir.

Böylece Doğu ve Orta İran'da avlu etrafında payeli cami planı gelişirken Güney İran'da tek eyvanlı caminin plan ve cephe mimarisi kalıntıları Sasani yapılarını hatırlatmaktadırlar.

Selçuklu devrinin başında Zevvare Pamenar Camii avlu etrafında payeli Damgan ve Nayin camileri planına göre fakat daha küçük ölçüde yapılmıştır. Kible revaklarında birer mihrabın bulunması ayrıca birinci ve altıncı revakların tromplu küçük kubbe örtüsü bir yeniliktir. Bundan sonra Selçuklular eski camilere birer mihrap

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

İslamiyetin ilk çağlarında İran'da iki ayrı tip camilerin biri Emevi camileri gibi avlu etrafında payeli camiler, diğer Sasani yapılarından alınan tek eyvanlı camilerdir. En eski örnek Hazarın güney doğusunda Damgan'da 760 da yaptırıldığı tahmin edilen Tari Hane avlu etrafında payeli camidir. Bundan 200 yıl sonra 960 da İsfahan'ın doğusunda Nayin Mescid-i Cuması ana hatlarıyla Tarihaneyi andırmakla beraber hafif sivri kemerler yerine tam sivri kemerler, beşik tonoz yerine sivri tonoz gelmiştir. Bütün payeler, duvarlar, kemerler ve mihrabı zengin ştuk süslemelidir. Diğer bir fark olarak minare kible duvarının sol köşesine camiye bitişik yapılmıştır. Güney İran'da Şiraz'ın 200 km doğusunda Niriz'de değişik planlı başka bir cami 973 tarihli Niriz Mescid-i Cuması'nın eski kısımları büyük kible eyvanı ile kuzey köşesinde yükselen silindirik minareden ibarettir.

önü kubbesi ekleyerek planı zenginleştirmişlerdir. Ayrıca üç tarafı açık tek kubbeli köşk tipi camileri de yenilik olarak getirmişlerdir.

Daha sonra Selçuklular Karahanlı ve Gazneli Kervansaray ve Saraylarında uygulanan 4 eyvanlı plan şemasını cami mimarisinde değerlendirmiş ve ilk olarak 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması bu plana göre yapılmıştır. Bundan sonra bütün İran ve Orta Asya camilerinde bu plan uygulanmıştır. Selçuklu camileri daha çok Orta İran'da toplanmış en önemli eserler İsfahan ve çevresinde yer almıştır. Kazvin'de de mimari ve süslemenin gelişmesi bakımından çok önemli camiler vardır. Kirman, Yezd ve Şirazda buna katılırsa İran'da Selçuklu camilerinin bulunduğu yerler tamamlanmış olur. Bunun dışında bir kaç yerde mimari önemi olmayan veya asıl camiden çok az bir kısım kalan camiler de Selçuklu dönemine aittir.

Cami mimarisinde yenilik ve gelişme İsfahan Mescid-i Cuması'nda Melikşah kubbesi ile başlamış bundan sonra Terken Hatun kubbesi ve diğer köşk tipi camilerle birlikte bir cephe mimarisinin gereği anlaşılmıştır. Türk mimarisinde cephe daima çok önemli görülmüştür. Bunun için Selçuklular kubbelerin önüne bir eyvan eklemişlerdir. Daha 1019/ 1020 tarihli Rıbat-ı Mahi'de görülen kubbe eyvan birleşmesini Selçuklular abidevi ölçüde uygulamışlardır. Daha sonra kubbeli mekân yanlara doğru genişletilmiş ve ön tarafı revaklı bir avlu hâline getirilmiştir. Güney eyvanın karşısına ikinci bir eyvan ekleyerek abidevi portalle bir cephe mimarisi uygulamışlardır. İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plan halinde gerçekleştirildiği ilk eser, Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık planın bütünü içinde yerini almıştır. Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı

plan şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

Planda kubbe önünde bulunan kible eyvanı, kuzey eyvanından daha geniş ve yüksek, kuzey eyvanı da yan eyvanlardan geniştir. Minare batı cephesinin güney köşesine yakındır ve İran'ın en eski tarihli minarelerinden biridir. Kubbeyi taşıyan duvarlar eyvana doğru geniş bir kemerle yanlara doğru ikişer kemerle açılmış, yalnız mihrap duvarı kapalı kalmıştır. Zengin ştuk süslemeli mihrap, camiden 21 yıl sonra 1156 da tamamlanmıştır. Duvarların üst kenarlarında çiçekli kûfi kitabe kuşağından bazı kısımlar dökülmüştür. Üç dilimli tromplar nişlerde bölümlere ayrılmış 16 sivri kemerle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Tromplar bölgesinde ve kubbenin içinde tuğlaların değişik dizilmesinden geometrik örnekler, baklavalarda meydana getirilmiştir. Tarih kitabesi avlu cephesinin üst kısmında bulunmaktadır. Zevvare camii'den sonra, başta Ardistan ve Isfahan Mescid-i Cumaları olarak diğer camiler de dört eyvanlı hale getirilmiştir. İran'da XII. yy. Selçuklular devrinden kalan en ilgi çekici camilerden biri de Ardistan'da Mescid-i Cuma'dır. Abbasilerden kalma eski bir cami yerinde yapılmıştır. Zevvare camii ile aynı ölçüde 7.45 m. çapındaki kubbeli mekânın yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyor. Fakat Zevvare'den daha önce tek kubbe hâlinde yapıldığı ve Zevvare Camii kubbesinin bunu örnek aldığı kabul edilir. Alt kısım çiçekli nesih bir kitabe kuşağı ile nihayetlenmekte bunun üzerine Isfahan Mescid-i Cumasındaki Kümbeti Hakiye benzer bir tromp ve kubbe sistemi yerleştirilmiş bulunmaktadır. Tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen örnekler ve kubbe içindeki baklavalarda Zevvare'den daha itinalıdır. Burada diğer Selçuklu camilerinden farklı olarak kubbeyi taşıyan payeler arasındaki kemerlerin iç yüzleri kitabeler ve alçı süslemelerle canlandırılmış ve böylece mekân etkisinde mimarının asaletini bozmayan bir

Daha sonra Selçuklular Karahanlı ve Gazneli Kervansaray ve Saraylarında uygulanan 4 eyvanlı plan şemasını cami mimarisinde değerlendirmiş ve ilk olarak 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması bu plana göre yapılmıştır. Bundan sonra bütün İran ve Orta Asya camilerinde bu plan uygulanmıştır. Selçuklu camileri daha çok Orta İran'da toplanmış en önemli eserler Isfahan ve çevresinde yer almıştır.

İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plan halinde gerçekleştirildiği ilk eser, Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık planın bütünü içinde yerini almıştır. Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı plan şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

zenginlik elde edilmiştir. H. 553-555 (1158 ve 1160) tarihlerinde komşu şehirdeki Zevvare camiine göre Ardistan camii de dört eyvanlı hale getirilmiş, cami o zaman daha birkaç yıllık olduğu halde, plânı eskimiş gibi görüldüğünden, büyük hayranlık uyandıran Zevvare camii plânına göre değiştirilmiş ona uydurulmuştur. Bu arada eski, harap Abbasi camiinin sütun paye ve revak kemerleri gibi bazı kısımları da kullanılmıştır. Kubbeli kısımdaki büyük kitabe 1158, güney eyvanındaki kitabe 1160 tarihlidir. Mihrap da H. 553 (1158) den kalmadır. Minare burada da Kuzey-batı köşesindedir.

Selçuklular İran'da ilk defa orijinal bir cami mimarîsi meydana getirmişler, bunun için Karahanlı ve Gazneli camilerinde ortaya çıkan gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Plân içinde, kubbe dıştan hâkim bir görünüşe sahip olmuştur. Gerçi, tromplu kubbe ve eyvanın İran'da ta Sasanilere ve Part'ara kadar uzanan eski bir tarihi vardır. Aynı şekilde sütun, paye, kemer ve tonoz da her devirde kullanılmış mimarî unsurlardır. Fakat bunların hepsini yeni bir mimarî içinde değerlendirmek ve orijinal plan şekilleri halinde camilere, medreselere, kervansaraylara yerine göre tatbik ederek yeni bir üslûp yaratmak Selçukluların işi olmuş, onların millî karakteri sanatlarında ifadesini bulmuştur.

İran'dan başlayarak Orta Asya'ya kadar bundan sonraki camilere yeni bir abidevi manzara kazandırmış olan Selçuklu cami plânı kalabalık bir

cemaatin namaz kılması için ideal bir şekil değildir. Eyvanlar, mihrabın her taraftan görülmesine imkân vermez, Namaz kılanlar da birbirlerini görmezler. Bu yüzden asıl mihrap, çok küçük kalmış, çeşidi yerlere mihraplar yapmak gerekmiştir. Eyvanların çok yüksek görünmemesi için, revakları iki katlıdır. Selçuklular birbirleriyle güç kaynaşan unsurları bir araya getirerek çok abidevi bir mimarî yaratmışlar ve bu yüzden pratik bakımdan camiye uymadığı halde bu plân, bütün İran'da ve Asya'da hâkim olmuştur.

Minareler

Karahanlılar, Gazneliler ve Delhi Kutup Minar'da gördüğümüz gibi Türkler çeşitli minare şekilleri denedikten sonra, Selçuklular İran'da ince uzun, silindirik

minareleri geniş ölçüde yerleştirerek kendi zevklerine en uygun şekli bulmuşlardır. İsfahan yakınında 1122 (515) tarihli altta sekizgen, üstte kalın silindir biçiminde Çar Menar ve 1129 tarihli Sin minaresi gibi bazı istisnalar dışında poligon veya dört köşeli alt kısım tamamen kaybolmuştur.

Bunların en eskisi Damgan Mescidi Cumasında daha Tuğrul Bey zamanından kalma 1058 (450) tarihli, yukarıya doğru incelen yüksek endamlı, silindirik Selçuklu minaresidir. Ortada geniş bir kitabe kuşağı ve çok ince diğer beş kuşakla belirsiz şekilde bölümlere ayrılmakla beraber, kuvvetle yukarı yükseliyor. Bunun dışında düz silindirik gövde yalnız tuğlaların dizilmesinden meydana gelen baklavalara ve geometrik örnekler ve bir de ince kufi kabartma çini kitabe kuşağının açık mavi veya firuze sırlanmasıyla süslenmiştir. Selçukluların ilk çinili mimarî eseri olması bakımından da bu minarenin ayrı bir yeri vardır. Bugün yıkılmış olan şerefe çok yukarıda bulunuyordu. Save'de Mescidi Meydan minaresi 1060 (453) tarihinde bundan hemen iki üç yıl sonra ikinci Selçuklu Minaresi olarak, yine Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Zevvare'de plânı önemsiz ve Selçuklu alçı kabartmaları üzerine İlhanlı alçı süslemelerin kaplanmış olan Mescid-i Pûmenâr'ın 1068-9 (461) tarihli zarif silindirik minaresi ise Alparslan zamanından kalmıştır. Tuğla üzerine oyma, rumilerle süslü kufi kitabe kuşağı Damgan minaresinden sonra ikinci Selçuklu kitabesidir. Minarenin gövdesinde bundan başka süsleme yoktur. Sade tuğla dizisi halinde yükselir. Şerefesi yıkılmıştır.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 (466) tarihli Mescidi Cuma minaresiyle, İsfahan yakınında Barsiyan Mescidi Cumasının 1097 (491) tarihli minareleridir. XII. yy. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 (466) tarihli Mescidi Cuma minaresiyle, İsfahan yakınında Barsiyan Mescidi Cumasının 1097 (491) tarihli minareleridir. XII. yy. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

EKLER

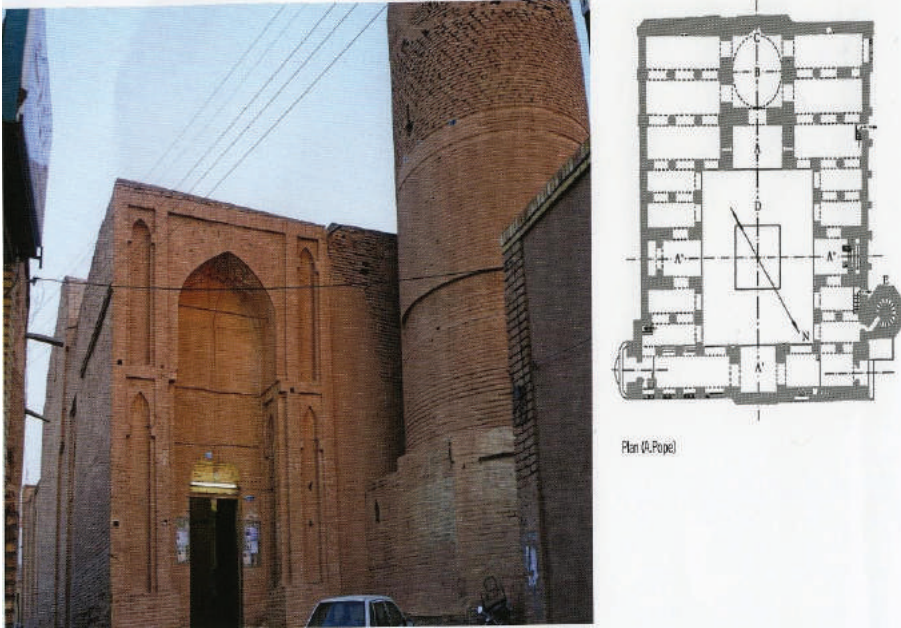

Foto 1. Zevvare Mescidi Cuması Planı

Foto 2. Zevvare Pamenar Camii Minaresi

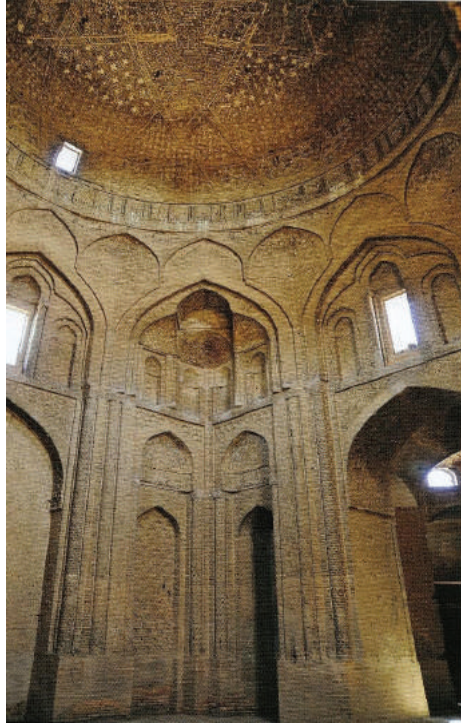

Foto 3. Isfahan Cuma Camii

Foto 4. Ardistan Cuma Camii

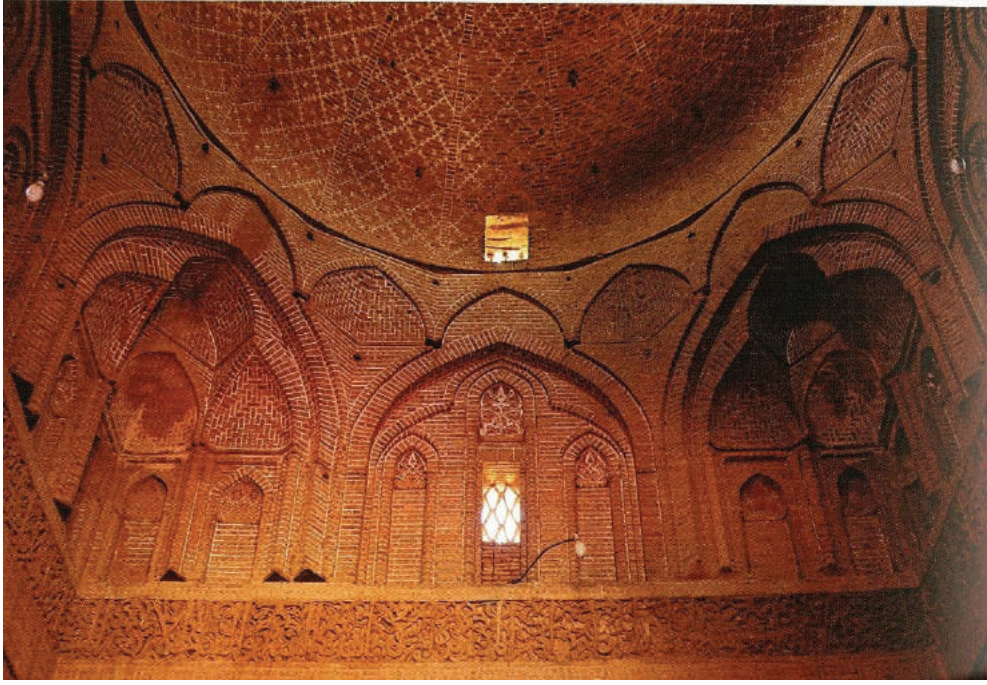
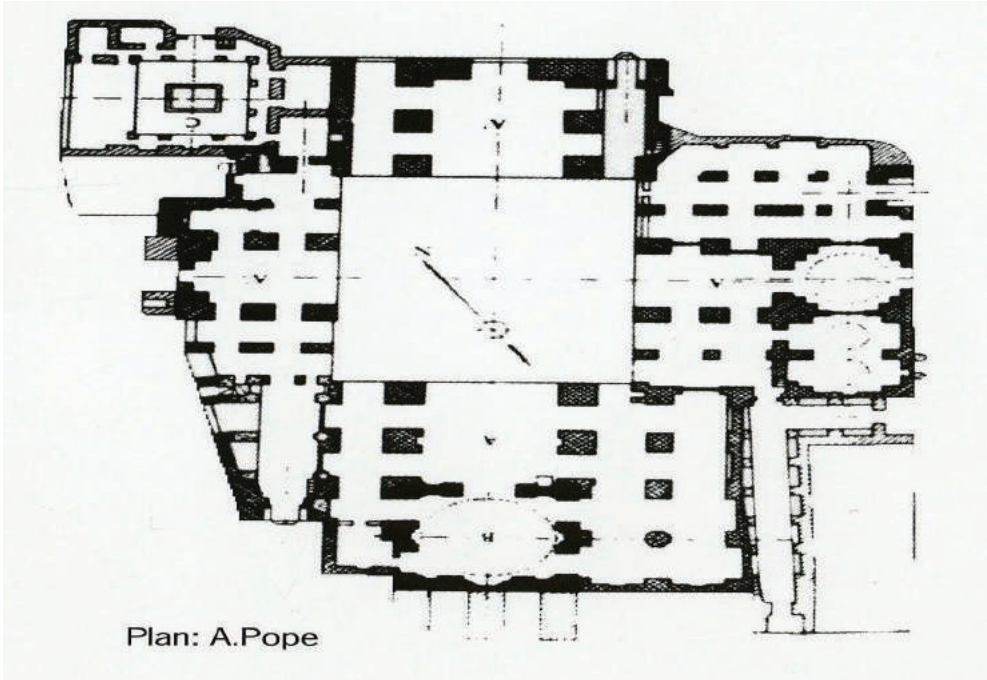

Foto 5. Ardistan Cuma Camii

Plan: A.Pope

Foto 6. Ardistan Cuma Cami Planı

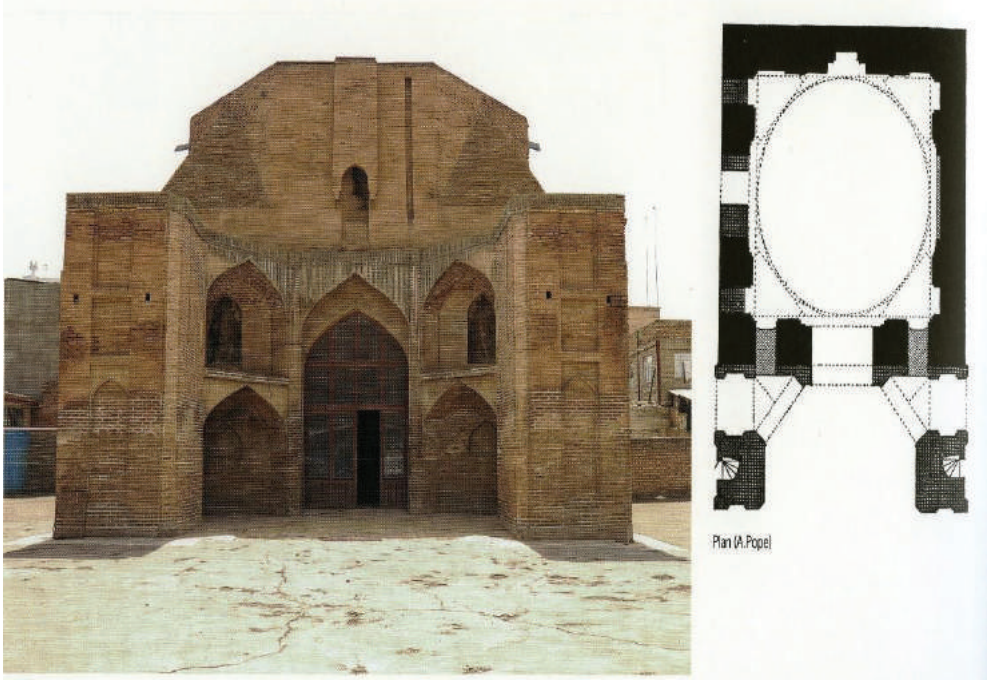

Foto 7. Haydariye Cami

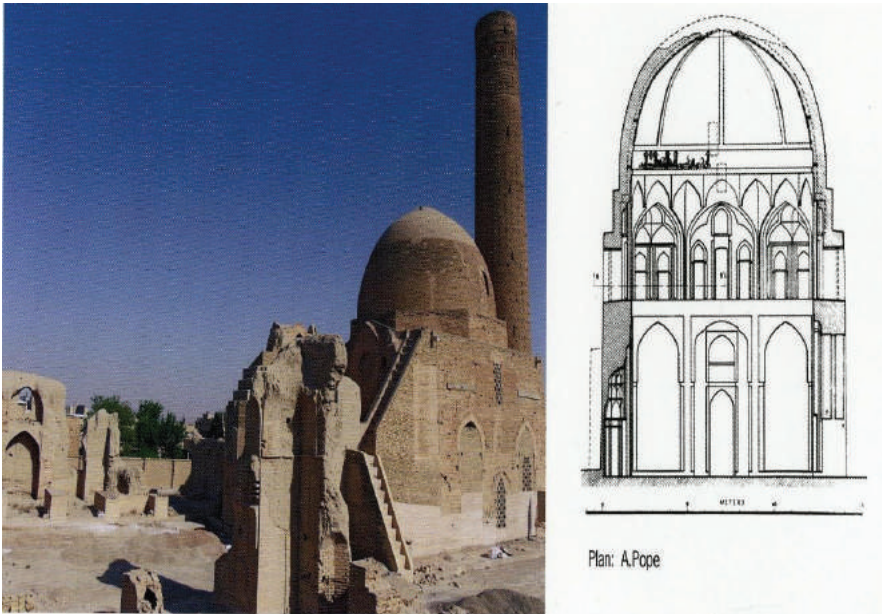

Foto 8. Barsiyan Cuma Camii

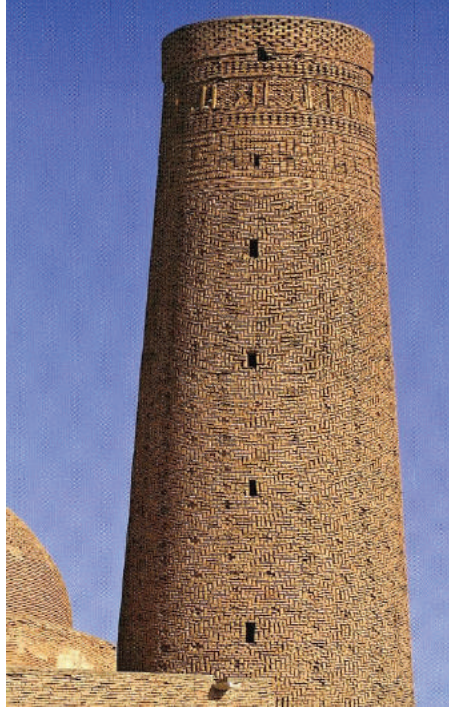

Foto 9. Barsiyan Cuma Camii

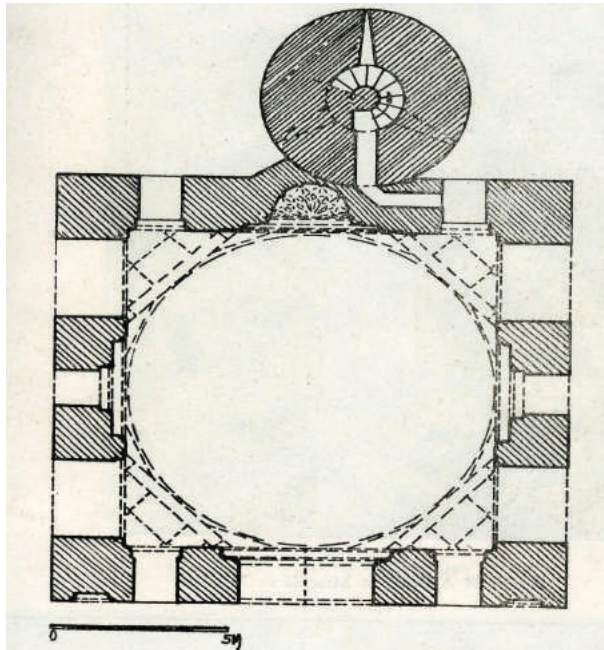

Foto 10. Barsiyan Cuma Camii Planı

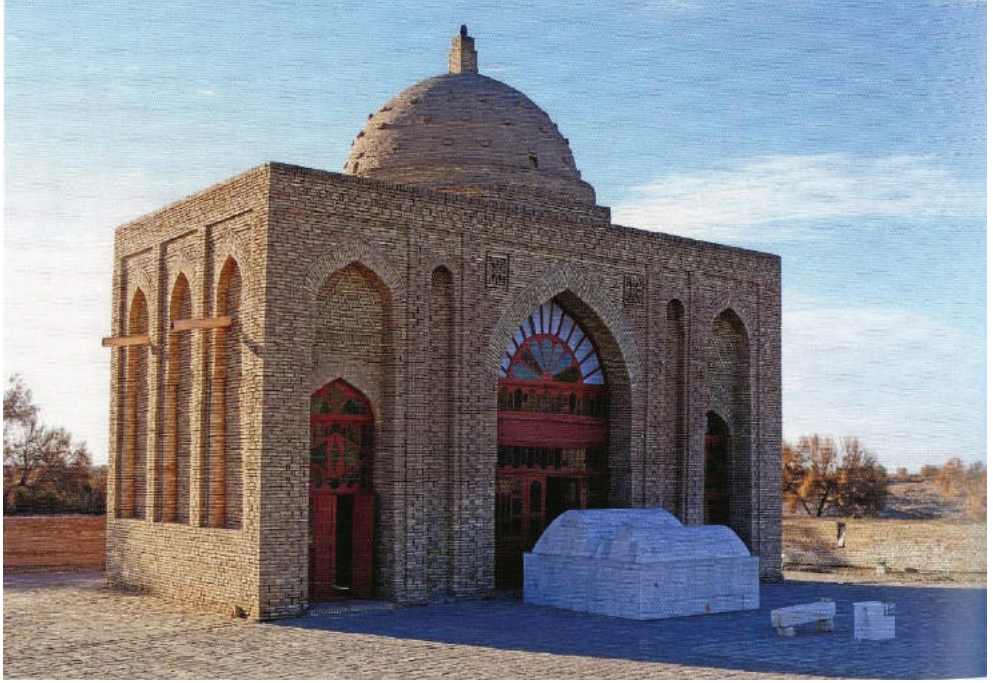

Foto 11. Talhatan Baba

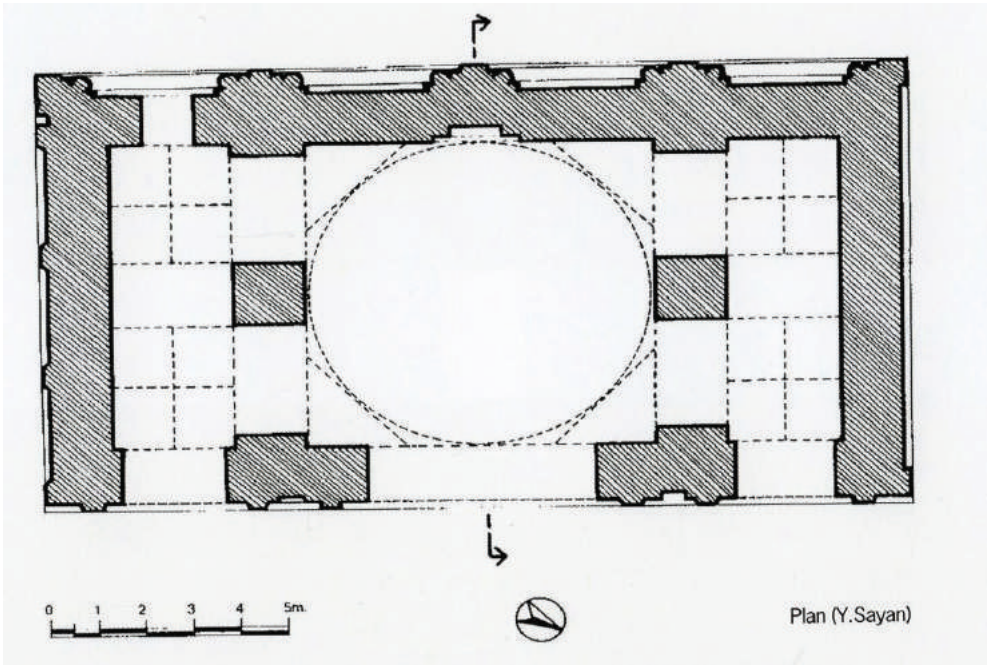

Foto 12. Talhatan Baba

- 1 Merhum hocamızın (1914-2013) bu makalesi IV. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1994, s. 1-8'de yayınlanmıştır. Resimleri; Anonim, Büyük Selçuklu Mirası, İstanbul, 2014'den alınmıştır. (Prof. Dr. Haşim KARPUZ)

İRAN EKONOMİSİNDE YAŞANAN RADİKAL DÖNÜŞÜMLERİN YANSIMALARI

YRD. DOÇ. DR. Ş. MUSTAFA ERSUNGUR*
YRD. DOÇ. DR. Z. ÇAĞLAR YURTTANÇIKMAZ**
YRD. DOÇ. DR. E. DEMET EKİNCİ***
PROF. DR. Ö. SELÇUK EMSEN****

Özet

İran; Ortadoğu'da coğrafi konum, tarih, jeopolitik, nüfus ve kültürel kimlik itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Dünya ekonomisinde İran'ın bulunduğu durum dikkate alındığında, yakın tarihte yaşadıkları itibarıyla çoğu ülkeden farklılık sergilemektedir. 1970'lerden itibaren yaşanan gelişmelere bakıldığında, 1979'da devrim yaşamış, 1980'den 1988'e süren Irak ile savaş, savaş boyunca devam eden askeri ambargo ve nükleer uzlaşmazlık nedeniyle savaş sonrasında başlayan ekonomik ambargo görülmektedir. Dolayısıyla önemli kırılmaların yaşandığı İran'da bu kırılmalar doğrultusunda İran ekonomisi ağır dışsal şoklar yaşamıştır. Bu çalışmada İran'da GSYH ile ilgili gelişmeler, askeri harcamalar, üretimde sanayinin payı ve dış ticaret hareketleri ele alınmıştır. Ayrıca İran ekonomisinde yaşanan radikal dönüşümlerin etkileri Girdi-Çıktı analizleriyle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ekonomik büyüme, Askeri harcamalar, Savaş, Ambargo.

* Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Öğretim Üyesi.

**** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Ekonomik büyüme literatüründeki gelişmeler incelendiğinde, klasik iktisadın emek-değer teorisi çerçevesinde büyümenin temel belirleyici olarak aldığı emek faktörü merkezi noktada yer almıştır. Klasik iktisadın anti tez konumundaki Keynesyen perspektifte ise yatırım ve dolayısıyla sermaye unsurunu ve kamu müdahaleciliğini merkezi noktada tutan Harrod-Domar modeli gelişirken; klasik iktisadın eksikliğini gidermek ve Keynesyen müdahaleciliğe tepki olarak geliştirilen Neo-klasik büyüme formu aynı zamanda Solow tipi bir büyüme kalıbına dönüşmüştür. Klasik ve Keynesyen büyüme formunun sentez konumundaki Neo-klasik büyüme formunda reel üretim artışının gerçekleştirilebilirliğinin koşulu olarak iki üretim faktörüne; emek ve sermayeye gereksinim bulunmaktadır. Solow'da büyümenin daha çok nicel unsurları kapsadığı dikkat çekerken, nitel boyutlar ise içsel büyüme modellerinde kendine yer edinmiştir.

Büyüme formunun bu tarihsel gelişimi dikkate alındığında, İran'da yaşanan iç ve dış sosyoekonomik unsurlar, standart büyüme formuna uygun gelişmeler ile büyüme dinamiklerinin araştırılmasını engeller nitelik taşımaktadır. Zira adeta eş zamanlı olarak devrim, savaş ve ambargo uygulamalarının yol açtığı içsel ve dışsal olumsuzluklar şeklindeki yansımaların standart büyüme modelleriyle modellenir olmaktan uzak oluşu, İran ekonomisi özelinde sağlıklı bir modellemeyi de engelleyen unsurların başında gelmektedir. Dolayısıyla Dünya ekonomisinde sahip olduğu özellikleri itibarıyla bir benzeri olmayan İran ekonomisinde ortaya çıkan dönüşümler incelemeye değer kabul edilebilir. Bu çerçevede çalışmada İran ekonomisinin kişi başı gelir, dış ticaret ve sanayi sektöründeki değişimlerinin gelişmekte olan ülkeler ve dünya ortalaması bağlamında irdelenmesi, devrim, savaş ve ambargonun etkilerini görmek açısından ilgiye değerdir. Ayrıca İran'ın yakın gelecekte ambargonun kaldırılmasıyla dünya ekonomisine eklenmesi söz konusu olacaktır ki, işte bu noktada standart büyüme formları ile açıklanabilir modellerin kurulması mümkün olacaktır. Bunun için de sektörel bazda Girdi-Çıktı analizleri ile dönüşümlerin ele alınması yakın gelecekte İran ekonomisi için bir perspektif sunabilecektir.

2. İran Ekonomisinde Savaş ve Ambargonun Ekonomi Üzerine Etkilerinin Zamana Bağlı İncelenmesi

Yukarıda belirtilen standart büyüme formlarına ilave olarak, Barro and Sala-i-Martin (1995) çalışmasında, genel anlamda kamu ve özelde de askeri harcamalar ile savunma harcamalarının büyüme üzerine negatif ya da anlamlı olmayan etkilerinin olduğu kabulü söz konusudur. Kamunun boyutunun altyapı, Ar-Ge ve eğitim harcamalarını kapsaması halinde bunun yansızlıktan da çıkarak anlamlı ve

pozitif (bk. Ram 1986; Aschauer, 1989; Barro 1990, Morrison and Schwartz 1996) etkiler içerebileceği de ileri sürülmektedir. Yine kamu boyutlu olarak savunma harcamaları genellikle birçok ülkede, toplam kamu harcamaları içinde çok önemli bir oranda olup, eğitim ve sağlık harcamalarından nispi olarak daha fazla paylara sahip bulunmaktadır (Saunders 1993: 26). Ancak, eğitim ve sağlık harcamalarının aksine, askeri harcamaların ekonomi üzerine etkilerinin negatif olduğu kabulünden bahsedilmektedir. Çünkü savunma sanayinin geliştirilmesi için nitelikli işgücü ve büyük miktarda sermaye gerekliliği, ekonominin diğer alanları için ihtiyaç duyulan beşeri ve fiziki sermaye arzını daraltmaktadır (Değer and Sen 1995: 282-297).

Yukarıda sayılan olumsuz boyutlarına karşılık, bu durumun ülkeye yönelik tehdidin veya güvenlik ihtiyacının boyutuna bağlı olarak pozitif yönde değişebileceği ileri sürülmektedir. Askeri harcamaların da güvenliğe yönelik tehditler, sosyo-ekonomik unsurlar ve kurumsal faktörlerin bir fonksiyonu olduğu kabul edilir (Aizenman and Glick 2006: 154, Aizenman and Glick 2003: 1; Pieroni 2007: 2-7; Aslan 1998: 265). Zira iç ve dış tehdidin üst düzeyde olduğu ülkelerde savunma amaçlı da olsa askeri harcama yapma zorunluluğu söz konusu olabilmektedir. Aksi takdirde tehdit varken, verimsiz diye harcamadan kaçınmak belki de ülkenin yokluğu ile eş anlam taşıyabilecektir. Bu nedenle tehdidin varlığına bağlı olarak askeri harcamaların büyümei artırabileceği ileri sürülmektedir.

Savunma harcamalarının olumsuzluk yaratan boyutlarına karşılık, ülkeye yönelik tehditlerin varlığında, yaşamı sürdürebilmenin zorunlu koşulu olarak da bu harcamalar görülmektedir. Aşağıdaki tabloda kamu harcamalarındaki 2002-2011 arası dönem için ortalamalar cinsinden yaşanan gelişmeler seçilmiş ülkeler bazında verilmiştir.

Tablo 1: Savunma Harcamalarının En Yüksek Olduğu 15 Ülke (2011)

Ülke	Harcama Miktarı (milyar ABD \$)	2002-2011 Yılları Arası Değişim (%)	GSYİH İçindeki Payı (%)	Dünya Savunma Harcamaları İçindeki Payı (%)	Satınalma Gücü Paritesine Göre (milyar ABD \$)
ABD	711,0	59	4,7	41,0	711,0
Çin	143,0	170	2,0	8,2	228,0
Rusya	71,9	79	3,9	4,1	93,7
İngiltere	62,7	18	2,6	3,6	57,5
Fransa	62,5	-0,6	2,3	3,6	50,1
Japonya	59,3	-2,5	1,0	3,4	44,7
Hindistan	48,9	66,0	2,6	2,8	117,0
Suudi Arabistan	48,5	90,0	8,7	2,8	58,8
Almanya	46,7	-3,7	1,3	2,7	40,4
Brezilya	35,4	19,0	1,5	2,0	33,8
İtalya	34,5	-21,0	1,6	2,0	28,5
Güney Kore	30,8	45,0	2,7	1,8	42,1
Avustralya	26,7	37,0	1,8	1,5	16,6
Kanada	24,7	53,0	1,4	1,4	19,9
Türkiye	17,9	-12,0	2,3	1,0	25,2

Kaynak: <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/15majorspenders>

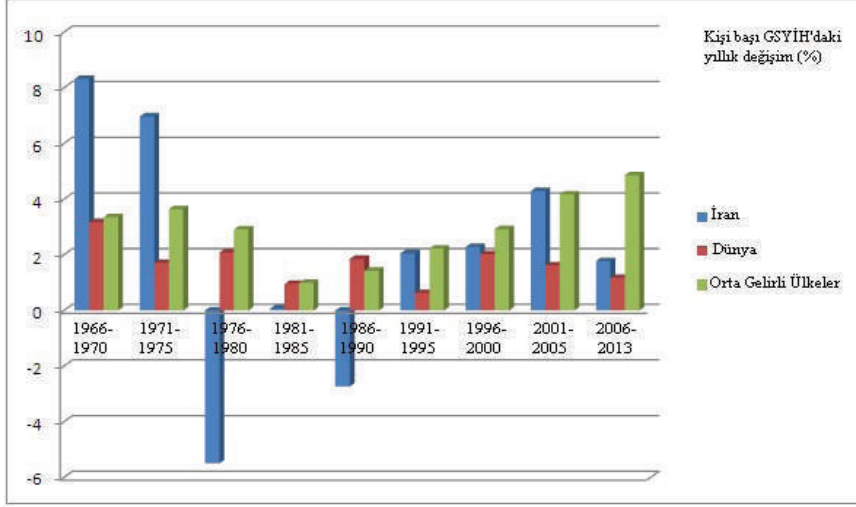
Tablodaki veriler, dünya ekonomisinde savunma harcamalarına en fazla pay ayıran 15 ülkeye ilişkin değerleri sunmaktadır. Bu veriler incelendiğinde, Almanya, Japonya, Fransa, İtalya ve Türkiye dışındaki ülkelerde kamu harcamaları içerisinde savunma harcamalarının payının zamana bağlı olarak arttığı dikkat çekmektedir. Özellikle İtalya ve Türkiye'nin savunmaya ayırdığı paylarda azalışların şüphesiz daha üretken alanlara kaynak ayırmaya imkân tanıdığı ve bunun da temelinde iç ve dış güvenlik tehditlerindeki azalışın önemli rol oynadığı söylenebilir. Benzeri durumun Batı ile entegre olma yönündeki İran özelinde de gerçekleşmesi kuvvetle muhtemeldir.

İran'a özgü olacak şekilde büyüme kalıbında değişikliğe gidilebilirken; özellikle uzun süre monarşi ile yönetilen ve dolayısıyla otoriter devlet yapısına sahip olan İran'da, devrim sonrasında da gerek devrimleri oturtabilme, gerekse ortaya çıkan negatif dışsal yapılar nedeniyle otoriter yapının devamı gözlenmiştir. Diğer taraftan devrim sürecine paralel olarak Saddam Hüseyin'in Irak'ı ile olan savaşın ortaya çıkardığı savaş ekonomisi ile savaş süresince başta ABD tarafından uygulanan askeri ambargo da savaş sonrasında nükleer boyut gerekçe gösterilerek bu durum tüm genel ekonomiyi kapsamıştır (Fayazmanesh 2002: 226).

Dolayısıyla İran hem savaş hem de ambargodan kaynaklanan baskıyı ekonomisi üzerinde en derinden hissedenden devlet olmuştur. Ancak, halihazırda ambargonun kalkacağı yönündeki gelişmeler İran ekonomisini dünya ekonomisine eklemeyeceği gibi, dışa açıklığın nimetlerinden yararlanmasına da yol açacaktır.

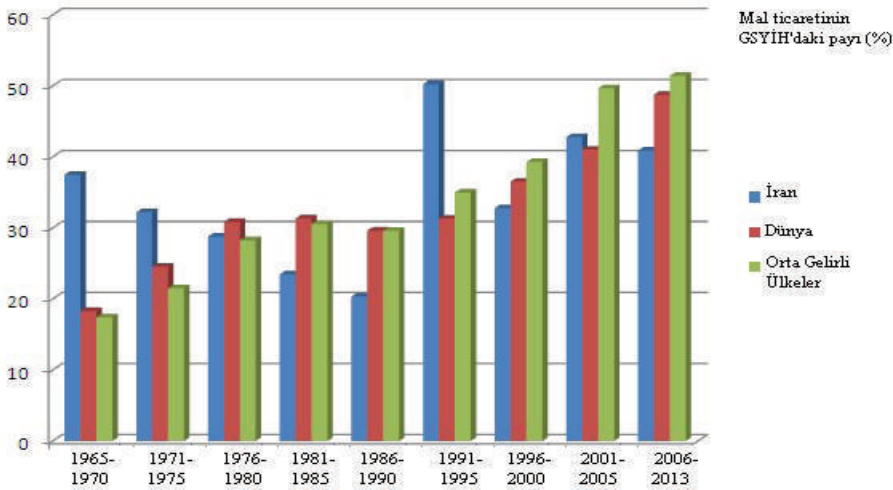
Siyasal ve dışsal unsurların ekonomik yansımaları dönemsel olarak aşağıdaki Şekil 1'de daha belirgin bir şekilde görülmektedir. 1970-2013 arası dönem incelendiğinde, 1975'lerden İran ekonomisinde büyümede durağanlaşmanın ötesinde negatif şokların ortaya çıktığı başladığı ve bunun özellikle devrim sürecine bağlı olarak zirveye çıktığı gözlenirken, İran-Irak savaşının başladığı 1980'den sonra bu durumun durağanlaşmayla devam ettiği; savaşın uzamasına paralel olarak fert başına gelir açısından negatif büyüme skorlarının ortaya çıktığı gözükmektedir. 1990'larda başlayan pozitif büyüme skorlarının ise hem dünya hem de orta gelirli ülkeler ortalamasına ulaştığı ve hatta geçtiği gözlenirken, 2006-2013 arası dönemde de orta gelirli ülkelerin altında bir büyüme skorlarına ulaştığı dikkat çekmektedir. Bunda da dünya ekonomisinde bu dönem aralığında yaşanan küresel kriz ile ambargonun olumsuz yansımalarının neden olduğu düşünülebilir.

Şekil 1. Dünya, Orta Gelirli Ülkeler ve İran Ekonomisinde Fert Başına GSYİH Büyüme Değerleri

Ambargo uygulamalarının gelir üzerinde yarattığı negatifliğin, yani dış açıklık-ekonomik büyüme ilişkilerine aykırı uygulamaların sebebiyet verdiği olumsuzlukların dış ticaretten kaynaklandığı açıktır. Aşağıda dış ticaretin GSYİH'ya oranlarının İran, dünya ve orta gelirli ülkeler kapsamındaki gelişimi verilmiştir.

Şekil 2. İhracat ve İthalat Toplamının GSYİH İçerisindeki Payı Olarak Dış Açıklık Değerleri

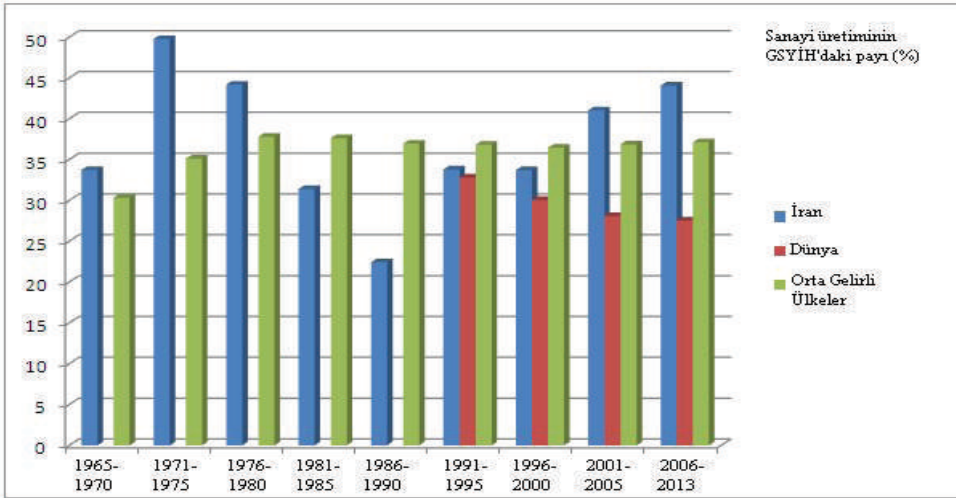

Not: İran ekonomisinde 1991-1992 yıllarına ait veriler bulunmadığından 1991-1995 dönemi ortalaması hesaplanırken mevcut diğer yıl verilerinden yararlanılmıştır. Veriler ilgili dönemdeki mal ihracat ve ithalat değerlerinin millî gelire bölünmesiyle hesaplanmıştır.

İran için başlangıçta asgari ambargonun, daha sonrasında ekonomik ambargoya dönüşmesiyle İran'ı bir tür otarşiye zorladığı bilinmektedir. Bu durum dönemsel olarak yukarıdaki grafikten açıkça gözlenmektedir. Dışa açıklık nispetinin devrim öncesinde hem dünya hem de orta gelirli ülkelerden daha yüksek olduğu İran ekonomisinin savaşa birlikte dışa kapanmaya başladığı gözlenirken, savaşın sona ermesine paralel olarak 1991-1995 aralığında zirve yaptığı ve sonrasında da tekrar kısıtlandığı görülmektedir ki, bu kısıtta da uygulanan ambargonun olumsuz yansımalarının temel etken olduğu söylenebilir.

Konumu gereği hem dışa kapanan ve/veya kapatılan hem de askeri güç edinme eğilimi içerisinde olmaya yönelen ve/veya yöneltilen İran ekonomisi dünya ekonomisinde kendine özgü bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu perspektifte İran ekonomisinin büyüme kalıbı araştırılırken; kendine özgü ortaya çıkan unsurların da sanayi yapısını ekonomik büyüme üzerine etkilerinin önemli bir kırılmalar yaşadığı açıktır.

Şekil 3. Sanayi Sektörünün GSYİH İçindeki Payı

Not: 1995 yılına kadar Dünya sanayi üretimi payı veri setinde bulunmadığından bu döneme kadar dünyada sanayi üretiminin payı gösterilememiştir. Veriler ilgili dönemdeki ortalama sanayi üretim miktarlarını göstermektedir ve sahip olunan verilere göre hesaplanmıştır.

Sanayileşmenin iktisadi kalkınma ile eşanlı kabul edildiğine dair yaygın literatür dikkate alındığında, İran ekonomisinin devrim ve buna paralel olarak ortaya çıkan savaş ile birlikte önceki kazanımlarını kaybettiği 1980 sonrası gelişmelerde açıkça gözlenmektedir. Bu durumun 10 yıllık süreçte giderek derinleştiği dikkat çekerken, savaş sonrasında toparlanma sürecine girildiği görülmektedir.

3. İran Ekonomisinin Anatomisi: Girdi-Çıktı

Analizleri İle Bir Bakış

İran ekonomisinin anatomik yapısı denildiğinde, ilk etapta temel sektörlerin payları ve ilişkileri akla gelmektedir. Bu çerçevede sektörler arasındaki ilişkiler, üretim çarpanı analiziyle incelenerek ve sektörler arası yapısal bağlanma ortaya konularak ekonominin bir tür anatomisi belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla var olan veri setlerinden hareketle 1973, 1986, 1991 ve 2001 yıllarına ait Girdi Çıktı (G-Ç) analizlerine gidilmiştir. Bu bağlamda, önce sektörler arasındaki yapısal bağlanmayı belirlemek amacıyla üretim çarpanı analizi yapılmıştır.

Üretim çarpanı, nihai talepteki bir birim artışa karşılık çıktılardaki artışı gösteren ters Leontief matrisinin her bir endüstriye ait sütun toplamıdır. Örneğin j endüstrisi için basit çıktı çarpanı, ters Leontief matrisindeki o endüstrinin sütun toplamıdır (Ten Raa 2005: 27). Diğer taraftan üretim çarpanı ise, her bir endüstriyle ekonominin diğer endüstrileri arasındaki yapısal bağlanmanın derecesini göstermektedir. Buna göre, üretim çarpanının sayısal değeri büyüdükçe yapısal bağlanma artmaktadır (Ersungur ve Kızıltan 2008: 21).

Yukarıdaki teorik açıklamaya istinaden yapılan analiz çerçevesinde İran Ekonomisi ters Leontief matrisinin sütun toplamları olarak elde edilen üretim çarpanı değerleri dönemler itibarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Sektörlerin Üretim Çarpanları

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.
31	2,4376	17	2,6977	43	2,5022	38	3,1164
15	2,3778	18	2,5145	34	2,4021	42	2,8654
16	2,2211	20	2,3957	22	2,3933	16	2,7119
20	2,0698	58	2,3148	17	2,3835	17	2,4928
13	1,9851	68	2,2695	58	2,3295	41	2,4334
44	1,9803	31	2,2216	37	2,3275	19	2,3397
17	1,8983	22	2,1882	40	2,3134	23	2,3353
26	1,8815	45	2,1213	46	2,2831	30	2,3250
41	1,8008	9	2,0944	31	2,2270	33	2,3242
19	1,7882	34	2,0942	75	2,1848	21	2,3178

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları GirdiÇıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 2'den görülüşü üzere, dönemler itibariyle, İran Ekonomisinde üretim çarpanı açısından en yüksek değere sahip olan endüstriler; 1973 yılında sırasıyla; demir dışı metal sanayi, giysi (ayakkabı hariç) sanayi, ayakkabı ve giyim sanayi dışında deri ve deri ürünleri, kâğıt ve kâğıt imalat sanayi, halı dokuma (tekstil hariç), restoranlar, barlar ve gıda mağazaları, ayakkabı dışında sıkıştırılmış veya kalıplanmış kauçuk ve ayakkabı sanayi, plastik ve kauçuk sanayi ürünleridir. 1986 yılında ise süt ürünleri, şeker ve küp şeker, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, polis ve savunma hizmetleri, tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi ürünleridir.

1991 yılında üretim çarpan değerinin yüksek olduğı sektörler de sırasıyla; alüminyum ve diğeri metal temel ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğeri cilt ve deri, diğeri gıda ürünleri, süt ürünleri, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, ilaç ve ilaç ürünleri, kimyasal ürünler ve diğeri malzemeleri, tarım makineleri ve parçaları ve tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi ürünleridir. 2001 yılında ise; cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, ek parçaları ve motorlu taşıtlar aksesuarları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, diğeri gıda ve içecek ürünleri, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları ve tekstil ürünleridir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, yapısal bağımlılışmanın arttığı sektörlerin daha çok basit nitelikli tüketim malları sanayinden giderek daha teknolojik ağırlıklı kompleks ürünlere kaydığı gözlenmektedir.

İran Ekonomisine toplam bağlantı etkisi açısından bakıldığında, bağlantıların yüksek olduğu kilit endüstriler; 1970'li yıllarda; demir dışı metal sanayi, halı dokuma, deri ve deri ürünleri, kimya ve ilaç endüstrisi ve restoranlar, barlar ve gıda mağazaları gibi endüstrilerdir. 1980'li yıllarda ise; süt ürünleri, şeker ve küp şeker, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, toptan ve perakende ticaret gibi endüstriler tespit edilmiştir (Karrari ve Ersungur 2014b: 11915).

1990'lı yıllarda kilit endüstriler; alüminyum ve diğer metal temel ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, süt ürünleri, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, ilaç ve ilaç ürünleri, kimyasal ürünler gibi endüstrilerdir. 2000'li yıllarda ise; radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, ek parçaları ve motorlu taşıtlar aksesuarları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, diğer gıda ve içecek ürünleri, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları ve tekstil gibi endüstriler ülkenin "kilit" endüstrileri olarak belirlenmiştir.

Girdi-Çıktı Analizi ile ayrıca ülkenin ithalata bağımlılığı incelenmiş ve bu doğrultudaki değerlendirmeler aşağıda verilmiştir.

Endüstriler-arası yaklaşım, belirli bir tekniğe göre, milli ekonominin yapısal özelliklerini yansıtan bilgileri, ham verileri kapsayan ve G-Ç tablosu adı verilen bir tabloda toplar. Bu tablodan elde edilen katsayı matrisleri ve ters matris yardımıyla da ekonomik yapıyı analiz eder. Endüstriler arası yapısal bağımlılışmanın ölçülmesi analizin hareket noktasıdır (Ersungur 2005: s.121). Bu tablolardan genel kullanım yanında, pek çok alanlarda da yararlanılmaktadır. İthal gereklerini ve nihai talepteki belirli değişikliklerin ödemeler dengesine etkilerini tahmin etmek bunlardan biridir (Thirlwall 1990: s.237). Ülkenin İthalat yapısı ile yurtdışı ve yurtiçi endüstrilerinin birbirleriyle olan ara girdi alışverişi de bu tablolardan ortaya konulabilmektedir. Bunun için, özel bir ithalat matrisini kullanmak anlamlı olmaktadır. Bu matriste tıpkı yerli ara girdilerde olduğu gibi, yurtiçi endüstrilerin kullandıkları ithalat yer almaktadır. İthalat matrisi türetilmiş yardımcı bir araç olarak, yurtiçi G-Ç tablosuna ilave edilmek suretiyle farklı bir endüstri gibi işlem görmektedir (Fleissner 1993: s.44).

İran'ın G-Ç tablolarından da elde edilebilen bilgilerle oluşturulan ters ithalat matrisleri ekonominin ithalata bağımlılışının ölçülmesine yaramaktadır. Herhangi bir yıla ait ters ithalat matrisi; o yıla ait ithal girdi katsayıları matrisi ile aynı yılın yerli girdi katsayıları matrisinin tersinin çarpımı ile bulunmaktadır.

Endüstrilerin toplam ithalatlarının bulunmasında yukarıdaki formüle göre, bir endüstri için elde edilen ithal ara girdi miktarlarına nihai kullanım amaçlı ithalat ilave etmek suretiyle toplam ithalat değerlerine ulaşılır. Ancak, bu çalışmanın

amacı itibariyle, nihai talep ve ona etki edecek diğer bütün unsurlar kapsam dışı tutulmuştur.

Diğer taraftan, j endüstrisinin bir birimlik daha fazla üretim gerçekleştirmek için bütün endüstrilerden satın alacağı ithal girdi miktarlarının toplamını vermektedir. Bu toplamlar endüstrilerin sütun toplamlarıdır ve ithalatta geriye doğru bağlantı etkilerini ifade eder ve katsayı R_j yükseldikçe, ekonominin ithalata bağımlılığı artmakta, buna karşılık tersi durumda ithalata bağımlılık azalmaktadır. Ters ithalat matrisinin satır toplamları ise; tüm endüstrilerin mallarına olan son talep birer birim arttığında, bu talep artışını karşılamak için yapılacak üretimin ne kadar i endüstrisi ithal malı ithalini gerektireceğini gösterir. Diğer bir ifadeyle satır toplamları, ithalatın ileriye doğru bağlantı etkilerini yansıtır. Böylece, son talep düzeyinde genel bir yükselme olduğunda, hangi endüstri malından ne kadar ithal edilme zorunluluğunun ortaya çıkacağını R_j gösterecektir.

Ters ithalat matrislerinin satır toplamları, her endüstrinin toplam üretimi birer birim artırmak için diğer endüstrilere satmak zorunda olduğu ürünün toplamını göstermekte olup, üretim artışıyla birlikte ithal girdi kullanımının azalması o sektörün dışa bağımlılığının da azalması şeklinde yorumlanmaktadır.

Çalışmayı kapsayan yıllara ait veriler yukarıdaki denklemlere uygulanmış ve elde edilen ters ithalat matrislerinin sütun ve satır toplamları dönemler itibariyle aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 3'deki sonuçlara göre; geri bağlantı etkileri en yüksek olan endüstriler dönemler itibariyle şu şekildedir: 1973 yılında; demir dışı metal temel sanayi, giysi (ayakkabı hariç), kağıt ve kâğıt imalat sanayi, ayakkabı ve giyim sanayi dışında deri ve deri ürünleri, plastik ve kauçuk sanayi ile petrokimyadır. Bu endüstrilerin çoğu aynı zamanda İran'ın imalat sanayini oluşturan endüstrilerdir. Diğer sektörlerde ise, dışa bağımlılık nispeten düşüktür. 1986 yılında geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler sırasıyla; süt ürünleri, şeker ve küp şeker, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğer gıda ürünleri, plastik malzemeler ve suni elyaflardır. Bu dönemde geriye bağlantı etkileri yüksek olan sektörler daha çok gıda ve tarımsal ağırlıklı ürünlere dayalıdır. 1991'de geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler; restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, süt ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğer gıda ürünleri, alüminyum ve diğer metal temel ürünleri, tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi, giyim türleri, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi ile ilaç ve ilaç ürünleridir.

Tablo 3. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Ters İthalat Matrisleri Sütun Toplamları (Geriye Bağlantı Etkileri)

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.
31	4,1583	17	3,9684	58	3,1486	38	6,1960
15	3,4087	18	3,7650	17	3,1183	42	5,0024
20	3,1405	58	3,4432	34	3,0868	16	4,4491
16	2,9643	20	3,4412	22	3,0027	41	3,9104
13	2,6859	68	3,3464	43	2,9107	17	3,6881
17	2,5409	31	3,2356	75	2,8068	23	3,6211
26	2,4919	9	3,0821	46	2,7802	33	3,5447
44	2,4743	34	3,0148	31	2,7613	21	3,4924
34	2,4741	45	2,9817	33	2,6871	20	3,4181
32	2,3026	22	2,9783	20	2,6705	30	3,3949

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları Girdi Çıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

2001 yılında ise geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler; cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, motorlu taşıtlar aksesuarları ve ek parçaları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları, diğer gıda ve içecek ürünleri, kâğıt hamuru, kâğıt ve kâğıt ürünleri, basılı malzeme ve ilgili ürünler, genel makine kullanımı, ayakkabı ve bileşenler türleri, giyim türleri, demir çelik ve ürünleri ile tekstildir.

İran ekonomisinde 2001'den 2011'e kadar ithalat kademeli olarak artış göstermektedir. Bunun nedeni tarım ve sanayi sektörlerinde verimliliğin düşük olması ve iç talebin artmış olmasıdır. Aynı artış ilgili dönemde ihracatta da yaşanmıştır. Bu artışın büyük bir kısmını doğalgaz ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti uzun süredir ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme politikası izlemektedir. İthalatın tümü devlet kontrolü altındadır. Son yıllarda dışa açık politikalar uygulanarak ithalattaki tarife dışı engeller kısmen kaldırılmış ve çok sayıda maddenin ithalatı mümkün hâle getirilmiştir. Ancak, yerli sanayinin ve üretimin korunması amacıyla ithalattan alınan vergi oranları yüksek tutularak ülke içi talebin ithalat lehine olmamasına özen gösterilmiştir (Karrari ve Ersungur 2014a: 332).

Tablo 4'te görüldüğü gibi, 1973'te ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise; demir dışı metal temel sanayi, kimya ve ilaç endüstrisi, halı dokuma (tekstil

endüstrisi hariç), kâğıt ve kâğıt imalat sanayi, ulaşım, demir ve çelik sanayi, petrol rafinerisi (rafineri), hayvancılık, perakende ticaret ile endüstriyel tesislerdir. 1986 yılında ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise sırasıyla; ticari hizmetler (toptan ve perakende), diğer endüstri ürünleri, karayolu ve demiryolu taşıma hizmetleri, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler, sığır ve koyun, keçi ve diğer canlı hayvanlar, diğer gıda ürünleri ile plastik malzemeler ve suni elyaflardır.

1991'de ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise; ticari hizmetler (toptan ve perakende), karayolu ve demiryolu taşıma hizmetleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler, temel çelik ve çelik ürünleri, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, diğer endüstri ürünleri, sığır ve koyun, keçi ve diğer canlı hayvanlar, petrol ürünleri, elektrik ile tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesidir. 2001 yılında ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler de; temel kimyasallar, toptan ve perakende satış hizmetleri, demir, çelik ve ürünleri, elektrik ve ilgili hizmetler, karayoluyla yük taşıma hizmetleri, kiralama konut dışı birimler hizmetleri, kâğıt hamuru, kâğıt ve kâğıt ürünleri, basılı malzeme ve ilgili ürünler, metal ürünleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler ile cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlardır.

Tablo 4. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Ters İthalat Matrisleri Satır Topamları (İleriye Bağlantı Etkileri)

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.
31	7,1124	56	7,1466	56	7,6308	25	12,234
22	4,3458	49	5,9598	60	6,6909	46	12,027
13	4,2687	60	5,9296	5	5,9830	30	7,3921
20	3,4124	40	5,5779	41	5,7090	13	6,9255
46	3,3201	5	5,1213	40	4,8173	51	6,4050
30	3,1341	6	4,0013	49	4,6384	62	5,4208
24	3,1227	22	3,8683	6	4,0397	23	5,1649
4	2,9599	36	3,7903	38	3,5012	32	4,8173
43	2,6098	41	3,7891	50	3,4997	1	4,7418
3	2,3382	31	3,7044	31	3,3758	38	4,6209

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları Girdi Çıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

Sonuç olarak, İran Ekonomisinde ithalata bağımlılık açısından 1970'lerden 2000'li yıllara gelinen süreçte yapısal kırımların belirgin olduğu gözlenirken, tüketim malları sanayi ağırlıklı yapıdan son dönemde daha çok ara ve sermaye malı sanayi ağırlıklı bir yapıya dönüşümün yaşandığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İran ekonomisinin durağan bir ekonomi olmaktan çok, dinamik bir yapı içerisinde bulunduğu gözlenmekte ve bu duruma da yaşadığı uzun süreli savaş ile uygulanan tecrit politikalarının yarattığı sıkıştırma etkilerinin neden olduğu söylenebilir. Kısaca İran sıkıştırma etkileri ile adeta "kendi küllerinden doğma" yolunu seçmiştir (Karrari ve Ersungur 2014a: 333).

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

İran ekonomisinde yaşanan gelişmeler incelendiğinde, İran'ın 1970'lerin sonundan itibaren gerek iç, gerekse dışsal faktörler nedeniyle çok büyük şokları tecrübe ettiği söylenebilir. Daha çok siyasal ve sosyal gelişmeler şeklinde ortaya çıkan şokların içte yaşanan 1979 devrimi ve dışsal şoklar olarak da 1980'de başlayan ve 8 yıl süren Irak savaşı, hem işgücü ve sermaye kayıplarına hem de ekonomide ağır belirsizlik ortamı yaratarak negatif arz şoklarının yaşanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda rejim tehdidi ve bunun yayılma etkilerine karşı Irak savaşında uygulamaya konulan askeri ambargonun da İran'ın nükleer silah üretme yönünde çabalarına paralel olarak bu kez de ekonomik ambargo ve yaptırımlara dönüştüğü bilinmektedir. İran'ın yaşadığı bu şoklar dikkate alındığında, ambargo uygulamaları ile birlikte bir tür otarşiye zorlanmasının neo-liberal perspektifte kaynakların etkin kullanımını bozarak üretim artış sürecinin bozacağı savı söz konusudur. Ancak, bu iddiaya karşı korumacılığa ve bir tür otarşiye dayalı büyüme argümanının çalışacağı ve böylece ülkenin kendi kendine yeter düzeye geleceğine dair alternatif savlar da bulunmaktadır. Diğer taraftan gerek savaş, gerekse olası dışsal tehditler nedeniyle savunma harcamalarına daha fazla kaynak ayırma zorunluluğu da yine neo liberal perspektifte üretimi-büyüme olumsuz etkileyeceği kabul edilmektedir. Bu savaş karşılıklı, Huntigton'un düşman varlığına bağlı olarak savaş sanayine yönelik harcamaların da ekonomiye dinamizm kazandıracığı ve büyüme sürükleyeceğine dair iddialar da bulunmaktadır.

Bütün bu savlar dikkate alındığında, İran ekonomisine yönelik ambargo-yaptırımlar ile savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkilerinin neo-liberal perspektifte ileri sürüldüğü şekliyle büyüme olumsuz etkileyip etkilemediği araştırma konusu yapılmıştır. Elde edilen bulgularda, uzun dönemde askeri harcamaların ve ekonominin dışa açıklığının ekonomik büyüme üzerine olumlu yansımalarının olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan kısa dönemde ise askeri harcamaların istatistik açıdan anlamlı ve pozitif etkilerine karşılık, dışa açıklığın anlamlı etkiler doğurmadığı tespit edilmiştir. Kısa dönemli büyüme

formunda savaş gölge değişkeni atamasının büyüme üzerinde etkileri pozitif ve buna karşılık ambargo gölge değişkeninin katsayısı ise negatif, ancak istatistiki açıdan anlamlı bulunmamıştır. Sonuçlar değerlendirildiğinde, savunma harcamaları açısından İran'ın neo-liberal teze göre değil, Huntigton'un tezine uygun sonuçlar verdiği gözlenmiştir. Diğer taraftan dışa açıklık açısından İran ekonomisi değerlendirildiğinde, gerek ihracat, gerekse ithalat yapabilmesi ölçüsünde büyümesinin pozitif yönde etkilenebildiği gözlenmiştir ki, bu yönüyle de neo-liberal savın geçerliliği dikkat çekmektedir.

Girdi-Çıktı analizleri açısından bir bütün olarak değerlendirmeye gidildiğinde, İran ekonomisinin siyasal açıdan kaotik yapılardan çıktıkça, daha kompleks mallar ağırlıklı bir yapıya evrildiği gözlenmektedir.

Uygulanan ambargoların yarattığı kendi kendine yeterlilik boyutu adeta "kötü komşu insanı mal sahibi yapar" vecizesinin İran özelinde gerçekleştiğine işaret eden bulgular sunmaktadır. Diğer taraftan İran ekonomisinin kendi iç dinamiği ile güçlenmesinin yanı sıra dış açılma ve görece daha esnek yapılara bürünmesinin de önceden zorunlu olarak ortaya çıkan karşılaştırmalı üstünlük yapısının beraberinde dünya ekonomisiyle daha güçlü bir şekilde rekabet edebilecek yapılara kavuştuğu söylenebilir.

Kaynaklar

- AİZENMAN, Joshua and Reuven Glick (2006), "Military Expenditure, Threats, and Growth". *Journal of International Trade and Economic Development*, 15(2): 129-155.
- AİZENMAN, Joshua and Reuven Glick (2003), "Military Expenditure, Threats, and Growth", *FRBSF Working Paper*, 2003-08: 1-34.
- ASLAN, M. H. (1998), *Hizmet Ekonomisi*, İstanbul: Alfa Yayınevi.
- BARRO, R. J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2): 407-443.
- CAPPELEN, A., G. N. Petter and B. Olav (November, 1984), "Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries", *Journal of Peace Research*, 21(4): 361-373.
- DEGER, S. and Sen S. (1995), "Military Expenditure and Developing Countries", *Handbook of Defense Economics I*, (Ed: Keith Hartley and Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V.
- ERSUNGUR, Ş. M., KIZILTAN, A. (2008), Türkiye Ekonomisinde Sektörlerarası Yapısal Bağlanma -GirdiÇıktı Yöntemiyle Bir Uygulama -, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22 (2): 17-31.
- FAYAZMANESH, S. (2003), "The Politics of the U.S. Economic Sanctions against Iran", *Review of Radical Political Economics*, 35(3): 221-240.
- FLEİSSNER, P. U. A., (1993), *Input-Output Analyse-Eine Einführung in Theorie und Anwendungen*, Wien.
- KARRARİ, S. and ERSUNGUR S. M. (2014a), "The Study of the Changes in the Dependence of the Economy of Iran upon Imports by the Application of Input-Output Approach", *CADMO*, 22 (1s): 324345.
- KARRARİ, S. and ERSUNGUR S. M. (2014b), "Analysis of the Structural Interdependence of Sectors in the Economy of Iran Through Input-Output Approach", *International Journal of Current Life Sciences*, 4 (12): 11912-11916.
- PIERONİ, Luca (2007), "Military Expenditure and Economic Growth" <http://carecon.org.uk/DPs/0708.pdf> (20.11.2011).
- SAUNDERS, P. (1993), "Recent Trends in the Size and Growth of Government in OECD Countries", *The Growth of the Public Sector*, (Ed: Norman Gemmill), England: Edward Elgar Publishing Limited, 17-33.
- TEN RAA, T., (2005), *The Economics of Input-Output Analysis*, Cambridge CB2 2RU, UK.
- THİRLWALL, A.P., (1990), *Growth and Development*, Fourth Edition, McMillan Education Ltd., London.

Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi Yayın İlkeler

Düşünce Dünyasında Türkiz dergisi, sosyal bilimler alanında iki ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir. Her yılın son sayısında derginin yıllık dizini yayımlanır.

Makalenin yazarı; adını, soyadını, unvanını, belirtmeli, ayrıca iletişim sağlanacak açık adres, telefon numarası ve e-posta adresini vermelidir.

Dergiye gönderilen yazılar, bilgisayarla hazırlanarak PC uyumlu disket (CD veya DVD) üzerinde veya e-posta adresine gönderilmelidir.

Gönderilen yazılar, daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Herhangi bir sempozyum, kongre vb. bilimsel toplantıda sunulmuş olan bildirimler veya diğer bilimsel yazılar; etkinliğin adı, yeri ve tarihi belirtmek koşuluyla yayımlanabilir.

Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler ve sorumluluk yazarlara aittir

Yayımlanmaları amacıyla dergiye gönderilen yazılar; Yayın Kurulunca yayın ilkeleri açısından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanında uzman iki hakeme gönderilir. Ancak, hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yazı Kurulunca yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Yayın Kurulu, hakemlerin eleştiri ve önerilerini dikkate alarak yazılar üzerinde anlatım açısından gerekli düzeltmeleri yapabilir.

Yayımlanması uygun görülmeyen yazılar, bir örneği saklanmak kaydıyla, yazarın isteği üzerine iade edilir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Özellikler

1. Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
2. **Başlık:** İçerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret, tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto koyu yazılmalıdır.
3. **Yazar adı ve adresi:** Makale yazarı, adını, soyadını ve unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnotta gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.
4. **Ana metin:** Yazılar, Times New Roman tipi ile 16 punto büyüklüğünde ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Yazılara bilgisayarla sayfa numarası verilmelidir (Gerekirse çıktılar üzerinde kalemle verilebilir).

6. **Kaynak gösterme:** Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir:

(Özbay 2010), (Özbyay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010 a Altın 2010 b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir. Birden çok yazar adı yazılmalı ve “vd” kısaltması kullanılmalıdır: (Yakıcı vd. 2005)

Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde buadresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:

(<http://www.Guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **Kaynaklar:** Yararlanılan kaynaklar, yazının sonunda “Kaynaklar” bölümünde, 10 punto alfabetik olarak verilmelidir. Makalelerde Türkçe kaynaklara öncelikle yer verilmelidir.

Örnek olarak:

Tek Yazarlı Makale:

ÖZÖNDER Cihat (1984), “Kültür Bültenleşmesi ve Alt Kültür Grupları Hakkında Düşünceler”

Türk Kültür Araştırmalar, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Tek Yazarlı Kitap:

ÖZBAY, Hüseyin (2010), *Kelimeler Kuşatması*,

Ankara: Berikan Yayınevi Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), *30 Dakikada Rapor Yazma* çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi Yayınları.

İki Yazarlı Kitap:

KIRAN, Zeynel ve KIRAN Ezgiler. (2001), *Dil Bilimine Giriş*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

KORKMAZ, Zeynel vd. (2001), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Yargı Yayınları.

Yayımlanmamış Tez:

KARA, E. (1996), *Öğretmenlerin Statü Düzeyleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yazarı Aynı Yayımlanmış Birden çok Makale veya Kitabı Varsa:

KORKMAZ, Zeynep (2005 a), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2005 b), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THE PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL OF OPINIONS WORLD (DÜŞÜNCE DÜNYASI'NDA TÜRKİZ)

The Journal of Opinions World is a peer viewed journal devoted to the social fields published on bi-monthly period. The annual index is given in the last issue of the year

The author(s) are supposed to clearly state their names, titles, institution and give a Corresponding address or an email.

The manuscript must be submitted a PC compliant CD or through email

The papers must be original and not published previously in any other journal. The papers submitted to a conference, congress or symposium can be published provided that the name, the place and the time of the activity are clearly stated.

All the opinions and the ideas published in the journal entirely belong to the authors and do not bind the journal in any way.

The papers submitted to the journal are first checked regarding to the publication rules of the journal by the editorial board and then sent to two referees for the through reviewing process. The manuscripts sent to the referees do not contain the names of the authors.

Similarly the names of the referees are not revealed to the authors. In the case of one positive one negative view of the referees the manuscript is sent to a third referee for the final decision.

The editorial board reserves the right to make syntaxual changes on the papers based on the recommendations of the referees.

The rejected papers are returned to the authors upon request. A copy of each paper is achieved by the journal

Writing rules and formatting

1. The papers sent to the journal must be in compliance with Turk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu (including the abbreviations)
2. **Title:** The title must be in good compliance with the content, contain maximum 10-15 words, written in bold 12 fond capital letters. The sub titles should be 11 fond bold letter in title case
3. **The name and the title of the author** should be written under the title with. * This should give in the footnote indicating the institution and the title of the author.

The authors which are not working in any institution should use titles which describe them such as researcher, author etc

4. **Main text:** The main text should be written 11 fonts Times New Roman with single spacing. The quotations should be italic and given within." The quotations

longer than five lines should be given by 1 cm indentation from the both end of the page with single spacing.

5. The papers should not contain page numbers (The authors may indicate the pages with a pencil on the hard copy if necessary)
6. **Referencing:** The references in the text should be given by the surname of the author and the publication year of the source in parenthesis (Özbay 2010). The related page can be quoted if necessary (Özbay 2010: 163). More than one documents of the same author published in the same year are referenced as (Altın 2010 a, Altın 2010 b); Referencing more than one source should be made as (Erkin 2008, Canbel 2009).

The sources with more than one author should be given by the surname of the first author followed by et.al and the publication year: (Yakıcı et.al. 2005)

The footnotes should only be employed for the explanations and numbered according to the order given in the page. The quotations from an internet address should be given in the references by stating the downloading date:

(<http://www.guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **References:** All the sources used in the study should be given in the "References" section in 10 fonts alphabetical order . The Turkish sources should be given priority.

Followin gare the examples of giving various references

Paper with a single author:

ÖZÖNDER, Cihat (1984), "Kultur Bultenleşmesi ve Alt Kultur Grupları Hakkında Duşunceler." **Türk Kultur Araştırmaları**, Ankara: Turk Kulturu Araştırma Enstitusu Yayınları, 132: 136-139.

Book with a single author:

ÖZBAY, Huseyin (2010), **Kelimeler Kuşatması**, Ankara: Berikan Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), **30 Dakikada Rapor Yazma** çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi.

Book with two authors: KIRAN, Zeynel ve KIRAN, Ezgiler (2001), **Dil Bilimine Giriş**. Ankara: Seçkin Yayınlan.

Book with multiple authors: YAKICI, Ali vd. (2008), **Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Gazi Kitabevi.

Unpublished thesis: KARA, E. (1996), **Öğretmenlerin Statu Duzeyleri** Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitusu, Yayınlanmamış Yuksek Lisans Tezi.

Multiple papers or the book written by the same author and published in the same year: KORKMAZ, Zeynep (2005 a), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1**, Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları. KORKMAZ, Zeynep (2005 b), **Türk**